

ГЕНЕРАЛ ЫСАКБЕК

АБДУВАХАБ МОНИЕВ

- Генералис-симус Чан Кайшинин аскер бөлүктөрүн талкалаган
  - Улуу кыргыз мамлекетин кургусу келген
  - Сталин менен Мао Цзэдундун кутумунун курмандыгы болгон
- Колбашчы баяны*

УДК 82/821
ББК 84 Ки 7-4
М 77

Бул китептин басылышынын чыгымын көтөрүп, башкы демөөрчү болгон ишкер Жапар ИСМАЙЛОВго, ошондой эле китептин даярдалышына материалдык-моралдык көмөк көрсөткөн Кыргыз Республикасынын президенти Курманбек БАКИЕВге, Жогорку Кеңештин депутаты Ахматбек КЕЛДИБЕКОВго, Жогорку Кеңештин экс-төрагасы Абдыганы ЭРКЕБАЕВге, учурдагы төрагасы Марат СУЛТАНОВго, каржы министри Акылбек ЖАПАРОВго ж.б. инсандарга автор чын дилинен ыраазычылыгын билдирет.

Мониев Абдувахаб.

М 77 Генерал Ысакбек: Тарыхый-публицистикалык басылма.
Б.: Бийиктик, 2006. - 160 б. +16 б. вкл.

ISBN 9967-13-191-8

1944–49-жылдардагы Чыгыш Түркстан улуттук-боштондук көтөрүлүшүнүн лидерлеринин бири, ошол учурда түзүлгөн Чыгыш Түркстан Республикасынын Башкы аскер командачысы, генерал-лейтенант Ысакбек Мониевдин ишмердүүлүгү советтик системанын тушунда атайылап жашырылып келген.

Жаш журналист Абдувахаб Мониевдин тырмак алды бул китеби кыргыздан чыккан биринчи генерал Ысакбек Мониевдин өмүрүн жана ишмердүүлүгүн баян кылып, Кыргызстанда жарык көрүп жаткан биринчи эмгек.

Китеп окурмандардын кеңири чөйрөсүнө арналат.

М 4702300100-06
ISBN 9967-13-191-8

УДК 82/821
ББК 84 Ки 7-4
© Мониев А., 2006

БАШ СӨЗ ОРДУНА

Күн кечирген аймагынын геосаясый шарт, өзгөчөлүктөрү тоскоол болгонбу, же калк санынын салыштырмалуу аздыгы артка тартып турганбы, айтор, акыркы 2-3 кылым ичинде коңшулаш, тамырлаш улуттардын маданиятына, саясый тагдырына таасир этип, жамы Туран аймагындагы коомдук-саясый турмушта чечүүчү роль ойноп, ири бурулуш жасаган учуру сейрек элибиздин. Шондон уламдыр, кыргыздын менчик кыйырынан ары аттап, мобу моюндаш, коюндаш калктар тарыхы үчүн да ташка тамга баскандай из калтырган, ушул аймак ичинде да өзгөчө кадыр-барк таап, жалпы таанымга ээ болуп, кең масштабда ишмердик жүргүзгөн ишмерлерге да тарыхыбыз жарды. Канчалык ачуу болгон менен, бул - тарыхый чындык.

Анан... өткөн ХХ кылымдын I жарымында кыргыздын намысын көтөрүп, улуттук жүзүн жаркытып, эл аралык масштабда маани-маңызы жагынан кенен, ак, ыйык иш жүргүзүп, кыргыз эмес калктар арасында өзгөчө зоболо күткөн, түрк элдеринин тарыхында өзүнчө из салган, кыргыз үчүн мамлекеттик деңгээлде ой жүгүрткөн жалгыз улуттук ишмер чыкса, аны кыргыздын өзү татыктуу баалап, эш кылалбай, унут калтырып келгендиги да - ачуу чындык... Унутта калган ал инсан генерал Ысакбек Моңиев болчу.

Ардактуу окурман! Кокус, көбүртүп-жабырта ашкере айтып, генерал Ысакбекти көкөлөтө баалап жибергендирмин. Шекшигенге жөнүңүз бар, себеби, бул саптардын автору генерал Ысакбек менен улутташ болуп эле чектелбейт. Эми чындап шектене баштадыңызбы? Анда, тарыхый фактыларга таканчыктаган бул таржымалга кунт коюп көрүңүз.

1940-жылдар... Азыркы Кытай Эл Республикасынын негизинен уйгур, дунган, казак, кыргыз, калмак, өзбек калктары турак кылган Синьцзянь уйгур автономиялуу районунун аймагы - Чыгыш Түркстан жергеси ушул учурда дүйнөгө жеке ээлик кылууга далбастаган ири державалардын геосаясий кызыкчылыгы менен түпкү калктын улуттук-патриоттук мүдөөсү урунушуп, дүйнөлүк маанидеги тымызын тирешүүлөрдүн бир чордонуна айланат. Дүйнөлүк маанидеги таасир талаш Кытайдагы гоминьдан-дык бийлик менен бу бийликтин саясатына каршыгып, улуттук-боштондук эңсеген жергилик элдердин өз ара ти-решинин тегерегинде өнүгүп отуруп, 1944-жылдын 10-октябрында ал региондун учурда Казак автономиялуу облусу жайгашкан, Казак Республикасына чектеш аймагында кубаттуу улуттук-боштондук көтөрүлүшүнүн оту тутанат. Көтөрүлүштүн алгачкы жеңиштеринин натыйжасында ошол эле 44-жылдын 12-ноябрында өз алдынча Чыгыш Түркстан Республикасы түзүлгөндүгү жар салынат. Көп өтпөй, 1945-жылдын 3-февралында ЧТРдин регулярдуу Улуттук армиясы түзүлүп, генерал-майор Ысакбек Мониев Улуттук армиянын башкы аскер командачысы жана ЧТРдин коргоо министри - чечүүчү эки кызматты бирдей колго алат. Чыгыш Түркстан Республикасы сындуу өзүнчө мамлекеттин түзүлүшү кыргыз уулу Ысакбектин өмүрүндөгү башкы максаттарынын бири эле. Эркиндик үчүн чыккан көтөрүлүш алгачкы жүрүшүндө эле белгилүү бир жеңишке жетип, мамлекет түзүмү жарыяланышында анын өзгөчө салымы, үлүшү бар болчу. Дээрлик 20 жылдык эмгеги сарпталган саясий күрөштүн бул баштапкы ийгилигине чейин Ысакбек не деген азаптуу жолду баспаган, канчалаган кыл чайнаш күрөштү, кыл үстүндөгү кый-чалыш, кооптуу кезеңди баштан кечирбеген?!

Деги Ысакбек көптөрүшчү-аскер башчы катары кайдан өнүп чыга калган? Журту кайда да, теги ким? Бул

өңүттөн ырааттуу маалымат берүү үчүн бирде алга озуп, бирде артка кылчаюга туура келет.

Бүгүнкү күндө Кытайдын Синьцзянь уйгур автономиялуу районунун аймагында (мындан ары кыргыздар атагандай Шинжаң деп эле жазалы) 170 миңден ашуун кыргыз жашайт. Алардын басымдуу көпчүлүгү - 150 миңден ашууну райондун карамагындагы Кызылсуу кыргыз автономиялуу облусунда. Кытайлык кыргыздардын (же кыргыздар өздөрү атагандай - кызылсуулук) бул аймакта жашап калышы боюнча азыр бизде так эмес түшүнүктөгүлөр да бар. Кытайлык кыргыздар десе, айрымдарыбыз 1916-жылкы үркүндө «үркүп» барып, ошондон отурук алып калган калк элестетелиз. Чындыгында 1916-жылы «үрккөн» кыргыздардын дээрлик 97-98%ы мекенине кайра кайтып келген. Ал эми азыркы кыргыздардын көпчүлүгү те атамзамандан эле ошол аймакты мекендеген. Тек, кыргыздын бир өңүрү ээн-эркин турак кылган бул аймакка 1757-жылдан баштап Цинь империясы өз үстөмдүгүн орното баштаган. Андан соң Россия империясы менен Кытай (Цин) империясынын ортосундагы 1860-жылкы «Пекин келишими», 1864-жылкы «Батыш-Түндүк райондор чегарасын бекитүү келишими», 1870-жылкы «Тарбагатай чегара келишими», 1884-жылкы «Иле келишими» сыяктуу өз ара келишимдерге негизденип, мурда эле эки «дөөнүн» ортосунда калган кыргыз эли биротоло экиге бөлүнөт. Түпкү кыргыз жери эки империянын бийлөөсүнө өтүп, кыргыздын азырак бөлүгү Кытайдын букаралыгында калган (мындай тарыхый мүшкүл бир эле биздин башыбызга түшпөптүр. Кыргыздан арбын сандуу, алдуу-күчтүү казак калкынын да башында бар). Тарыхый, этнотарыхый, тарыхый-географиялык башатка кайрылып, азыр эки бөлөк мамлекетте жашаган бир улутту бөлүп кароого болбойт. Айтпадыкпы, Советтик бийлик орногон XX кылымдын башына чейин эле азыркы Кызылсуу кыргыз автономиялуу облусунун Улуучат, Акчий, Актоо оодандарын ирилери кыпчак, черик, жоош, чоңбагыш, кесек, найман, жорулар түзгөн кыргыз уруулары мекендеп келген. А бул уруулар - жамы кыргызды кучагына алган оң, сол, ичкилик үчилтигинин өкүлдөрү. Аргасыз чегара бөлүнүп, бүтүн эл экиге ажырап калгандан

кийин деле кытайлык кыргыздын саны үркүндөн кийин кайтпай калгандар, 1920-30-жылдардагы колхоздоштуруу учурунда качып баргандар менен толукталса, 50-жылдан соң легалдуу түрдө өтүп келгендер болгон Кыргызстанга. Ал эми Кызылсуу кыргыз автономиялуу облусу 1954-жылы негизделип, алгач район деген статус алган.

— 3 —

Минтип эл-жер тарыхына азырак кылчая калганыбыздын жөнү генерал Ысакбектин журттеги менен ататегинен маалымдоо максатынан келип чыкпадыбы. Кыргыздын ата салтына салып, тегин сүрүштүрө келсек, жоош уруусуна барып такалат. А жоош уруусу оң канатка кирген муңгуш уруу тутумуна кирет. Демек, Ысакбектин ата-бабалары илгертен эле арысы Шинжаңдын Улуучат ооданын (районун), бериси Алай районунун Акбосогодон Эркечтамга чейинки аймагын мекендеп, ары-бери эркин көчүп-конуп жүргөн кыргыздар. Ата-тегинен таасирдүү, калк ичинде кадыр-барктуу адамдары арбын чыккан урук катары айтылып жүрөт эл ичинде. Ысакбектин бешинчи атасы Бакыга Кызыр жолуккан деген кеп бар. Маматиса Мырзаев ал тууралуу мындайча эскерет:

— Бакы атасынан эрте айрылып, энесинин колунда чоңоет. Жаңы эр жеткен кези экен. Бир күнү ал булактын көзүндө отурса, бир аксакал карыя келип калыптыр. Бакы тура калып учурашат. «Ал-акыбал кандай? Мал-жан эсенби?» дейт карыя. «Ээ, аба, баары жакшы. Мал-жан аман» деп шайдоот жооп берет Бакы. «А өзүң кандайсың?». «Ээ, аба, өзүмдүн тогуз уулум бар». Карыянын тигиндей суроосуна Бакы эмнегедир ошентип жооп кайтарыптыр. Анан: «Ээ, балам, сенин тогуз уулуң эмес, тогуз битиң жок. Бирок кудай чындап эле сага тогуз уул берет. Гүлчөнүн этегинде Арпатектир деген жер бар. Сага тагажурт болот. Ошол Арпатектирге барсаң, оң далысында кызыл жамаачысы бар чапан кийген кыздын бээ саап жүргөнүн көрөсүң. Ошол кызга үйлөнсөң, тогуз уулду болосуң», - деп айтып аксакалдуу карыя көздөн кайым болуптур. Ошонон кийин Бакы ырас эле Арпатектиргеги тагаларына келиптир. Ошол жерде үндөбөй эле бээ саадырып, антип-минтип жүрө берип, бир күнү чындап

эле кызыл жамаачылуу чапан кийген кызды көрөт. Тагалары анан «бу бала эмнеге жүрөт» деп, өзүнөн сурашса, Бакы бакисин айтып бериптир. Ошентип, Бакы баягы кызга үйлөнөт. Булак көзүндө баягы аксакал адам айткандай эле тогуз уулдуу болот. «Бакыга Кызыр жолуккан» деген кеп ошонон калган.

Бакынын бешинчи уулу, Ысакбектин жотосу - Абдырай бий. Абдырай Гүлчөдөн наркы, Кашкардан берки жер караган Катуубагыт аймагынын бийи болуп турган экен. Бир күнү төрт шериги менен Кашкарга жөнөп, Бөрүтокой деген жердеги какырда кетип жатса, алыста чаңызгыткан көп кошундун карааны көрүнүптүр. «Бу кимдер болуп кетти экен? Токтогулачы, билели» деп, токтоп туруп калышат. Анан эле тиги кошундан аскерлер чапкылап келишип: «Бизге келип учурашпай, карап туруп алган кандай бейадеп неме бу? Айдап келгиле!» деди Баатыр» дешсе: Абдырай бий: «Баатырыңарга адам керек болсо, өзү келсин» деп аттан түшүп, отуруп алыптыр. Көрсө, Баатыр дегени Ажибек деген атбашылык болот экен. Илгерирек сарколдук ичкиликтер атбашылык чериктерди чаап кетет. Кийин анан Атбашыдан Ажибек деген баатыр чыгат, ошол анан жетилип, «элимдин кунун алчумун» деп Сарколго жүрүш кылып, элди чаап, айдап келаткан кези экен.

Чабармандар кайра кайтып, «Баатырыңарга адам керек болсо, өзү келсин» деди дешсе, Ажибек баатыр сураптыр: «Өң-келбети кандай киши экен?» «Көзү бираз үңүрөйгөн, кашы көзүн жаап турган кара киши экен». «Ээ, болду, болду» дейт Ажибек баатыр ошондо: «Катуубагытта Абдырай бий деген кадырлуу адам бар дешчү. Ошол экен. Көрө элек элем. Өзүм барып чакырып келем» деп, өзү барыптыр. Көрсө, мурда угуп жүргөн экен. «Ие, баатыр, сен кимсиң?» дейт Абдырай. «Ажибек баатыр деген болом». «Мынча ызы-чуу, сүрөөн менен кайдан келатасыңар?» «Эми бий ата, кыргыз ушинтип бири-бирин талап-булап жеп келген калк экен. Бизди бир кезде ушул сарколдук ичкиликтер чаап, талап кеткен экен. Анын кегин кууп барып, эми мен чаап, өч алып келатам» дейт Ажибек баатыр. «Ээ, баатыр, чеки иш кылган экенсиң» дейт Абдырай бий кейип. Ажибек баатыр ошерге

чатыр тиктирип, Абдырай бийди жаткырып, сыйлайт. Анан эртеси: «Бий ата, олжого орток болдуңуз. Каалашыңызча алың» дейт. Ажибек баатыр сарколдуктардын малын да, караламанын да айдап, колуна тийгенин сүрүп келаткан экен да. Ошондо Абдырай бий: «Куп, баатыр, бирок мага мал-мүлктүн кереги жок. Сөзүңө турсаң, мынабу айдалып бараткан адамдарды бер» дептир. «Мейли, кааласаңыз алыңыз» дейт Ажибек баатыр да. Ошентип Абдырай бий туткундарды ажыратып калып, ошерден эле «Кимиң кайдан келсең, ошо жер-жериче кете бер. Мен Абдырай бий деген болом. Силерди Ажибек баатырдан сурап калдым» деп таратып жибериптир. Ошондо айдалып келаткан бечаралар ыйлап-сыктап: «Уругуң эч качан кор болбосун!» деп чурулдап бата беришкен экен.

Ошол Абдырай бийдин кадимки Алымбек датка менен араздашып, Коконго чейин ары-бери болгон жайы бар.

Абдырай бий Мамбет деген олбурлуу уулун, дагы эки-үч кишини жанына алып, куш салганча Нурадан бери жөнөп калат. Бери жакта Алымбек датка дагы кишилери менен куш салып жүргөн экен. Алар менен Алайдын бир жеринде тушташ чыгышып, анан алынган кекиликти «Сенин кушуң алды, менин кушум алды» болуп чаташышабы, иши кылып, Алымбек датканын жигиттери менен Абдырайдын уулу Мамбет уруша кетет. Мамбет олбурлуу, шамдагай жигит экен. Алымбек датканын жигиттерине ат үстүндө моюн бербей атса, Алымбек датка: «Эй, жесеңер үч кишинин ашын бир жейсиңер. Анан бир тырнактай балага алыңар жетпейби?! Ошентип кантип оодарсын? Үзөңгүдөн бутун чыгарып анан тартпайсыңарбы!» деп ачууланыптыр жигиттерине. Ошентип анан Мамбетти аттан оодарышат. Жыгылганда бирөөсү тээп жиберген экен, эки кашка тиши ыргып кетиптир. Акыры «кой-кой» болуп, кайра жарашышат. Алымбек датка эч бир сыр бербей үйүнө конокко чакырат. Меймандаган киши болуп, алдыларына дасторкон жаят. «Союшка бата берип койгула» дешет. Бата берилет. Ошондо Мамбет эшикке чыкса, үч-төрт жигит Абдырайдын атын жыга албай жатыптыр. «Ата, сиздин атты жыга албай жатышат. Ошону союшат окшойт» деп үйгө кирип, атасына шыбыраса: «Бар, балам, жыгып берип кой» дейт Абдырай. Мамбет чыгып атты

көкүлүнөн кармап, бир силкип жыгып берет. Атты союп, өздөрүн коноктошот. Абдырай бий да, Алымбек датка тарап да эч бир сыр билгизбей, кадимкидей конок болушат. Эртеси саар менен турушса, Абдырайдын кушунун башын жулуп, жанына коюп коюшуптур. Аны да Мамбет биринчи көрүп: «Ата, ата...» деп айтса: «Мейли, унчукпай эле кой» деп тыйып коет атасы. Алымбек датка эртеси «атыңыз түндө жаталак болуп өлүп калыптыр» демиш болуп, сыр билгизбей эч нерсе болбогондой Абдырай бийди узатат. Бий да кадимкидей коштошуп жүрүп кетет. Арпатектир тагажурту эмеспи. Ошол жерден аттын ордун толуктап минип, туура эле Коконго жөнөйт. Өзү мурда эле Кокон ханына баратканбы же жөн эле куш салып чыкканбы, анысын так билбейт экемин. Абдырай бий ошентип ханга барат. Босогодон атаганда, хандын кайсынысы экен, ошол хан ордунан обдулуп тура калыптыр. Кийин жанындагылар «Эмнеге тура калдыңыз?» – деп сурашса: «Э, бу жөн киши эмес экен, эшиктен киргенде капталында чамынып, эки жолборс кошо кирди» деп айткан экен хан.

Абдырай бий хандын алдында: «Мен сизге тартуу кылып бир жорго алып келатсам, Алымбек датка көрөлбастык кылып, жолдо союп таштады. Сизге тартуулайын деп алгыр куш алып келатсам, анын башын жулдуруп салды. Уулумун эки тишин сындырды» деп арызга отурат. Кокон ханы анан Алымбек датканы чакырып, сурак кылат. Абдырай бийдин тобу көлөкөгө, Алымбек датканын тобу күндүн аптабына туруп сурак беришет. Акыры «эр жигиттин тиши – бир жигиттин куну, эр жигит салган куштун куну - бир жигиттин куну» делип өкүм чыгарылып, Алымбек датка айыпка жыгылат. Эми эр жигит менен кун төлөш оңой эмес да. Анан «кыз берсе, кечилетке» келишип, Алымбек датка Абдырайдын уругуна эки кыз бермек болуп тынышат. Баргылардын бизге тага болуп калгандыгы мына ошондон.

(Эскерүү ээси Маматиса Мырзаев 1924-жылы Улуу-чат ооданында туулган. Азыр Араван районунун Чөгөм айылында жашайт).

Ысакбектин ата-теги тууралуу ушундайча уламыштар айтылат.

Уруу тарыхын, ата-жото санжырасын бардык жагынан идеалдаштырып түзүп, көкөлөтүп көрсөтүү кыргыздын канында бар адат эмеспи. Маматиса Мырзаевдин эскерүүсү деле андан кур эместир. Бирок канчалык деңгээлде шөкөттөлүп-көркөмдөлүп, көбүртүлүп-жабыртылып айтылган кезде деле андагы фактынын тарыхый чындыкка шайкеш жагы айгине болуп турат. Маселен, ал кепке алган Ажибек баатыр да, Алымбек датка да кыргыз тарыхына из салган тарыхый адамдар. Ал эми Абдырай бийдин күмбөзү Алай районунун Нура айылында күнү бүгүндө турат. Күмбөз мындан дээрлик 150 жылдай мезгил мурун курулган. Үстү кум аралаш ак таш менен шыбалып жабылган күмбөз жакынкы жылдарда эле бүтүн бойдон турган экен. Таптакыр кароосуздугунан азыр үстү урап түшкөн. Ошентсе да, дубалынын бийик жерлери 1,5-2 метрдей бар. Ошол күмбөзүнүн өзү да Абдырай бийдин өтө таасирдүү, кадыр-барктуу адам болгондугунун белгисидир. Агезде кыргыз оңой-олтоң кишиге эле күмбөз тургуза берген эмес.

Жогоруда кепке алынган Абдырай бийдин уулу - Полот. Полоттун уулу - Чамаш. Чамаш Сейитахун, Калыкберди, Кадырберди, Мону деген төрт уулду болот. Ысакбек - Монунун тун уулу. Төрөлгөн мезгили 1902-жылдын күз айларына туура келет. Киндик кан тамган жери, көпчүлүк маалыматтарда айтылып жүргөндөй, Кытайдагы Казылсуунун Улуучат ооданындагы Кошөтөк кыштоосу эмес, Алай районунун Нура айылындагы Тайчыкпас деген жер. А кезде Чамаш өзү Сымкананы жердеп, Кошөтөктү кыштоо кылып турган менен, бир тууган агасы Карагулдун кыштоосу Нурада болгон. Чамаш кичүү уулу Монуну жашынан агасы Карагулдун колуна берип, Мону үйлөнүп-жайланып, туну Ысакбек төрөлгөнчө Нурада жүрөт.

Ысакбектин ата-теги бий, билерман, бардар адамдар болгондугу жогоруда айгине болбодубу. Бирок, Мону өзүнчө түтүн булатып бөлүнгөн кезинде кенже уул экендигине карабай, энчи алуудан баш тартып, мүлктүн көбүн агаларына ыйгарыптыр. Сыягы, өз мүмкүнчүлүгүнө ишенген го.

Ошол учурда кыргыздардын ичинде аз-аздап соода-сатык ишине аралашкандар пайда болуп калган. Мүмкүн, ирежелеш уйгурлардын таасиринендир, Мону да соодага эртелеп киришип, бери жагы Алай, Анжиян, Ошко, ары жагы Кашкар, Хотен, Карашаарга каттап соодагерчилик кылып, тез эле ирденип кетет. Ошентип, арабча кат тааныган, анчамынча диний илими бар Мону элеттин өз мезгилиндеги алдыңкы адамдарынан болууга жетишет. Кийинчерээк Бурулкан деген эжесин кошо алып, Меккеге зыяратка барып, биротоло Мону ажы атыгат. А өзүнүн соода сапарларында уулу Ысакбекти да ээрчиге жүрүп, эл-жер көрсөтөт. Ошентип уулунун эрте бышыгып, жаштайынан көкүрөгү ачылып, турмуштун көзүн таанышына көмөкчү болот.

Баса, Ысакбек Мониевдин төрөлгөндө азан чакырылып коюлган аты - Ысакмат. Бирок, бала кезинде молдолордон билим алып, кат тааныгандыгынан улам, аны айылдаштары өспүрүм кезинде Молдо Ысак атай башташат. Ысакмат-Молдо Ысак анан 16 жашынан тарта биротоло Ысакбек атыгып кетет. Жөнү мындай, 1918-жылы Сымкана айылынын калкы аны бий кылып шайлашат да, 16 жаштагы бий, адилдиги, билермандыгы менен тез эле аты чыгып, өз айылынан тышкары да кадыр-барк күтүп, бек атка конот. Албетте, кыргыздын көчмөндүк демократиясынын салты белгилүү эмеспи, айыл, уруу бийлиги мурас катары атадан балага өтүп, бекемделип калган эмес. Аны көбүнесе көпчүлүктүн тандоосу аныктаган. Ошентсе да 16 жаштагы бозуландын бир айылга бий болушу - адамды эрте жетилткен ошол мезгил үчүн деле сейрек көрүнүш. Ага Ысакбектин арабча кат билип, сабаттуу болгондугу, соода сапарларында жүрүп, эл-жер тааныгандыгы сыяктуу артыкчылыгы түрткү болсо керек. Ошентсе да, анда тубаса элдик адамга таандык зээн, мүнөз, өзгөчөлөнүп турган адилдик, калыстык сезим, акыл-парасат болбосо, элдин андай ишенимине ээ болушу кыйын болчу. Мындан чыкты, бий кызматын ээлеген фактынын өзүн Ысакбек Мониевдин эл аралык маанидеги чоң саясаттагы кийинки ишмердүүлүгүнөн кабар берген алгачкы белги, өз башын бүтүндөй эл эркиндигине, сөздүн түз маанисинде жыргалчылыгына арнап күрөшкөн тарыхый сабагынын башаты катары карасак болот.

Генерал Ысакбектин коомдук-саясый жана аскерий ишмердигинин башталышы, сомдоп айтканда, Ысакбек феноменинин жаралышы тууралуу сөз кылуудан алдын жалпы Кытайдагы жана Чыгыш Түркстандагы коомдук-саясый, социалдык-экономикалык кырдаалдын ошол мезгилдеги картинасын чырпып да болсо тарта кетүүгө туура келет.

1920-40-жылдары Кытайда бийлик негизинен Гоминьдандын (улуттук партия) колунда турган. Гоминьдан - бул, белгилүү кытай саясый ишмери Сунь Ятсен 1912-жылы Кытайдагы революциялык күчтөрдүн базасында түптөгөн партия. Ал адегенде жумушчу-дыйкан катмары менен жакыр буржуазиянын кызыкчылыгын коргоп, улуттук сыймык менен интернационализмди айкалыштыра туу көтөрүп чыккан, коммунисттер менен өнөктөш прогрессивдүү кыймыл болгон. Бирок, 1925-жылы Сунь Ятсен өлгөндөн кийин гоминьдандагы генерал Чан Кайши башчылык кылган оңчул күчтөрдүн таасири артып, 1927-жылдын 12-апрелинде болочок генералиссимус АКШ менен Англиянын агентурасынын жардамына таянып, Нанкин шаарында Улуттук өкмөт түзүлгөнүн жарыялап, мамлекеттик бийликти ээлеп алат. 1928-жылдын аягында биз империалисттик атоочу өлкөлөрдүн дээрлик баары Чан Кайшинин өкмөтүн тааныйт. Чан Кайшинин бийлик режиминин алгачкы 1927-28-жылдары өтө катаалдыгы менен тарыхта калган. Бу мезгил ичинде өлкөдө 300 миңдей революционер, прогрессивдүү интеллигенция өкүлдөрү өлтүрүлгөн.

Мамтеррордун эпкини өзгөчө Чыгыш Түркстан чөлкөмүнө катуурак тийип, кытай шовинизми оожалып, кытай эмес улуттагыларды басынтып-кордоп, басмырлоо саясаты күчөйт. Бирок канткен менен бу кезде Чан Кайшинин өкмөтү бүткүл Кытайды кынтыксыз көзөмөлдөп башкарган толук кандуу мамлекеттик бийликтин күчүнө ээ эмес эле. 1921-жылы Кытай коммунисттик партиясы (Гусаньдан) түзүлгөндүгү жарыяланып, партиянын 1-съезди өтүп, өлкөдө бийлик үчүн күрөшкөн дагы бир олуттуу күч пайда болгон. Коммунисттер алгач өздөрүнүн алсыздыгын сезип, гоминьдандык кыймыл менен бирге аракетте-

нишкен. А кийин Чан Кайши бийликке жетип, өз партиясынын саясатын теңирден тескери нукка бурган соң гана өзүнчө далалат кыла башташат. Анан Кытай эки партиянын, эки башка идеологиялык лагердин кармаш талаасына айланып, эки партиянын аскер күчтөрүнүн куралдуу тирешине чулганып, өлкөдө реалдуу тизгинге эгедер мамбийлик жок калат. Ага кошул-ташыл, 1931-жылы Япония Кытайдын Түндүк-Чыгыш бөлүгүн оккупациялап алууга киришет. А 1937-жылы алар Кытайдын айтарлык үлкөн аймагын басып алууга жетишишет. Ушул кысталыш кырдаал гоминьдан менен ККПны убактылуу кайра биригүүгө аргасыз кылып, гоминьдандык аскерлер менен коммунисттердин башкаруусундагы 8-талаа армиясы, 4-жаңы армия биргелешип баскынчылыкка каршылык көрсөтүп, аларга Советтер Союзу дем берип, акыры япондорду Кытайдын чегинен кууп чыгышат. Балким, Совет өкмөтү бул коргонуу согушуна активдүү көмөк көрсөтпөсө, Кытай аскер күчтөрүнүн япондуктардын мизин майтарууга чамасы жетмек эмес. Бул согушта СССР Кытайга материалдык-техникалык жактан гана жардам бербестен, советтик аскерлер легалдуу түрдө катышып, Кытай мамлекетинин бүтүндүгү үчүн күрөшүшкөн.

Советтер Союзунун жардамы менен эптеп жанын арачалап калган гоминьдандык бийлик жеңиштен соң кескин жүз үйрүп, япондордон колго түшкөн куралды Шинжаңдагы майда улуттардын эркин биротоло мокотуп, басынтууга колдонуп кирет. 1937-жылы гоминьдандык өкмөттүн Шинжаң провинциясындагы жергиликтүү бийлигинин башына Шень Шицай деген адам келген. 1940-жылдын башталышынан тарта Шень Шицай өз саясатын кескин түрдө «оңго» буруп, майда улуттарды басынтып, кытайлаштырууга багыт алган аракетти күчөтөт. Шинжаңдагы марионеттик бийликтин мындай саясаты 1944-жылы башталган улуттук-боштондук көтөрүлүшүнө башкы себепчи болгон. Ал эми ал толкундоолордун чыгышына гоминьдандык армия үчүн элден 10 миң тандалма ат топтоо кампаниясы тек гана шыкак ролун аткарган.

Чынында, чечүүчү көңтөрүлүш оту тутанганга чейин эле Шинжаңдагы калктын жашоо-турмушу өтө начар, а коомдук-саясий абал туруксуз, татаал, окуялар агымы

акыл андап үлгүргүс кыйсыпыр болчу. Жергиликтүү калкты күндөн-күнгө алсыратып, мүңкүрөтө баштаган саясат 40-жылдарга келип эле башталган эмес. 1928-жылы Шинжаңга гоминьдан өкмөтү тарабынан Цзинь Шужень генерал-губернатор болуп дайындалган. Ал адеп эки тизгин, бир чылбырды колго алгандан эле Чыгыш Түркстанда эркиндик, адилеттикти талап кылган улуттук-боштондук кыймылын муунтуп, улуттук лидерлерди жок кылуу; жарым феодалдык түзүлүштү сактап калуу; англис, япон, америкалык товарлардын эркин сатылышын камсыздоо; немец, англис, швед миссионерлеринин эркин ишмердүүлүгүнө жол ачуу; антисоветтик маанайды күчөтүү сыяктуу принциптерге негизденип саясат жүргүзгөн. Гоминьдандык аскерлер, чиновниктер үчүн кытай эмес улуттагыларды көз көрүнөө тоноп, кордоп, басынтуу көнүмүш адатка айланат бу мезгилде. Алтургай, алар үчүн кайсы бир уйгурдун же казактын дүкөнүнө кирип, акысын төлөбөй туруп каалаган буюмун көтөрүп чыгып кетүү да кадимкидей көрүнүш кейпин кийет. Гоминьдандык администрация салыктардын түрүн да, көлөмүн да көбөйтүп, мукуратуу ж.б. жолдор менен жергиликтүү калкты ассимиляциялоо; коркутуп-үркүтүү, шантаж жасоо, сатып алуу ыкмалары менен башкөтөргөндөрдүн баарын «кың» эткис маңкуртка айландыруу саясатын ачык жүргүзгөн. Бийликке кичине кашкайтарып, акыйкаттык, улуттук теңдик жөнүндө сүйлөгөндөрдүн артынан полиция сая түшүп, суроо-сопкутсуз эле түрмөгө тыгып, репрессиялангандар көбөйгөн. Гоминьдандык бийликтин бул адилетсиз саясаты жок жерден улуттук араз пайда кылып, натыйжада жергиликтүү калк кытай улутундагыларды көрсө эле жылан көргөндөй жыйрылган маанайга кабылган.

Бул эми негизинен шаарлашкан уйгур, дунган улуттарына тийиштүү абал. Ал эми али толук отурук турмушка өтө элек, тоо арасындагы кыргыздардын ал-жайы мындан артык эмес эле. Бир жагынан гоминьдандык бийликтин кысымына кабылса, экинчи жагынан басмачы топтордун СССРден качып өткөн калдыктары талап, «эки жоо бирдей келип», бир ууч кыргыз өзгөчө кыйын акыбалда калат. Гоминьдандык бийлик салык салып, керек кезде аскер алып, элди пайдаланганды гана билген. А элдин

алдында эч кандай жоопкерчилиги, милдет, озуйпасы болгон эмес, б.а. эл-жердин коопсуздугун камсыз кылуу, жашоо-тиричилигин жакшыртып, социалдык-экономикалык, маданий-агартуу маселелерине көңүл буруп, кам көрүү жөнүндө таптакыр түйшөлгөн эмес. Кароо, көзөмөлсүз калган Шинжаңдын кыргыздар тарабын Советтер Союзунан качып өткөн басмачы калдыктары эркин жойлоп, англо-америкалык атайын кызматтардын жардамы менен Кашкарды СССРге кайра чабуул уюштуруучу плацдармга айлантууну болжоп көрүшкөн.

Дегеле, Шинжаңдын кыргыздар жашаган Кашкар тарабында туруктуу саясый бийлик, өкмөт болгон эмес. Кытайдагы гоминьдан бийлигинин укуругу деле дадил жете бербей, көбүнесе саясый башаламандык өкүм сүргөн. Тоолук кыргыздар Кашкар шаарынын жарымын басып алып, өзүнчө мамлекет түзүлгөндүгүн жарыялап, бийлик жүргүзгөн учурлар да кездешет. Маселен, 30-жылдардын башында чоң багыш уруусунун мыкты чыкмасы Осмоналы кыргыз басмачыларынын жардамы менен Кашкар шаарынын бир бөлүгү Эски Кашкарды басып алып, өзүн пааша (падыша) атап, бийлик жүргүзгөн күндөрү бар. Осмоналы паашанын аскер башчысы легендага айланган алайлык кадимки Ади корбашы, кеңешчиси өзгөндүк кадимки Жаныбек казы болгон. Ал эми казына баштыгынын милдетин жергиликтүүлөрдүн катарынан чыккан Чыпак казы аткарып, чүпүрөктөн акча жасап, айландырышкан. Бул окуя тууралуу 1934-жылы Ысакбек уюштурган аскер кошунуна жардам берүү үчүн Кыргызстандан жашыруун түрдө өткөрүлгөн чакан аскер отрядынын мүчөсү, кийин Ысакбектин аскер кошунунун карамагында жооптуу кызматтарды аркалаган ноокаттык Молдосабыр Матназаров мындайча эскерген:

«Чындыгында Осмондун ооз толтуруп айтарлык деле бийлиги жок болчу. Болгону 200 дөй аскери бар, Ади паңсаттай аскер башчысы бар жана 15 миңдей түтүндүч Эски Кашкар шаары бар. Бийлиги андан сырткарыга жарабайт. Элинин саны Эски Кашкар менен чамалаш Жаңы Кашкар шаарына да жетпейт. Эскисинин жарымы кыргыз, жарымы дунган, уйгур жана башкалар. Жаңысыныи дээрлик бардыгы дунган. Кыскасы, эки шаарда эки башка

бийлик, эки башка өкүм, эки башка жашоо. Эки Кашкар өз ара согуша кеткен учурлар дагы болгон. Бирок, бийликке маарыган Осмон дагы эмес, акчага маарыган Чыпак да эмес, Ади корбашы анык доорон сүрдү. Анткени Жаныбек казыдан башкалары андан бүт коркчу. («Тулпар» журналы, 1991-ж.)

1933-жылы Шинжаңда улуттук-боштондук кыймылы күч алып, генерал-губернатор Цзин Шужень кызматтан кетүүгө аргасыз болот. Натыйжада Шинжаңда эки өкмөт түзүлөт: түндүгүндө бир кыйла прогрессивдүү, демократиялык идеяларды колдомуш эткен Жаңы Үрүмчү өкмөтү, ал эми Кашкарда англиялык ориентациядагы Сабитдамылла Абдулбакиевдин башчылыгында Чыгыш Түркстан өкмөтү. С.Абдулбакиевдин таянган «тоосу» англиялык чалгындоо кызматынын «куурчагына» айланган советтик басмачылардын уюгу болчу. Бул өкмөттө кыргыздардан Чыпак казы өкмөт башчынын орунбасары, а Ороз аскер башчы кызматын алат. Баса, буга чейин Осмоналынын Кашкардагы бийлиги кулап калган болчу. Ага да өзүнчө кайрылабыз.

— 6 —

... Ысакбек бозулан кезинде ара чолодо почта кызматында да иштей калып, Кыргызстанга байма-бай өтүп турган деген так эмес маалымат бар. Ал эми атасынын соода ишине аралашып, кез-кез Ошко чейин келип турганы бир кыйла ишенимдүү факт. Бул тууралуу 1916-жылы Улуучатта туулган кызылсуулук улутташыбыз Абдыкадыр Токторов минтип эскерет: *«Ата балага сынчы эмеспи. Генералдын атасы Мону ажы жаңылыкты жактай турган, билимдүү, молдо киши болчу. Ысакбек көзгө көрүнүп, ат жалын тартып мине баштагандан тарта атасынын ушул уулуна өзгөчө көңүлү түштү. Алды менен молдо чакырып, сабатын ачтырды. Андан кийин соодагерчилик сапарында «жакшы адам болот» деп, Кашкар, Хотен, Аксуу, Күчөр, Карашаарга чейин, алтүгүл Советтер Союзундагы Анжиян, Фергана, Ош, Алай сыяктуу шаар, райондорго чейин ээрчитип барып, соода-сатык иштерине катыштырды»* («Алатоо» журналы, 1997-ж.).

Ал эми кийин генерал Ысакбектин кол алдында кызмат кылган, Чыгыш Түркстан улуттук-боштондук армиясынын капитаны Иманжан Рахимов муну белгилейт:

«... Балалыгым тоолордо өтүчү дегени эсимде. (Ысакбекти айтып жатат - А.Мониев). Оор турмуш анын тайманбас, жүрөктүчү колбашчы катары жетилишине чоң мектеп болгон. Кашкар жеринде курал-жабдыктар, айыл чарба шаймандары Россиядан алынып барылган темирден жасалар эле. 1914-1917-жылдары, андан кийинки төңкөрүш убагында Россия согушуп жаткандыгына байланыштуу Кашкар жергесинде темир жок болуп калат. Темир буюмдарын сатып алуу үчүн Советтик Кыргызстанга чегарадан жашыруун өткөндөр эл-жерди көрүп кетип турушкан. 1924-жылы жазда Ысакбек да атасы менен бирге Ош тарапта болуп кайткан. Кыргызстандагы коомдук-маданий турмуштун өңүңүшү, элдин окууга ынтызарлыгы тууралуу Кытайдагы жердештерине өтө шыктана айтып берүүчү. «Мен бир жуманын ичинде абдан чоң саясый мектепти бүтүргөндөй болдум. Мурда Улуучат менен Гүлчө болушундагылар аз да болсо байланышта, элдин жашоо турмушу окшош эле. Эми Гүлчөдөгү эбегейсиз өзгөрүүлөрдү өз көзүм менен көргөндөн кийин, Улуучаттын да ошентип жаңыланышын ак эткенден так этип, эңсеп калдым. Андай төңкөрүш абдан кыйынга турарын билген эмесмин. Билимимин абдан төмөндүгүн кийин гана түшүндүм». («Советтик Кыргызстан» гезити, 30-сентябрь, 1991-ж.).

Ысакбек ошол 1925-жылдар аралыгында кадимкидей эле «аткезчилик» менен шугулданып, Советтер Союзуна апиийим соодалап өтүп турган деген да кеп бар. 1912-жылы азыркы Карасуу районунун Карасөгөт айылында туулган, бүгүнкү күндө Оштун Төлөйкөн айылында жашап жаткан карыя Абдулазиз Матанов аны мындайча бекемдейт:

«Улуучаттык жооштор 1915-16-жылдардан эле Озгурдагы биздин туугандар менен ымала кылып, биякка апиийим алып келип сатып жүрүшкөн. Мен Ысакбекти 1926-жылдан баштап билем. Ысакбек, анан Сейитмамат, Төрөбек, Сыдыкбек, Дарыгул, Койчубай, Ороз, Мамыт салбаң деген кишилер чегарадан июнь айынын аягында өтүп келип, алып келген апиийимин Нараяну, Кожон, Маргалан-

га чейин таркатып сатып, сөлкөбай кылып, анан сентябрда кайтып кетишет эле. Ошол мезгил ичинде биздин үйдө конуп турушчу. Көрсө, Ысакбек ошондо эле орустар менен байланыш түзүп, көтөрүлүшкө даярданып жүрүптүр. Кийинчерээк менин бир тууган агам колхоздун мыкты атын минип, Кытайга өтүп кеткен. Биз «качып кетти» деп коркуп жүрсөк, аны НКВД өзү атайы жөнөткөн экен. Анан 1934-жылдын октябрь айында мени дагы Кытайга жөнөтүштү. 1934-жылдан баштап, Ысакбектин Шинжаңдагы аскер кошунунда взвод командирлигинен штаб жетекчиси, эсепчи сыяктуу жооптуу иштерди аркалап, кызмат кылып, урушка катышып, 1938-жылы кайра Кыргызстанга кайтып келдим».

Арийне, жогорудагы эскерүүлөрдөгү маалыматтардын канчалык деңгээлде тактыгына күбө өтүү кыйын. Ошентсе да анда болочок төңкөрүшчүнүн советтик Кыргызстандагы турмуш менен жашынан тааныштыгы, советтик атайын кызмат менен жашынан байланыш түзүүгө жетишкендиги айгинеленүүдө. Ошол тааныштык менен байланыш анын кийинки коомдук-саясий ишмердигине негизги түрткү болгон.

20-жылдардын башынан баштап, Шинжаңдын СССР менен чектеш кыргыздар тарабы басмачы топторунун башпаанегине айланган дебедикпи. Агезде чегара эки тараптан тең жакшы көзөмөлдөнгөн эмес, шарттуу чек гана турган. Бул жагдай советтик басмачылар үчүн оңой-олтоң жаналакчылоого шарт түзүп, эркин жойлоого эң сонун ыңгай жараткан. 1925-жылы гана Кашкардагы жергиликтүү Кытай бийлиги кыргыздардын өздөрүнөн чегара көзөмөлдөөчү аскер отряддарын түзүүгө киришет. Улуучатта куралган ошондой чегарачы отрядга Ысакбек да кирип, алгач отряд катчысынын кызматын аткарып, кийинчерек командирдин орун басары болот. Бирок, чегарачы бул отряд адегенде олуттуу деле күчкө ээ боло алган эмес. Отряд командири Шабдан биз мурдарак сөзгө алган Чыпак казынын уулу болчу. Чыпак казы, Осмоналы пааша, Ороз паашалар баары басмачылар менен ортоктош, ынак мамиледе эле. Кызыкчылык - мүдөөлөрү айкалышып турган. Себеби жергиликтүү бийлөөчүлөр өз өкүмүн басмачылардын күчүнө таянып жүргүзгөн. Алардын Кашкарга чейин басып алып,

өздөрүн өкүмдар атагандагы ийгилиги дал ошол басмачы топторунун колу менен жасалган. Ошол себептүү, басмачы топторун өз кезегинде Кызылсуунун бийлөөчүлөрү жылуу маанайда тосуп алып, тоскоолдуксуз ээн-эркин, каалагандай чардап, жан сактоосуна шарт түзүп берген. А ортодо дагы эле баягы карапайым калк ташпишке түшүп, кордук көргөн. Бул учур тууралуу Абдыкадыр Токторовдун эскерүүсүнө кайрылалы:

– 1920-31-жылдары Советтер Союзунан түркүм-түркүмдөп өтүп келген куралдуу басмачылар бир мезгил Жыгын, Көөнө Улуучаттын тоолорунда уялап, тынч жаткан элге бүлүк салды. Алар топтошуп алышып, кенен-кесири жүрүштү. Элдин мал-мүлкүн каалаганча булаң-талаң кылышып, аябай кордошту. Ошол кездеги өкмөттүн мекен чегарасын коргоп турган аскерлеринин басмачылар менен иши болбоду. Аларды көрсө эле куйругун кынына кысып, көздөн далдоо жоголуучу. Бул кезде мен 13-14 жаштагы бала чагым. Кээде түнү, кээде күндүзү дүбүрөгөн аттуу кишилер тарсылдата мылтык атып: «үйдү бошоткула! Малдын семизин тандап сойгула! Минүзгө тандап ат бергиле!» - деп айыл сайын дүрбөлөң салып жүрчү.

Мына ушундай оор жагдайды көрүп-билип, аралашып жүргөн Ысакбек намысына келип, Шабдандын өкмөттүк отрядын таштап, өзүнчө аскер курайт. Адегенде өзүнүн эле айылынан куралган анын аскер бөлүгү саны, сапаты жагынан да күндөн-күнгө өсүп, Түштүк Шинжаңдагы басмачыларга каршы ачык, олуттуу күрөшкө аттанат. Анын аскер бөлүгүнүн түзүлүшүнө, курал-жарагына Советтер Союзу көмөк көрсөтөт. Ысакбек ага чейин эле советтик чекисттер менен байланыш түзүп, кызматташууга жетишкендигин жогоруда баяндабадыкпы.

«Ысакбек кийин генерал болоюн, ынкылапты жетектейин деп чыккан эмес адегенде. Басмачылык абдан күчөп турган кезде өз айылы Сымкананы жолбун иттей жорткон басмачылардан коргоо үчүн өзү теңдүү жигиттердин башын бириктирген. Ал чакан аскер түзүп, эл четинде, жоо бетинде тура баштаганынан кызылдар кабардар болору менен ага курал-жарак жагынан тымызын колдоо көрсөтүшүп, ирдентип, чыйралтып алышкан. Бул

жолу Ысакбек да кыраакылык кылды, кызылдар да кыраакылык кылды. Ысакбек болсо эң зарыл учурда кол курады жана аскер башчылык жөндөмүн толук ачууга жетише алды. Кызылдар болсо жаш жолборско кечиктирбей колдоо көрсөтүшүп, жетилтип, ал аркылуу эчен-эчен кыйын жоолорду жеңип алышты», — деп бүтүм чыгарат Молдосабыр Матназаров.

Ысакбектин алгачкы аскердик ишмердигине талдоо жүргүзгөн Молдосабыр Матназаров ким? Ушул жерден тааныштыра кетели.

«1934-жыл. Жай маалы. Ноокатта өз колхозумда раис болуп иштеп жүргөм. Бир күнү аскерге чакыруу кагазы келди. Фрунзедеги аскер полкунун аскер окуу жайына 1928-жылы тапшырып, аны үч жылда аяктаганымы, окуунун соңку эки жылында взводго командирлик кылганымды эске алышып, жаңы уюшулган ыктыярдуу бөлүккө кошуп, Эркечтамга жөнөтүштү. Ал жерден чоң тапшырма алдык. Кытай жакка өтүп, басмачыларды толук жоюшубуз керек экен. Бирок курал-жарак, кийим-кече менен толук жабдышпады. Эски-уску чапан, чепкендерди кийгизишти, начар куралдантышты. Ошол тейде чегарадан түндөсү ашырышты. Биз, алгач жөнөтүлгөн элүү киши кайсы бир басмачы топтун калдыгындай болуп, кудум алардын жашоосун баштан кечирдик. Тоо-ташты мекендеп, кыргыз айылдарынын эсебинен тамактандык. Алардын мал-келине бөрүдөй тийип, өзүбүздү күндөй пайдаландык. Биз антип басмачы сыяктуу жүргөнүбүз менен нагыз басмачылардын далайынын түбүнө жеттик. Бизден шек албай жүргөндө башчыларын дароо атчубуз да, кошчуларын кааласа өзүбүздүн катарга алчубуз. Каалабаса үйүнө кетирчүбүз. Ошентип, акырындык менен саныбызды өстүрдүк. Анан Ысакбектин карамагына өттүк. Кытай тараптагы басмачылардын баары бириксе да жеңгидей күчкө айландык», — деп баяндайт М.Матназаров өзү жөнүндө.

Эскерүүдөн көрүнүп тургандай, Совет бийлиги чет өлкөнү пааналап кеткен качкын-бозгун басмачыларды кечирген эмес. Алардын артынан сая түшүп, биротоло жексен кылуу үчүн атайын отрядды жашыруун жиберип отурат. Биресе, мындай сая түшкөн куугунтукка Кытай,

Ооганстанга кире качкан басмачы калдыктары биригип, Англия сыяктуу империалисттердин тукуруусу, колдоосу менен кайра Советтер Союзуна ат коюп, өлкө коопсуздугуна коркунуч туудурушу мүмкүн деген шек шыкакчы болуп, өзүнүн Чыгыш чегарасын чындоону максат кылган. А экинчиси, геосаясий максат болчу. Кытайды бүт жарандык согуш, кагылышуулар оту каптап, бу кезде борбордук бийлик өлкөнүн бүткүл чөлкөмүн толук башкарып, көзөмөлдөй албай калган. Өлкөдө чет мамлекеттердин таасири күчөп, Кытай мамлекети Англия, АКШ, Япония сыяктуу капиталисттик лагерь менен социалисттик Советтер Союзунун өз ара тиреш майданына айланган. Жаатташкандар Кытайга, асыресе, түрк-мусулман калк мекендеген, жери кенен, табигый ресурска бай, стратегиялык мааниси бар Чыгыш Түркстанга өз таасирин орнотууга ак эткенден так эткен. Айрыкча, бул аймакты ээлөө атаандаштары үчүн СССРдин жүрөгүнө кол салууга барабар болчу.

М.Матназаров туура белгилеген. Дал ушул кырдаалда Чыгыш Түркстандан Ысакбектей аскер ишмеринин баш көтөрүп чыгышы «кызылдар» үчүн көктөн издегени жерден табылгандай олжо эле. Ошон үчүн Ысакбекке жардам берип, колдоо көрсөткөндөн аянган эмес. Ошол эле учурда Ысакбек дагы Шинжаандагы элдин жашоо турмушун жакшыртуу, улуттук-боштондукка жетүү багытында Советтер Союзунун каруулуу колуна таянып гана өзгөрүш жасоого болорун аңдаса керек.

— 7 —

Шинжаандын Кашкар тарабын ошогозде башпаанек кылган басмачылар катары Ташбай, Гиди, Юсупжан, Касап корбашылардын топтору, анан атактуу Жаныбек казы менен Ади паңсат көп айтылат. Ысакбек аларга каршы адеп аттанганда тобокелге салган. Анын отрядынын согуштук тажрыйбасы жок, чакан болчу, а басмачы бөлүктөрүнүн саны да арбын, даярдык, курал-жабдык жагынан да артыкчылык кылган. Анын үстүнө алардын кагылышынын өзү «көз таңмай» окуну сымал «эрежесиз согуш» болчу. Тоо арасы. Кимисинин кайдан чыга каларын, түнү кол саларын же күнү кол саларын билип бол-

бойт. Биресе, Кудай колдоп, биресе тубаса кыраакылыгынын, согушчул жөндөмүнүн аркасы менен болсо керек, Ысакбектин кошуну биринчи күндөн эле басмачылардын үшүн алып, бөлүктөрүн бириндетип жок кыла баштайт. Болгондо да өз аскерлеринен аз чыгымдар болуп, кошунунун бүтүндүгүн сактоо менен. Ысакбектин аскер кошуну акыры келип бозгун басмачы топтору менен эле эмес, ирегелеш жашап, мамиле-катнаш кылган Осмоналы жана Чыпак казы, Ороз сындуу кызылсуулук мыкчыгерлер менен да кагылышууга туура келет. Кашкарды каалагандай калчап, элди билгениндей бийлеп көнгөн ал мыкчыгерлер эскичилдик, феодалдык түзүлүштүн айныгыс жактоочулары болчу. Андыктан Советтер Союзун душман санап, «советтик басмачылар» менен максатташ, өнөктөш болушкан. А «союзчул» Ысакбек алардын №1-душманы катары көрүнгөн. Жыйынтыгында, кызылсуулук кыргыздардын таасир талашкан ичара араздашуусунда да жеңиш Ысакбек тарапта болду. СССРден ыктыярдуу аталып, жашыруун өткөн отрядды өз кошунуна кошуп алган Ысакбек 1934-жылы Түштүк Шинжаңды басмачылардан биротоло тазалап бүтөт. Бул урушта жакынкы жылдары эле Мады айылында көзү өткөн Койчубай Момбек уулу деген өзүнө тууган аскеринин эрдиктери аңыз катары айтылып жүрөт.

Канткен менен жеңиш Ысакбектин жакындары үчүн жоготуусуз колго тийген эмес. 1934-жылы басмачылар анын бир тууган абасы Кадырбердини, бир тууган иниси Шаакматты байлап кетип, атка сүйрөтүп өлтүрүшкөн.

Баса, Кашкарда Сабитдамылла Абдулбакиев түзгөн, англиялык ориентациядагы Чыгыш Түркстан өкмөтү да Ысакбектин күчү менен жоюлат. Ошентип баары жайгарылгандан кийин борбору Үрүмчүдөгү Жаңы Үрүмчү өкмөтү Ысакбекке кол созуп, мамиле түзүүгө аргасыз болот. Ысакбектин аскер кошуну 1934-жылы Жаңы Үрүмчү жергилик өкмөтүнүн алдында 35-кыргыз атчандар полку болуп түзүлүп, регулярдуу аскер бөлүгү катары Шинжаңдын Түштүк борбору Кашкар шаарына жайгашат. Бул учурда полктун курамындагы аскерлердин саны 2500гө чамалап барган. Полк советтик аскер тартибинде даярдалып, машыктырылган күчтүү бөлүккө айланган.

Ошентип, Ысакбек жергиликтүү бийликке расмий түрдө аралашпаган менен, Түштүк Шинжаңдагы эң таасирдүү адам, мусулман калкынын лидерлеринин бири катары реалдуу бийликке ээ боло баштайт.

— 8 —

Басмачылык демекчи... Азыр коом, заман, ага жараша коомдук аң-сезим, көзкараштар да өзгөрдү. Демократиялык идеологиянын тамырлашы менен бир беткей коммунисттик-советтик көзкараштан арылып, түрдүү көрүнүш-кубулуш, окуяга ар тараптуу, сынчыл көз менен карап, баалоого мүмкүнчүлүк алдык. Ушул тейден алганда, Орто Азиядагы, анын ичинде Кыргызстандагы 1918-1930-жылдардагы басмачылык кыймылга акыркы кездери ар тараптуу көз карашта карап, аны мурдагыдан тескери оодарып баалаган мыйзамченемдүү тенденция пайда болду. Совет мезгилинде бейнесине бүтүндөй капкара боек сүртүлүп, болгондо да эң бир уят-сыйытсыз, абийирсиз, айбан кейпиндеги мыкаачы адамдардын элесин берген басмачылар азыр элдин, жердин эркиндиги, теңдиги үчүн же диний идеология үчүн башын сайып күрөшкөн накта патриоттор катары сыпаттала баштады.

Өйдө жакта баяндалбадыбы, каарманыбыз Ысакбектин адепки аскердик-саясий ишмердиги так ошол басмачылар менен кармашып, ийгилиги аларды талкалоодон башталган. А эгер басмачылык кыймыл улуттук-боштондук үчүн күрөш, а басмачылар Атажурттун чыныгы патриоттору болсо, алар менен кармашкан Ысакбектин аракетин кандай бааланат? Айрымдар үчүн ушундайча эки анжы суроонун пайда болушу да толук мүмкүн. Ошондуктан басмачылыктын оң-терс жактарына ой чаптыра кеткенибиз оңдур. Басмачылык тууралуу кеп козгогондо сөзсүз ички-тышкы эки факторду эске алуу абзел. Ички фактор дегенде, арырак тарыхыбызга, калыптанган менталитетибизге кылчайып көрөлү. Ачуу болсо да чындыкты моюндаган эп, биз, кыргыз эли башынан кулчулук психологияны каныбызга арбыныраак сиңирген, эркиндик көксөөсү өчүк, коркок-билиш пейил күткөн калкпыз. Айла канча, тарыхый тагдыр, шарт ушундай улуттук мүнөз калыптандырыптыр.

XIX кылымдын экинчи жарымында Россия империясы Орто Азия, Кыргызстанга накта баскынчылык жортуул жасады. Бирок бул баскынга кыргыздардын түштүк ныптасы гана анча-мынча каршылык көрсөткөнү болбосо, жамы кыргыз эшигин кенен ачып, зордукчулдукту нан, туз менен тосуп алды. Кыскасы, орус баскынчылыгына эл-жер эркиндиги ураанын көтөргөн улуттук маанидеги каршылык болгон жок. Анан андан жарым кылым өтүп-өтпөй, падышалык Россиянын зомбулугунун астында басынып-корунуп, жери тарып, үркүндө 100 миңдеген боорунан ажырап, улут катары жоголуп кетүү босогосунун астында турган кезде Россияда Октябрь төңкөрүшү жеңип, биз сыяктуу майда элдерге улуттук эркиндик, тендикти жар салды. Мына ошондо мурда копшолуп, кенебеген кыргыз копшолуп, колуна курал алып, большевиктерге каршы кылчайнашкан, кийинчерек лексиконубузга басмачылык деген аталышта кирген кыймыл туулуп отурат. Талдап баккыла, муну эл-жер эркиндиги, улуттук-боштондук үчүн болгон күрөш деп атоого болобу?

Биздеги басмачылык кыймыл эң ириде улуттук ар-намыс, эркиндик жөнүндө түк ойлонуп көрбөгөн, караңгы кыргызды каалаганындай калчап көнгөн бий-болуш, кожомолдордун, өзбек-тажик, казактын майда буржуазиясынын жеке кызыкчылыгынан тутанган от. Большевиктердин калктын материалдык-чарбалык теңдигин орнотууга басым жасап, жерди, малды ортолукка алып бөлүштүрүү саясаты Борбордук Азия байларын безге сайган. Тигиндей аракет биздин байлар, дин ишмерлеринде өзүн-өзү коргоо инстинктин ойготпой коймок эмес. Ошол инстинкт караңгы калкты улут эркиндиги, дин эркиндиги, салт эркиндиги, жер бүтүндүгү сымал түбөлүктүү идеялардын күчү менен козутуп, куралдуу күрөшкө чыгарууга түрткөн. Албетте, большевиктердин өз бийлигин орнотуп, саясый түзүмүн киргизүүдөгү аракеттеринде, саясый тактикасында улутубуздун ар-намыс, ариетине залака тийгизип, чындап каршыктырган калпыстыктар болбой койгон эмес. Айрыкча, Совет бийлиги кадимкидей орун-очок алып калган 1926-32-жылдардагы колхоздоштуруу кампаниясында жөн-жайын териштирбей эле бүт байларды кулакка тартып, массалык түрдө сүргүнгө айдап, репрессиялап, комбийлик өтө

адилетсиз, ырайымсыз саясат жүргүзгөнүн танууга мүмкүн эмес. Бул кезде калк ичиндеги Кытайга, Ооганстанга ооп, качуу аракеттери, советтик бийликке каршылык көрсөткөн куралдуу майда топтордун пайда болушу мыйзам ченемдүү көрүнүш болчу.

Деген менен, кандай болгон күндө дагы Орто Азиядагы басмачылык кыймылдын пайда болушун улуттук-боштондук же диний эркиндик үчүн көтөрүлүү деп баалоо негизсиз. Тек, жалпы улут үчүн эмес, таасирдүү жеке адамдардын өз байлыгын, укугун, кызыкчылыгын коргоо далалаты болгон десе жарашышы ыктымал.

Эми сырткы факторго келсек, Орто Азия - Түркстан региону башынан эле геосаясий мааниси зор чөлкөм экендиги белгилүү. Бүт дүйнөгө өз таасирин орнотуп, кожоюндук кылууну көздөгөн ири мамлекеттер, мисалы, Улуу Британия Орто Азияга ээлик кылууга мурдатан көз кызартып, бирок андан Россия озунуп кетип, умсунтуп койгон жайы бар. Октябрь революциясынан кийин Россияны жарандык согуш каптап турган маалда бул империяга атаандаш өлкөлөр үчүн Түркстанды бөлүп кетүү же өз таасирин орнотууга ыңгайлуу учур келгендей болгон. Орто Азияга чектеш аймак Кытайды, Ооганстанды өз өкүмүнө имерип алган а кездеги дүйнө «кожоюну» Англия, активдүү аракетке өтө баштаган АКШ бул мерчемдүү мезгилди колдон чыгаргысы келбей, а аларга түрк дүйнөсүнүн эркечи болгусу келген Түркия бир жактан эш болуп, басмачылык кыймылга колкабыш эткен. Алгачкы жылдары Орто Азия басмачыларынын большевиктик түзүмгө олуттуу кооп туудурган күчкө айланышында дал ошол сырткы күчтөрдүн салымы күч. Бирок, адеп чыкканда кайсы бир деңгээлде саясий-идеологиялык таянычы, олуттуу сүрү бар антибольшевиктик кыймылдын Түркстандагы тамыры көп өтпөй эле кыркылып, аскер бөлүктөрүнүн талкалангандан калганы тоо-таштарды паанектеп, өзүнүн эле бир боору - кыргыз, өзбек, тажик айылдарын талап, карактаган, эптеп жан алакчылоодон ашкан максаты жок нагыз каракчыларга айланат. Накта өзүбүздүн төл сөздөн жаралган «басмачы» аталышы эле алардын эмне максат көздөгөнүнөн, кандайча аракеттенип, кантип «согушканынан» кабар айтып, мүнөздөмө берип турбайбы! Ырасында

эле басмачылардын арасында эл-жерге же динге чын ык-ластан берилген, аларды коргоо идеясы үчүн күрөшкөн мекенчил, көкжал адамдар болгондур. Тана албайбыз, каруулуу, аену билбеген бийлик түзүмүнө курал көтөрүп каршы чыгыш үчүн да эрдик, ага тете зарда керек. Бирок, биздин «патриоттордун» эрдиги тарыхта коом агымы, заман өңүтү, мезгил мерчемин тааныбаган караңгылыктан чыккан жапайы эрдик боюнча калды. Кыскасы, кандай тарыхый ыңгайдан карасаң дагы, басмачылыкты жактоого болбойт. Ал эми актоого шыкак жетишерлик.

— 9 —

Басмачылык тууралуу мынчалык сөз козголуп калган соң, Алай-Анжияндагы атактуу корбашылардын бири Ади паңсаттын Кашкардагы ишмердиги тууралуу айрым эскерүүлөрдү кыстара кеткен артыкбаштык кылбас. Анын үстүнө Адинин аракети менен Ысакбектин ишмердүүлүгүнүн кайчылашкан жактары да бар эмеспи.

«Ади оңой киши эмес. Көзү өткүр. Көрүнүшү абдан сүрдүчү, - деп эскерет Молдосабыр Матназаров. - Кашкарда көкжал баатырдан экөө болсо, анын бири - Ади. Ал кызылдардын туткунунда да болуп чыккан. Болгондо да тээ Шиберде жүргөн жеринен эсен-соо кайткан. Негизи, кызылдардын колуна түшкөн басмачылардан ченде бир адам аман кутулчу. А Шиберден жалгыз эле Ади келген. Мына ушул окуясы да ага кошумча сүр, каар берчү. Ал эми кызылдардын колунан, жердин жети түбүндөгү сүргүнүнөн кантип кутулганын бир гана өзү билчү.

Чегара бекиген соң үрккөн кийиктей болуп Кытай тарапка ооп кеткен басмачылардын калдыктарын кошо жоюу жана аны басмачылардын өздөрү аркылуу жасоо үчүн колго түшкөн корбашылардын бирин даярдамак болушат. Бул кызматка Адини ылайык көрүшөт. Сүргүндө жүргөн жерине барып сунуш кылышса, ал ойлонбой макулдук берет. Аны дароо Оштун түрмөсүнө которушат. Түрмөдөгүлөргө кошпой, жалгыз камап, эки ай бою даярдашат. Даярдык бүткөн соң, бир түнү качырышат. Ади атайы жиберилгени билинбес үчүн ага күзөтчүнү өлтүрүшкөн жана түрмөгө жакын жердеги дүкөндү тоноо-

го уруксат беришет. Кайран Ади каалгасы ачык калган бөлмөсүнөн түн ортосунда уурданып чыгат да, атайы ичимдик берилип, уктатылган күзөтчүнү муунтуп өлтүрөт. Тоноп ал деген дүкөнгө жетип, айтылган жерден маузерди ок баштыгы менен белге тагынат. Белендеп коюшкан кийимди кийет. Акчадан каалашынча алат. Дүкөндүн кампасына байланып коюлган күлүк атын минип, туулган жери Алайга чу коет. Эртеси күнү кызыл күчүмдө айылына жетип, энесин, катын-бала-чакасын алып, Кытайга өтө качат.

Адинин атайын тапшырма менен жөнөтүлгөнүн эки-үч чекист, түрмө башчы, жогор жактагы аскердик төбөлдөр жана Ади өзү гана билгендиктен, ал качкандын эртеси Оштун түрмөсү чакчелекей түштү. Күзөттө тургандар жазаланышты. Түрмө башчы кызмат колунан келбеген киши кейпин кийип, арыз жазды да, иштен бошонду. Ал душман көзүнө гана ошондой кылды. Чындыгында аны Ыраакы Чыгыштагы түрмөлөрдүн бирине башчы кылып которуп жиберешти. Ушунчалык чыгым менен курмандыктарга кайыл болуп жасалган иштин тыянагы кандай болоор экен деп Кашкар тарапка кулак түрүп, кабар күтүп калышты. Качканга чейин баыратып убада берген Ади качкандан кийин алардын бирин да аткарбады. Ал үчүн убадасын аткарган менен аткарбагандын айырмасы жок болчу. Эгер качкын басмачылардын башын бириктирип туруп, туткунга түшүрүп берсе же жайласа, баары бир бирөө болбосо бирөө кек кууп, түбүнө жетмек. Эгер аткарбаса жердин жети түбүнөн алып келген кызылдар кайра жердин жети түбүнө жеткирип коюшмак. Тигинисин кылса да - өлүм, мунусун кылса да - өлүм. Бирок Ади ажалдан коркконунан улам тапшырманы орундабай койбоду. Ал басмачыларды абдан сыйлачу. Алар элдин эң баатыр жана чыгаан уулдары экенин, алар баскынчылардан эли-жерин коргойбуз деп чыкканы үчүн кайра өздөрү басмачы атыгып, жаманатты кылышып, күч тең эмес согуштарда көптөрү баатырларча шейит кетип, азы гана калып, минтип Кашкарда жүрөбүз деп билчү. Өзүнүн тагдыры дагы ошондой. Анан өз тагдырлаштарына кантип кол көтөрөт? Жөн эле алтынга ороп-чулгайм десе барбас ал ишке! Андан

көрө Шибердей сүргүндөн кутулганы үчүн кубанып, алдыдагы аз өмүрүн жыргап-куунап өткөргөнү ийги. Эркиндикке жетүү үчүн гана басмачылардын бырын-чырынын чыгарып кайтам деп жалган убада бергендигин кызылдар түшүнгөндөн көп өтпөй эле көзү тазаланаарын туйган Ади гүлдөн гүл тандап соргон аары сымал бу жалган жашоонун жыргалдарын көбүрөөк татып, көңүлдү алаждылантууга тырышып жана акыркы саатын күтүп жүрчү. Анын күткөнү ойлогонунан алда канча эрте келди. Өз өлүмүн кызылдар эмес, өзү эле эртелетип алды. Баары болбогон бир олдоксон тамашадан башталбасы.

Бир сапар оюнда эч нерсе жок туруп, Жаныбек казыга минтип тамашалап тийишет:

— Аба, мен сизди кызылдарга 500 бешатарга сатайын деп чечтим. Кандай дейсиз?

— Кой, балам, мен кантип эле араң 500 бешатар турайын. Анчалык саткың келсе, кымбатырак баала. Наркыма жет, - деп сыр бербей жооп кайтарат Жаныбек казы.

Ошентип сөз ыргытышып басылышат. Ади айтканын эсинен чыгарат. Кексе Жаныбектин кеги ичинде калат.

Дагы бир сапар Ади Жаныбектин аскерлерин күч менен куралсыздандырып коет. Ал кылыгы казынын каарын келтирет.

— Айланайын балам, ага катылбай эле койбойсуңбу. Катылган соң толук жайлатпайсыңбы. Эми сага залали тийбегей эле. Жүрөгүм бир жамандыкты сезип атат. Аны деген карачаар кабылан Жаныбек казы дешет, - деп акылман энеси эки мертем эскертсе да: «Куюңузчу карыган чагыңызда бок-сак жебей. Эми ага менин гана залалим тийиши мүмкүн» деп кол шилтеп, адатынча шапар тээп, дуулдап жүрө берет. Бирок акыры энесинин айтканы туура чыкпадыбы.

Анын кенебестигин пайдаланган Жаныбек казы Осмон баш болгон шаар төбөлдөрүн ага каршы тукурду. «Ади ай сайын катын алып, шариятты бузду, динден чыкты. Азыртан аны тизгиндебесеңер, жакында силердин катыныңарга дагы көз арта баштайт. Бу ит түрмөдөн катындар үчүн качып келген тура. Ыйык динибизге шек кел

тиргени үчүн аны дарга асып өлтүрүчү керек. Башкаларга сабак болсун» – деп, Жаныбек баарын көндүрүп, Адини дарга асуу жөнүндө чечим чыгартты да, өзү эң ишенимдүү жигиттерин ээрчитип, Ооганстанга ооп кетти.

Чечимге ылайык, Адини түндөсү кармашты. Эртеси акбоз атка тескери мингизип, дардын түбүнө жеткизишти. Нагыз баатыр өлөөрдө да баатырларча өлөт тура. Ади мурда көп жолу өлүп көргөндөй, көңүмүш нерсе болгондой, сыр бербей турду. Өкүнгөнү же кимгедир кекенгени жүзүнөн эч билинбеди. Эми асылаарда беймарал гана чылым сурады. Акыркы өтүнүчүн аткарышты, чектиришти. Ади оо дүйнөгө чылымдын даамын ала кеткиси келгенсип, ыракаттануу менен түтүндү ичине сорду. Асылган өлүгүн көрүп тамаша курууну каалаган жардангандарды колундагы чылымга тең көрбөдү. Аны арманы түгөнгөнчө соруп-соруп алгансыды. Чылымдын калдыгын Осмондор отурган жакка чегирткедей чертти да, ажалга даярдыгын билдирди. Дардын түбүнө өзү келди.

Ади чылым чеккенче өкүмдөр чечимин өзгөртүшкөн эле. Аларга Абдыкалык аттуу киши келип: «Ади менин досум. Бирок ага карабай куйругума камчы салдырган. Ошонун өчүн алайын деп жүргөм. Аспай эле койгула. Мен атып өлтүрүп берейин», - деп уруксат сурап алган болчу.

Катар тизилген аскерлердин арасынан бирөө бешатар менен өзүн мээлеп калганын көргөн Ади:

– Эй, мылтыгыңды түшүрө турчу, өзүңдү көрүп алайын, – деди.

– Эй, дос, бул мен элемин. Азыр атсам капа болбостурсуң, – деди маашырланган Абдыкалык.

– Аа, сенсиңби! Экөөбүз кыяматтык дос элек. Сен атпай эле койчу. Башка киши деле табылар.

– А, дос, кыяматта коштоп аларсың. Азырынча сени ата турайын.

Абдыкалык машааны басты. Бирок чакыбады. Оңдоп октоп атты эле, ствол жарылып кетти. Мөөрөйдү жулдуруп ийгенсип шашкалактаган Абдыкалык жанындагы аскердин тогуз атарын алып атып жиберди. Ади «жалп» кулады. Ошол ок Адиге эле эмес, Эски Кашкардын бийлерине жана Абдыкалыктын өзүнө да тийгенсиди. Адинин айбатынан коркуп жүргөн дунгандар эми Осмонду то-

готпой калышты. («Тулпар» журналы, 1991-ж. Жазып алган Ж.Сатыбалды уулу).

Байкагандырсыңар, бул окуя кыргыз Осмоналы пааша Эски Кашкарды бийлеп жаткан учурда болуп жатат. Ади паңсат менен Жаныбек казыга байланышкан окуялар картинасы дагы да даанарак, ачыгыраак тартылышы үчүн төмөнкү эскерүүгө да көңүл бура кетсек:

– *Жаныбек казы менен Ади Ходжаев сыяктуу басмачылардын жолдоочулары Ысакбекти мурун-кийин көрүшкөн эмес. Бирок ал Улуучаттагы өз ыктыярдуу көтөрүлүшчүлөрдүн отрядынын башчысы экенин билешчү. Чечкиндүү жана эр жүрөк адам менен кезигишүүгө мойнунда мурунку кылмыштарынын жүзү барлар жүрөксүнү турушту. Ысакбек болсо, мурдагы корбашылар акыры жүрүп, жолуна кедерги болорун сезип, алар менен эрте-рек кезигүүнү эп көрчү. Бир топ жакын адамдары менен аңгемелешип көрүп, Ади Ходжаев Советтер Союзуна кайтууга жанталашып даярдык көрүп жатканын укту. Алайлык корбашы Синьцзяндын жалданма өкмөтүнүн башында турган реакциячыл оңчулдар болгон Кожо Нияз, Сабит дамулла менен байланыш түзгөнү жөнүндө Ысакбекке белгилүү болду.*

Алчы-таасын чаап жеген, билбегени жок корбашы катары Жаныбек казы кордонго Ади келгенче өзүн кыйла кубаттуу сезчү. Ар кайсы убакта келип, чегаранын сыртына чогулган басмачыларды бириктирип, башын кошуу тууралуу Жаныбек казы көп кыялданчу. Жергиликтүү төбөлдөр да аны менен эсептешпей кое алчу эмес. Синьцзяндын провинциалдык өкмөтү басмачыларды коргоп, Совет бийлигине каршылашкан ынкылап душмандарына шыкак берип жатканын көргөн Ади да башында Жаныбекти колдогонсуп жүрчү.

Жаныбек казы жетимиштен жаңы гана ашкан, кең далылуу, бойлуу карыя эле. Ал беш убак намаз окуп, сөөлөт күтүп жүрө турган. Куудай ак сакалчан, чачы аппак, ак чапан кийип, ак боз атты минип, ак селдечен Жаныбек казы жигиттерин ээрчитип шаардын көчөлөрүнө күн сайын чыгып турчу. Муну менен ал сыйнаттуу адам экендигин көрсөткүсү келчү. Кашкардын тургундары Жаныбек казыны чынында эле диний адам катары кабылдашчу. Ал

сөөлөт күтүп көчөгө чыкканда көп соодагерлер соодасын токтото коюп, карап калышар эле. Ади Ходжаевдин Кашкарда пайда болору менен элдин Жаныбек казыга болгон мамилеси бир аз өзгөрүп кетти. Ади бул картаң корбашыны алдыга чыгаргысы келген жок. Качандыр башкы корбашы болгусу келген Ади Жаныбек казыны жолунан түртүп салып, анын ордун ээлөө үчүн амалданып, астыртан иш жүргүзө баштады. Ошентип, даңк көксөгөн эки корбашынын өз ара тирешмөйү башталды. Жакында эле кара жанын эптеп куткарып, качып келгенин эстен чыгарышып, эми алар Совет өкмөтүнө каршы талбай күрөшкөн баатырлардын атагын алгысы келишет. Жаныбек казынын күңү бүттү деп эсептеген Ади өзүн беркиден жүрөктүң, бай жана жашмын деп ээлигет. Кашкарда жүргөндө Адинин жигиттери эки-үч курдай Советтер Союзунун жерине чабуулдап кирип барышкан. Бирок далайы окко учуп, далайы туткунга түшкөн. Кээ бир кичирээк топтор гана олжо алып кайтышчу. Олжону соодалап, Ади ошонун эсебинен байый түшүп, астыртан таймашкан картаң немеден мен өөдөрөөкмүн деп эсептечү.

Жаныбек казы Кашкарда уулдары менен турчу. Чоочун жерде бир топ жыл жашап кексе болгон, жеринен эле куу жана акылдуу, ак-каранын көбүн айныбай тааныган корбашы качандыр өз жерине кайтып, күч чогултуп, мурунку дөөлөттү кезин кайра кайтарып алуу жөнүндөгү ойлорун унутпаса да, Адиден айырмаланып, жаңы өкмөткө каршы куралданып, айбат көрсөтүчү эми өтө кыйын экенин өтө жакшы түшүнчү. Бул жаңы өкмөт жыл өткөн сайын күч-кубаты артып баратканын, эл аны барган сайын көбүрөөк жактаганын сезбей кое алган жок. Картайып, алы кетип бараткан корбашы өзөгүнө өрт түшүп, муну ойлонсо да, кайра бир курал алып каршы аттануу кеч болуп калганын билчү. Бир далайдан бери ал уулдарына Ади менен көп эле алака-катыш кыла бербей, анын чамынганын колдобой эле койгула деп айта турган. Картаң корбашы Ади ачкөздүгүнүн айынан сатылып кетеби деп дагы шектенчү. Жаныбек казынын уулдары Ади жөнүндө ушак-айыңды көп угушуп, анын жеткен куйту жана ыймансыз экенин эбак билишкен. Жаныбек казы басмачылык кыймылдын өңүгүшүнө кедер-

ги боло баштады деп Ади ушак таратып жүргөнүн да уулдары угуп келген болчу. Бирок Жаныбек казы оңой эле уттура койчу адам эмес да. Бир күнү экөөнүн ортосунда мындай сөз болду. Ади бийликти өз колуна ала турган кез келгенин тигиге ачык эле айтып салды.

– Кадырлуу Жаныбек казы, - деп жагалдана кеп баштады Ади. – Биздин кыймыл үчүн көп эле эмгек жумшадыңыз. Бирок эми ден соолугуңузду бапестей турган учур деле келип калды. Кадырлуу аксакал, кыраакыг кеңешчи-биз болуңуз. Бир тал чачыңызды жерге түшүрбөйбүз.

Жаныбек казы мындай өтө сылык кээкерлешүүнү күтпөсө да, козголбой туруп, кытмыр жылмая:

– Макул. Кебиңдин эбин ойлонуп көрөйүн. Бирок, Ади мырза, менин башымды канчага сатканыңды айтып кой? – деди.

– Кырк мылтыкка, – деди Ади кашкөйлөнүп.

– Өтө арзан эмеспи? – Ызаланып, абышканын үнү дене муздатып турду: – Мен белгилүү адаммын, менин кунум алда канча жогору турат. Мынчалык арзан сатканыңды кечире албайм...

Ади бул билбегени бит митаам башкесердин айтканынан чочубастан, бийлик үчүн жан далбастай берди. Бул жаалданган каршылашуу мыйзамдуу акырына алып келди. 1934-жылдын аягында Жаныбек казы Кашкардын базарында элдин көзүнчө эле Абдыкалык деген түрктүн колу менен душманын өлтүрүп тынды. Ошондон соң өзү тезинен Сынъзянды таштап, Индостанга качып кетти, - деп эскерет 1944-46-жылдары генерал Ысакбектин кол алдында Чыгыш Түркстан улуттук-боштондук кетөрүлүшүнө катышкан, кийин Кыргызстанда ички иштер министринин орун басары болуп да иштеген милициянын генерал-майору Ажике Кутманалиев (1922-1981). (Анын эскерүүсү «Мурас» журналынын 1991-жылдагы №6-санынан алынды. Басууга даярдаган Р.Мукашева).

– 10 -

1934-жылдын акырында Ысакбек өзүнүн 35-атчандар полку менен Кашкар шаарына жайгашкан дедик. Советтик офицерлер бөлүктөрүнүн командирлери, кеңешчи-ма-

шыктыруучулары болгон 35-полк бул кезде Чыгыш Түркстандагы ири, күжүрмөн согуштук даярдыктагы күч болуп калган. Экинчиден, Ысакбектин эл ичиндеги таянычы бекемделип, кадыр-баркы аябай көтөрүлгөн болчу. Андыктан, Жаңы Үрүмчү өкмөтүнүн администрациясы полк командири Ысакбек менен ар кандай маселелерде эсептешип, көбүнесе анын койгон талаптарын аткарып турган. Аскерий ишмердик гана жүргүзбөстөн, ал өз таасирин пайдалануу менен өкмөттүн саясатын Кызылсуудагы кыргыздардын социалдык-экономикалык ал-акыбалын оңдоого бурууга жетишет. Ошентип, Хотен округун эске албаганда, бүтүндөй Шинжаңда убактылуу тартип, тынчтык орноп, өкмөт элдин жашоо-турмушун жакшыртууга аз-аздап кунт кое баштайт. Советтер Союзу менен кызматташтык күчөйт. Идиректүү жаштар СССРге окууга жөнөтүлүп, Шинжаңдын өзүндө да жаңы типтеги мектептер, маданий-агартуу мекемелери ачыла баштайт. Бул жааттагы Ысакбектин жеке эмгеги жөнүндө Абдыкадыр Токторовдун эскерүүсүнө көңүл буралы. *«Ысакбектин кайра-кайра талап кылышы менен Шың (Шень Шицай - А.Мо-ниев) өкмөтү кыргыздардын агартуусун өнүктүрүп, турмушун оңдоп алуу үчүн бир кыйла пул ажыратып берди. Бул пул менен Көөнө Улуучатта 300 окуучулук бир баштооч мектеп курулду. Бул мектептер өкмөткө караштуу жатакташкан мектеп болуп, бүтүн каражаты өкмөттөн болду. Актоодон Каракечик, Кашарык, Артыштан Карөжүл, Тегирменти, Акчийден Карачий, Уч, Кулансарык сыяктуу кыргыздар орчундуу отурукташкан жерлерде да бул сыяктуу өкмөткө же кыргыз уюмасына караштуу мектептер арты-артынан курулуп, кыргыз улутунун агартуу иштери дүркүрөп өнүгө баштады».*

Бул эскерүүнүн ээси А.Токторов Ысакбектин демилгеси менен биринчилерден болуп СССРден билим алган кызылсуулук кыргыздардын бири. Аны өзү мындайча баяндайт:

«... Узун өтпөй Советке окушка чыкмакчы болдук. Биринчи түркүмдө Советке чыгып окуу үчүн Кашкар аймагына 8 орун берилген экен, Ысакбек жогорудан кайра-кайра талап кылып жатып, дагы 4 орун алыптыр. Кошумча сыноодон 3 бала өтүп, ошол жылы күзүндөсү Эр-

кечтам аркылуу Ташкендеги Орто Азия университетине жүрүп кеттик. Ысакбектин бизди узатып жатып айткан кеби азыр деле жүрөгүмдүн толтосунда: «Кыргыздарым, жакшы окуп келгиле. Кабыңар кургак барып, кургак келбесин. Илимге толуп келсин... Силер ал жерге барып, сыныпка кирип, сыныптан эле келбей, коомго чыккыла. Жаңы коомдун жаңы түзүмүн үйрөнүңүлө» - деген эле ал».

А.Токторов 1938-жылы Ташкен университетин бүтүрүп барып, Кашкарда уюшулган кыргыз агартуу мекемесинин башчысы болуп, кыргыздар ичинде агартуу ишинин оожалышына опол тоодой эмгек сиңирген адам. Ысакбектин ошол учурдагы кызылсуулук кыргыздардын улуттук маданиятына карата мамилеси тууралуу төмөнкүлөргө токтолот:

— Бир күнү Ысакбек мени чакыртып келип, мындай деди: «Азыр биз так канаттуу балапан болуп жатабыз. Так канат менен уядан учуп чыкса болобу?» Кокустан коюлган бул суроо мени онтоотуп койду. Мени кыйнагысы келбеген Ысакбек адатынча карсылдап күлүп, өзү койгон суроону өзү кайра чечип бере баштады: «Апендем, сиз Жуңго кыргыздарында биринчи ирет чет элге чыгып, чоң мектептен окуп келген чоң молдосуз. Айтпаса да, так канаттуу балапандын уядан учуп чыга албастыгын билебиз. Азыр биз улутубузду балапан дегенибизде, анын бир капталына канат чыгып, жетиле баштады. Ачык айтканда, агартуубуз жолго коюлуп, өңүгө баштады.

Эми бир капталы канатсыз турат. Маданиятсыздык - наадандык, бечелдиктин белгиси. Улутубуздун эңөөсүн (боорун) көтөрүп, калган улуттардын арасында каркайып турабыз дейт экенбиз, агартууну да, маданиятты да өнүктүрүп керек. Муну да ойлоп койдум. Алды менен Кашкарда кыргыз уюшманын карамагында адабият - көркөм өнөр үйүрмөсүн (ийримин - А. Мониев) курабыз. Андан кийин оодандарга чейин кеңейтебиз. Ушул адабият - көркөм өнөр үйүрмөлөрү аркылуу калың элге, жоокерлерге Мекендин, элдин эркиндигин колго келтирүүнү, замандардан бери колу-бутун чиркеп келген кулдук, феодалдык түзүмдүн кишинин талкандап таштоону кеңири үзүттөп, алдыдагы жаркыраган жарык таңдын бакыт жылдызын көрсөтүп берүү аркылуу ойготобуз. Ошол

үчүн сизди атайын чакыртып келдим. Тез убакыт ичинде артисттер ойноп чыккыдай оюн номурларын дайындап чыккыла».

Узун өтпөй Ысакбектин төтөлөй жетекчилигинде Кашкардагы аскерлер, алардын үй-бүлөлөрү, окуучулардын ичинен ырлуу-шыктуу комузчулар тандалып, Шыбуда (Кытайда) кыргыздын тарыхында туңгуч иретки адабият, көркөм өнөр үйүрмөсү курулуп, кыргыздын комузунун шаңдуу үнү Кашкардын асманында жаңыра баштады. Мен колума калем алып, феодалдык нике түзүмүнө каршы туруп, эркиндикти үндөй турган «Кыздын тагдырын», ынтымакты күчөтүү аркылуу жапан баскынчыларына күрөш кылып, элдин, Мекендин эркиндигин колго келтирүүгө үндөй турган «Ыркы кеткен төрөлөр» деген драмаларды жазып чыктым. Бул драмаларды Ысакбек кайра-кайра көрүп чыккандан кийин ойнолуп, өз кезегинде кыйла зор роль ойноду. Ысакбектин жетекчилигинде Кашкарда курулган бул көркөм өнөр үйүрмөсү кыргыз улутунун адабият, көркөм өнөрүн өнүктүрүүнүн башаты болуп, балапандын кемтик канатын жетилдирди.

— 11 —

Сөз арасында Ысакбектин шинжандык кыргыздардын турмуш шартын оңдоого да өзгөчө көөнүн буруп, кам көргөнү тууралуу айтылбады беле. ШУАРдын (СУАР) Кызылсуу кыргыз автономиялуу облусунда жакынкы эле жылдарда жарык көргөн «Генерал Ысакбек» деген эскерүү китебинде бул жаатта мындай фактылар тизмектелет:

«Ысакбек Улуучат ооданын биримдикке келтиргенден кийин, оодан жетекчиси Сейитбек менен кеңешип, Сарыкол, Бөрүтокой, Бостонтерек, Терек, Тоюн деген жерлерден бир канча кедей-малчыларды жыйнап, Кызылойдун Жаңыжер деген жерине көчүрүп келип отурукташтырат. Ар бир түтүңгө күндөлүк керектелүүчү буюмдарды акысыз тараттырган. Он баштан кой, эки баштан уй, жылкы бердирген. Турмуштарын дагы жакшыртып алыштары үчүн жаңы жер ачтырып, баарына барабар бөлүп, уруктук үрөндү да акысыз бердирткен.

Өтүп кеткен башаламандыкта кыргыздар айрыкча жакырлашып кеткен эле. Аны билген генерал бийликте-

гилерге түшүндүрүп, ошолор аркылуу ссуда алып, төрт миңден ашуун кой, эки миңден ашуун кош өгүз алып келип, элге тараттырып берген. Басмачылардан түшкөн олжо малдарды элге таратып, өз ара келише албай, ынтымагы ыдырай баштаган элди элдештирип, бириктирип, бузукулардан сактап, жашоо-турмушун жолго салууда чоң жардам берген. Айрыкча кедейлерди өз бооруна алып, ар дайым эл аралап, билгенин айтып, кеп-кеңешин элден аяган эмес. Ошол учурда Улуучат ооданынын эли келечекти көрө билип, түшүндүрө алган адамга муктаж болчу. Элдин көксөгөнүн мисалдар менен жеткире билген Ысакбек элдин түбөлүк ишенимине арзыган.

Чоң жолдору жок, каттоо жалаң ат менен болгон, кербендер да жалаң жар, коо, жардуу кашаттарды, тооташты аралаган кыя жолдордо катташкан. Мурда Кашкардан Эркечтамга каттаган таш жол жок болчу. Ысакбек Улуучатка аким болгондон кийин бул 265км. узундуктагы жолду кеңейтирип, машине каттай турган таш жол салдырган. Жумушка жарамдууларды топтоп, аларга эмгек акы берип, астейдил киришкен. Мындай иштин келечегине ынанган анча-мынча соодагерлер колкабыш кылышса, кээ бир малдуу, бардуулар акчалай, же болбосо тамак-аштан жардамдашкан. Алыскы айыл, шаарлардын соодагерлери да колунан келгенин аяшкан эмес. Бири-бирине каттоодон жол азабын тартышкан эл чын ыкласы менен иштешкен. Бул кыргыз жигиттери курган жол менен Кашкардан Эркечтамга, Жыгындан Сымканага каттайт эле. Кийин Кашкардан Торугартка, Тоюнга бара турган 190 чакырым жолду да сапаттуу курдурган. Жолдорду курдурууда, көпчүрөлөрдү кең сайларга, ташкындап аккан дарыяларга салууда көп кыйынчылыктар туулат. Бирде-экиде мындай жагдайга тушукпаган тоолуктар абдырап калышат. Иштин татаалын байкаган генерал Ысакбек Кашкардагы усталарды алдырып, алардын иштөөсүнө шарт түзүп берип, өзү көзөмөлгө алып, дагы да болсо эл арасында сойлоп жүргөн эл бузарлардан калкалап турат. Утурумдук гана тиричилигин ойлогон элди ошол учурда бузуп кетүү оңой эле.

Кылымдар бою кыя жолдо каттаган эл зымыраган таш жолго ээ болгону менен, нөшөрлөп жааган жамгыр-

дан кийинки селден, көз ирмемде шыпырып кетчү кыяндан сестенип турган. Бул жагдайды да эске алган Ысакбек элди уюштуруп, сел апаатынан сактап калгыдай дарыя жээктерине тосмолорду курдуруп, Эски Улуучат, Терексуу, Саз, Коргон, Жасы сыяктуу жерлерди ташкындан сактап калган. Ошондон кийин эл арасында азырга чейин: «Биздин Ысакбектин төрөлүшү эл үчүн, элдин жыргалы үчүн» деп айтылышы бекеринен эмес. Эл эркиндигин, элдин жыргалдуу эртеңдерин тилеген генерал сен-сенсиң, мен-менге жеткирбей, тегиздикте жашоосун самаган. Өмүр бою байдын малын багып, эгинин эгип, оруп-жыйып жан баккан кембагалдар үчүн мындай эркиндик жомоктогудай болуп сезилген. Жол казып, көпүрө салганда эмгек акыларын алып, бирок аны кантип иштетүүнү билбеген кембагалдар алган акыларын белине бекем байлап, ошонун кубаты менен эки эселенген кайрат менен иштешкен». («Заман Кыргызстан» гезити, 2003-ж., 7-февраль).

Генерал Ысакбектин кызылсуулук кыргыздардын социалдык-экономикалык абалын көтөрүүгө багытталган далалатын өзүбүзгө тааныш автордун эскермеси аркылуу дагы да бекемдей кетсек артыкбаш болбос.

«Бир күнү Ысакбек мени чакыртып, мындай жолжорук берди: «Азыр жакырчылык чоң бир тоо болуп, элдин желкесин басып алды. Элди бул тоонун басымынан куткаруу биздин эң зарыл милдеттерибиздин бири. Силер тоолорго барып, күнү кыйын кедейлерди тез куткаргыла. Малы жокко мал, ашы жокко аш таркатып бергиле. Тоолордогу малы дагы жок, жери дагы жок кедейлерди төмөнгө түшүрүп, дың жер ачтыргыла. Алар кокту-колтордо тартмасын сүйрөп жүрө беришпесин. Дың жер ачып, дыйканчылык кылсын, бак-дарак өстүрсүн. «Эңкейбеген бел болбойт, эгин экпей эл болбойт».

Биз тез кыймылга келдик. Уюшмабыз атайын план түзүп, бир бөлүк кишилерди кыргыздар жашаган бүткүл тоо райондоруна жиберди. Алар айыл сайын барып аныктап, чыныгы малы жок 400 түтүнгө 4000 ден ашуун койдун акысыз таркатып берди. Көөнө Улуучат, Бөрүтокой, Бостонтерек, Сарыкол, Терек, Тоюндардан жери жок 100 үйлүк кишини Кызылойдун Жаңыжер деген жерине

көчүрүп келип, дыйканчылык кылууга орундаштырды. Аларга үй сайын 10дон кой, 1 жуптан өгүз, таар, кетмен, орок, буурсун, моюнтурук, чалгы, үрөн сыяктууларды таркатып берип, турмушун жакшы орундаштырды. Дыйканчылык иштерин жүрүштүрүп берди. Алар ошол эле жылы 1000 модон ашык (1мо - 0,5 гектар) дың жер ачып, арпа, буудай, зыгыр сыяктуу эгин, беде эгип, кабы ашка толуп, казаны майга малынды. Мында жалпы кедейлер жапырт кубанышып, Ысакбекке болгон алкыштарын жамгырдай жаадырышты:

Эзелтен бери Ысакбек,
Келатат элдин камын жеп.
Ким ойлогон жыргалдуу,
Болот деп күндө мындай кеп.
Казанды оттон алганда,
Карышып, ичээр ашы жок.
Катын-бала жатканда,
Канатың жайдың жана сен,
Кагылайын Ысакбек!
Айтабыз алкыш биз сага,
Алыста туруп түмөндөп.

Ысакбектин коомдогу, эл арасындагы урматы жыл сайын эселеп өсө баштады. Түштүк Шинжаңдагы ар улут эми Ысакбектин жетекчилигинде кең биршикап түзүп, Жуңго гуңчендаңынын үндөөсү боюнча япон басмачыларына каршы туруп, мекенди куткаруу күрөшүн, ошондой эле кулдук-феодалдык, караңгылык-наадандыкка, теңсиздикке каршы туруп, элге бакыт-таалай жаратуу күрөшүн кеңири кулач жайдырып жаткандыгын көргөн Шыңшысейдин жүрөгү колкосуна тыгыла түштү. Ал Мекен сүйөр, эл сүйөр Ысакбекти жоготуунун жолуна түштү». (А.Токторов, «Алатоо» журналы, 1997-ж.)

— 12 —

Абдыкадыр Токторов белгилегендей, Ысакбектин өлкөдөгү, эл арасындагы кадыр-барк, таасиринин кескин жогорулап кеткендигиненби, же башка да себеби барбы, айтор, көпкө узатпай, ошол 1935-жылы эле

Үрүмчүдөгү өкмөт анын атчандар полкун таратып, өзүн Улуулат ооданына аким кылып жөнөтөт. Ысакбек кызматтык тепкичтен ылдый кулап, аким болуп турган чыгында деле тим жатпаганынан жогоруда кабардар болгонсудук. Бирок, арадан 2 жыл өтпөй өкмөт Ысакбектин күчүнө муктаж болуп, кайра аскердик кызматка чакыртууга аргасыз болот.

1937-жылдын апрелинде Хотен шаарында жайгашкан уйгур дивизиясынын командири Мамутсижан Мухитов менен дунган дивизиясынын командири Ма Хусянь Үрүмчү өкмөтүнө баш ийүүдөн баш тартып, көтөрүлүш чыгарат. Регулярдуу эки дивизия көтөрүлгөн бул жаңжалды басууга Шень Шицайдын жергилик өкмөтүнүн чамасы чак болчу. Кашкар аймагы кайрадан жарандык чатактын кучагына тартылып, бийликке коркунуч келгенде Үрүмчү өкмөтү Советтер Союзунан жардам сурайт айласы куруп. А Совет өкмөтү Ысакбекти кайра куралдандырууну сунуш кылат. Ошентип, тез арада өзүнүн кыргыз атчандар полкун курап, согушка кирген Ысакбек көтөрүлүш отун өчүрүүдө башкы ролду ойнойт. Өкмөт да Ысакбек Мониевдин жеке эмгегин баалап, кытайча луйжан аталып, бригада генералын туюндурган аскерчинин ыйгарат. Мына ошентип, Ысакбек 35 жаш курагында кыргыз улутунун тарыхындагы биринчи генерал болуп калган. Бул согушта жаш аскер башчы Ысакбекке Үрүмчү аскер округунун командачысы, кытай Лу Си Мин, советтик аскер кеңешчи, кийин бронетанкалык аскер күчтөрүнүн командачысы болгон маршал Павел Семенович Рыбалко да жол-жобо көрсөтүп, жакындан жардам бергенин белгилей кеткен абзел.

Ошентип, Үрүмчү өкмөтү менен кыргыз аскер башчынын өз ара мамилеси кайрадан жөнгө түшүп, Ысакбек Кашкар шаарында жайгашып, 3 полкту курамына алган бригадага командачылык кылып, бүтүн Кашкар-Хотен аймагын аскерий көзөмөлдөөнү колуна алат. Мурдагыдай эле ага орус аскер кеңешчилери жардамдашып, кыргызстандык офицерлер да кызматташып турат. Арийне, Ысакбектин Кашкардагы экинчи кызматы деле сыдыргыга салгандай жолдуу болгон жок. Тагдыры кыл учунда, кырчылдашкан тымызын тиреш ичинде жүрдү. Башынан эчен

курдай өтө драмалуу, ал тургай трагедиялуу окуялар өттү. Дал ошол Кашкарда турган чагында 1938-жылы 12-июлда бригада ичинде кутум уюштурулуп, жалаң кыргыздардан түзүлгөн 35-атчандар полкунун 23 офицери бүт бойдон кыргынга кабылган үрөй учар окуя болуп өткөн. Бул калаймандын накта күбөсү, кыргын ичинде кокусунан аман калган Молдосабыр Матназаровдун өз оозунан билген ишеничтүүрөктүр ал окуя тууралуу.

«...Таттуу уйкумдун ташталканын чыгарып, кимдир бирөө мени катуу булкулдатты. «Беймаал ойготконуна караганда бир балээ болгон го» деп ойлодум да, жанымдагы үстөлдүн үстүнө жатаарда койгон маузеримди алууга кол сунуп, аны ордуна таппай, бир балээ эмес эле, он балээ катар келгенин, чоң шойкомго кабылганымды түйүндүм, — деп эскерет ноокаттык офицер, 35-полктун командирлеринин бири М.Матназаров.

— Маузериңди издебей эле кой. Аны сенден мурун биз таап алдык, — деп бирөө орой сүйлөдү. — Андан көрө тезирээк тур, керилип-чоюлбай.

Мен өйдө болорум менен колдорумду эки киши артка кайрыды. Үчүнчүсү — азыр үн катканы болсо керек, маузеримди ичине такады. — Үн чыгарчу болбо! — деп кекетти да, — алып жөнөгүлө! — деп беркилерге буюрду.

— Кайда алып барасыңар? — оозума ушул сөз араң келди.

— Түрмөгө.

Карылуу колдордун жетегинде дегдеңдеп бараттым. «Кайсы түрмөгө? Эмне үчүн?» деген суроолорго мээм толуп кетти. Өзүңдүн крепосттун так ортосундагы түрмөнүн четки бөлмөсүнө түртүп киргизишти. Ал жерден биздин полктун он чакты командирин таптым. Аларды да азыр уктап жаткан жеринен бирден алып келиштир. Көрсө, козголоң чыгыптыр. Аны бөлөк-бөтөн бирөө уюштурду дейсиңби? Арабыздагы эле койнуна котор ташын катып жүргөндөр жасады да. «Өзөктөн чыккан өрт жаман» деп бекер айтылбагандыр.

Ошентип, Кашкардагы кыргыз полктун командирлери өзүңдүн крепосттун ичинде, өзүңз курдурткан түрмөлөрдүн ичинде туткун болуп жаттык. Мынчалык камалган соң, соо калбашыбыз түйүңүктүңү. Башкалар

эмнеге өкүнүштү билбейм, мени болсо душмандын огунан же колунан өлбөй, өз кишилерибиз тцүбүзгө жетмекчи болгондугу өтө кейитти. Болгондо да өзүбүз курдурткан түрмөгө каматканы катуу тийди.

Арман дүйнө... Жалган дүйнө... Көрсө бизге ушундай шартта аркасын салмак экен. Болбосо, биз - камактагы командирлер, кандай гана кыйынчылыктарды баштан кечирбегенбиз. Эмне деген гана жоготууларды, кайгы-касыреттүчү мүнөттөрдү артка калтырганбыз. Эми минтип оңой эле өлүп калабызбы? Ушул түн акыркы түнүбүзбү?...

Аскерге алынгандан бери ар бирибизди ажал коштоп, салпактап ээрчиген иттей кошо жүргөн. Азыр болсо алдыбызга өтүп, так маңдайбызда таамай тиктеп, арбашып отургансыйт. Биз андан жалтангансыйбыз. Башты жерге салып, үңкүйөбүз. Өз ара сүйлөшпөйбүз да. Сүйлөшүп эмне кылабыз. Бираздан кийин өлө турган болгон соң...

Ажал менен арбашып отуруп, «байкуш» деп бир гана өзүмдү аяп кеттим. Тээ алыста, Ноокатта калган тууган-туушкандарыма да эмес, начальник штаб деген оңойгон кызматыма да эмес, так ушу түрмөдө отурган саатка чейинки өмүрүмө ичим ачышты. Тууган-туушкандарымдын пешенесине Кудай бирнерсе жазгандыр эле, начальник штаб кылып койгонго офицер табылбай калмак беле, бир гана менин өмүрүмдү мен өлгөндө ким улайт? Тарамыштай чырт үзүлөт да, болгону же болбогону билбей кала береби?

Эч нерсенин кереги жок болуп калган шартта, алтүгүл ойлонбой деле коеюн деп, бирок али жүрөк түрсүлдөп турганда ойлонбой кое албайт экенсиң, менин эң аярым, эмне айласын табаарды билбей турганым - өз өмүрүм көз алдымдан чубурган жылкыдай чубурду...

... Түн бир оокумда түрмөнүн тиги башындагы бөлмөдө камалгандарды ата башташты. Эки-үч мүнөттөн кийин кийинки бөлмөдөгүлөрдү атышты. Анан беркисин... Жылып келаткан жөө тумандай болуп, ажал бизге жакындагандан жакындады. Шал тийгенсип, кыймылдай албай ордумда каттым. Денемден муздак тер чыпылдап чыгып кетти. Жүрөгүм желеден бошоно албай тыпыраган кулундай туйлап-туйлап жиберди. Жаным бирде

төбөмө, бирде бутумун учуна түшүп, жашынар жай издегенсиди.

Бул жерде улуттук-боштондук кыймылы жаңыдан башталып калгандыктан, ага жергиликтүү кыргыздардай болуп катыша баштадык. Көтөрүлүштү жүргүзүшүнүн негизги күчүнө бир нече полктон туруучу Ысакбек түзгөн армия айланды. 35-кыргыз атчандар полкунун начальниги штабдыгына мен дайындалдым. Бул ишти аркалаганыма алты айча болгон. Анан минтип, полктогу жыйырма үч командир бүт бойдон бир түндө түрмөгө камалып, өлүмдү күтүп отурбайбызбы.

Акыры биздин бөлмөгө да келишти топурашып. Эшик ачылып, үңүрөйгөн куралдар ичкери сунулду.

- Сабир ушундабы? - деп сурады бирөөсү. Эч ким жооп бербеди.

- Дагы кайталайм, Сабир барбы? - Дагы жооп жок.

- Сабирден башкаларга азаттык берейин дегем. Өз убалыңар өзүңөргө...

Анын сөзүн атылуу коштоду. Жанымдагылар сулай баштады. Алдымда турган үчөө кыйылган чөптөй сулады. Аларга кошулуп мен да ооп бараттым. Аңгыча үстүмө дагы бирөөлөр кулаганын билип калдым. Башка эч нерсе эсимде жок. Эң кызыгы эми башталды. Мен өлүп же тирүү экенимди ажырата албадым. «Мен кайсы дүйнөдөмүн? Өлбөдүм беле? Анан эмне ойлонуудамын? Же өлгөндөр деле ойлоно береби? Же тирүүмүнбү? - деген суроолор менен алпурушуп жаттым. Көрсө чала-була эсиме келген экем.

- Тирүү ким бар? - деген суроо кулагыма шак эте түшүп аңгыча болбой.

- Мен! - деп жибердим шашкалактап. Дароо көзүмдү ачтым. Таң куланөөк болуп, үрүл-бүрүл жарык кирип калыптыр түрмө ичине. Үстүмдө эки-үч командирдин өлүгү сулкуят.

- Сизби, кожоюн? - деди тиги үн. Мени начальник штаб эмес, кожоюн деп коюшчу. - Соодойсузбу же жарадарсызбы?

- А, сенсиңби, Мырзабеков. - Мен да аны үнүнөн тааныдым. - Мен эмне экеними түшүнө албай жатам. Өзүңчү?

- Жамбашым эле ысыйт. Кыймылдаганга дарман жок.

- Азыр ордуман турам, - дедим да, мени баскан өлүктөрдөн суурулуп чыктым. Бир да жериме ок тийбегендигине, куландан соо экендигиме ишене албай, тияк-

биягымды кармалап көрүп, мага жыгылгандардын каны денеме агып, катып калганын түшүндүм.

Крепосттогу акыбалды билүү үчүн сыртка чыктым. Коргондо кыбыр эткен жан жок. «Командирлер го түрмөдө өлүп жатышат?» -деп сурадым оюм менен өзүмдөн-өзүм. Жетимсиреп ээн калган коргондун наркы четине барып, коңшу крепостко көз жүгүрттүм. Ал жакта деле эч ким билинбейт. Аңгыча кобур-собур үндөр угулду. Аскерлердин жатаканасы жакты жалт карасам, ал жакта топ кишилердин карааны көзгө урунду. Мени көздөй жөнөштү. Алар козголоңчулар болушса керек деп, же качарымды же качпасымды билбей калдым. Тирүү кармап алып кыйнашпагай эле, дароо атып салышса гана деп тиледим.

- Ой, бул биздин кожоюн турбайбы, - деди тигилердин бири мага жакындап келгенде тааный коюп. Анан чуркап келип, мени курчап калышты. «Түндө түрмө жактан атышуу угулганда башаламандык башталып, аскерлер бүт чартапарка качышкан болчу. Биз жүрөктү токтотуп, кайтып келдик» - дешти. Эмне алаамат болгонун али түшүнүшпөптүр. Аларды ээрчитип келип, түрмөгө толгон өлүктөрдү көрсөттүм. Кашаң аттуу дагы бир офицер куландан соо табылды. Ал күзөтчү топтун командири эле. Кудум мендей болуп жыгылгандар менен кошо жыгылып, ок тийбептир. Эсине эбак келген экен, бирок эшикке чыкпай күтүп туруптур. Ошентип алааматтын нак өзүнөн үч киши тирүү калыптыр. Кашаң экөөбүз таптазабыз. Жолдошалы Мырзабеков жамбашынан жарадар.

Өлгөн командирлерибизди сыртка ташып чыкканыбызда каргашалуу түн суюлуп отуруп таңга сиңип кетти. 35-полкто чоң козголоң болуптур деген кабар Кашкардын бир башынан кирип, экинчи башынан чыгып кеткенби, түндө өлүк толгон түрмө жарык кириши менен тириктирге толду. Шаар башчылар, консулствонун өкүлдөрү жана бригаданын жетекчилери келишти. Арыбери сураштырып атып, козголоңду өзүңүздүн полктун эле чарба башчысы Сыдыкбек уюштурганын, аны гоминьданчылар тукурганын жана көрсөтмө бергенин билдик. Ысакбектин жоктугунан пайдаланып, кыргыз полкуну нарыдан бери талкалай коюнуу көздөптүр ал жүзүкара. Ан-

ткени менен ойлогонун дээрлик орундады: кырк эки командирдин жыйырма үчүн атты. Эки жарым миң аскерди үрккөн чилдей таркатты, өзү качканга үлгүрдү. Ал мынчалык арам ишке барат деп эч ким ойлогон, күткөн эмес. Негизи ынкылаптын ишинде өтө кыраакылык кылбасаң, өзүң менен чогуу жүрүп, чогуу турган кишилерин эле жамандык кылышы мүмкүн экен. Анын анык жүзүн, оюнда эмне сактап жүргөнүн, же жүрөгүңө бычак урганда же чекеңе маузер такаганда же түндөсү түрмөгө камап атканда билип калат экенсиң. Бирок, өтө кеч болуп калган болот...

Бул козголоң чындыгында боло турган иш эле. Полкту жаңы түзгөндө аскерлерди чекесинен ала бергенбиз да, ынкылапка көзү түз эместердин кошо кирип калуусуна шарт түзүп бериппиз.

Бул козголоң болбой турган да иш эле. Бир шойком башталганы калды деген имиш-имиштерди аз-маздан эшиткен элек. Жел жүрбөсө чөптүн башы кыймылдабайт деп, полкту бир тазалап алмак болгонбуз. Аны жасап, арабыздагы зыянкечтерден арылганыбызча болбой, Ысакбек Турпанга зарыл иштердин айынан чукул жөнөп, ал жакта узак жүрүп калгандыктан, анын келүүсүн чыдамсыздык менен күтүп жатканбыз. А тополоңчулар бизден озунуп иш баштап жибершти да.

Козголоңду териштирүүгө келген чондорго түндөгү окуяларды, Сыдыкбек жөнүндө билгендеримди айтам деп алаксып, кызыл-ала канга боелгон ич кийимим менен чоң шашке келгенче жүрө берипмин.

- Жүр, экөөбүз жуунуп алалы, - деп Кашаң тарткылаганынан карасам, ал да чала мууздамган тооктой кызыл-ала кан боюнча элге аралашып жүрө бериптир. Бир маалда менин кан боюнча жүргөнүмдү байкап, өзүн анан көрүптүр. Биз жуунчу бөлмөгө барып жуунуп-тарандык. Жаңы кийим алып кийдик.

Ошол эле күнү полк кайра түзүлдү. Анткени түндө качкан аскерлердин жарым-жартылайы кайра кайтып келди. Командирлерди коңшу полктордон алдык. Мени полктун командири кылышты. Аскердин жетпеген жарымын кийинчерээк толуктадык. Тополоң болгондон бир жумадан кийин анын күнөөкөрү Сыдыкбек жардамчылары менен колго түштү. Аларды Ысакбек Турпандан кел-

генден бир күн мурда кармадык. Ысакбек келген соң баарын аттык».

Жогоруда Молдосабыр Матназаров өзү эскере кеткен, ал алааматтан аман калган үчтүн бири Кашаң аттуу офицер генерал Ысакбектин өзүнүн эле туугандарынан болчу. Оштун Карасуу районундагы Мады айылында жашап, жакынкы жылдарда эле көзү өтү. Ал эми офицерлердин ордун толуктоо учурунда Ысакбектин бир тууган иниси Кожакмат Мониев да кызматка алынып, 35-полкто катчы болгон.

— 13 —

Бул учур бүтүндөй Кытай ичинде гоминьдан жана коммунисттик партиянын (гусаньдан) ортосунда бийлик үчүн күрөш күчөп, а Чыгыш Түркстанда англо-америкалыктар менен советтик атайын кызматтардын тымызын кармашы жүргөн оомал-төкмөл мезгил болчу. Мындай шартта ар кандай күтүүсүздүк күтүлүү эле.

Жыйырма үч офицер бир түндө жайраган алааматтан көп өтпөй, 1940-жылдын башында Үрүмчүдөгү өкмөт Кашкардагы 35-кыргыз атчандар полкун, анын ичинде советтик офицерлерди да бүт таркатат. А Ысакбекти бригада командирлигинен алып, агартуу, маданият тармагы боюнча иш жүргүзгөн казак-кыргыз жана монгол агартуу уюшмасы делген мекемеге башчы кылып, Кулжа шаарына жөнөтөт.

40-жылдарга келип, Үрүмчүдөгү жергилик өкмөт биротоло гоминьдандык таасирге оогондуктан, Советтер Союзу менен мамилеси салкындай баштаган. 35-полкту таркатып, Ысакбек - луйжанды кызматтан четтетүүгө биринчи себеп ошол болчу. Экинчиден, дал ошол учурда Ысакбек Мониев Чыгыш Түркстандын эркиндиги идеясы менен «ооруп», чоң секирикке даярдана баштагандыгы гоминьдандык бийликти тынч уктатпаса керек. Ошентип, аскер башчыга бир паста агартуучулук милдет тагылды. Бирок бул иш Ысакбекке жат, чоочун эмес болчу. Ал адеп баш көтөрүп чыккандан баштап, ал тургай Кашкарда аскер башында турган, Улуучатка аким болгон кезинде деле агартуучулук ж.б. коомдук ишмердүүлүктү кошо алып

жүргөн. Кыргыздар башка элдер сыңары илим-билимге жетсе, маданиятка ээ болсо дегенде эки көзү төрт болгон эмес беле башынан?! Ошондуктан ал адегенде өзүнүн кызматтык милдети болгон казак, кыргыз, монголдордун агартуу тармагын жолго салууга чын ыкласын коюп, жан үрөп иштейт. Айтпаса да айгине эмеспи, көңүлүнүн так борборунда өзүнүн улуту турат. Бирин-серин кызматкер же эмигрант кыргыздардын үй-бүлөлөрү гана болбосо, Кулжа негизинен казактар, анан уйгурлар турак кылган шаар. Ысакбек ошол бир ууч кыргыздын башын кошуп, жаштарын үндөп, адабий-драмалык ийримдерди уюштуруп, шаар аралатып оюн койдурут. Абдыкадыр Токторовдун сөзү менен айтканда «Кулжанын асманында да кыргыз аваны менен комуз күүсү жаңыра баштайт». Ал эми Кызылсууда мектептерди ачуу, балдарды окууга тартуу жанданат.

Бул кезде казак, уйгурдун улуттук буржуазиясы калыптанып калган болчу. Улуттук буржуазия катмарынын өзөгү негизинен Кулжа шаарында орун алган. Ошол себептүү улуттук интеллегенциянын алдыңкы өкүлдөрү да Кулжага топтолуп, бул шаар улуттук боштондук үчүн күрөшкөн жашыруун төңкөрүшчүл уюмдардын очогуна айланат. Казак, уйгур интеллигенциясынын алдыңкы, боштондук идеясына берилген өкүлдөрү менен жакын байланыш түзүүсүнө шарт түзүп, биресе, Ысакбектин Кулжада иштеп калышы анын башоту менен төңкөрүшчүл ишмердүүлүккө киришине да түрткү болот. Агартуучулук кызматын ийгиликтүү аткаруу менен бирге эле Ысакбек жашыруун төңкөрүштүк ишмердүүлүк жүргүзүп, улуттук боштондук үчүн куралдуу көтөрүлүшкө даярдана баштайт.

Ошол жылдары Кулжа шаарында жашап турган, а бүгүн Өзбекстандын Анжиян облусунун Коргонтөбө районунун тургуну Бахабидин Бекмухамедов деген карыя мындай баян кылат: *«Мониев жөнүндө Кытайда жазылган китеп анын жалаң Кашкардагы эмгегин, окуясын чагылдырыптыр. А чындыгында ал киши Кулжада да көп эмгек сиңирген. Биз эр жетип калганда 1940-45-жылдары Ысакбек казак-кыргыз уюшмасын түзүп, биз ага мүчө болдук. Ошол маалда ал жерде гусаньдан жана гумандан (гоминьдан) партиясы бири-бирине каршылашып турган. Биз гусаньдан партиясына мүчө болчубуз. Ысакбек*

партиянын жетекчиси болгон. Кытай мамлекети Ысакбектин чекист экенин, казак-кыргыз уюшмасын түзгөндүгүн билип калып, куугунтуктай баштаганда Кыргызстанга үй-бүлөсү менен көчө качат. Кийинчерээк гусандан гуманданды жеңип, кубалап чыгып, Шинжаңда Шаркы Түркстан (Чыгыш Түркстан) курулду. Мен Ысакбек Мониев менен катарлаш жүргөндөрдүн биримин. Кыргыздар андай азаматты унутууга акыбыз жок» («Фергана гезити, 2002-жыл, 28-май).

Эскерүү ээси Б.Бекмухамедовдун түбү азыркы Сузак районунун Барпы айылынан экен. 1928-29-жылдары колхоздоштуруу убагында атасы кулакка тартылгандыктан, үй-бүлөсүн алып Кытайга качып кетет. Кулжа шаарында жашап жүрүшүп, анан СССРге кайра кайтып келишкен. Ал айткан «гусаньдан» Кытай коммунисттик партиясынын кытайча аталышы. Муну менен да Ысакбектин төңкөрүшчүл ишмердигинин бир өңүрү белгилүү болуп отурат. Демек, ал коммунисттик партияга да мүчө болуп, төңкөрүшкө партия менен биргеликте даярданган.

Ысакбек адеп Кызылсууда баш көтөрүп чыккандан өмүрүнүн акырына чейин жанында жүргөн жардамчы-адъютанты, жакынкы жылдары эле Бишкек шаарында көзү өткөн Акмат Дубанаевдин эскерүүлөрүнө караганда, алар Кулжага жаңы барган кезде өтө кыйналып жашашкан экен (Кулжага Ысакбектин үй-бүлөсү менен жардамчысы А.Дубанаев да кошо барган). Ал тургай оокат-ашка да каржы тартыштык кылат. Кулжанын четинде ачык көмүр кени бар экен. Акмат ошол кенден эшек араба менен көмүр ташып сатып, ошонун акчасы менен тиричилик кылышат. Бир күнү Акмат кечигип калганынан, Ысакбек утурлап барса, араба оодарылып, көмүр чачылып кетиптир. Акмат чачылган көмүрдү кайра жүктөй албай жүдөп жүргөн экен. Ысакбекти көрүп: «Ушундай күнгө калдыкпы, Ысак аке?» деп ыйлап жиберет. Ысак акеси да түнөрүп, капаланат.

Ошентип жүдөмүш абалда жүргөн күндөрдүн биринде Ысакбек: «Бүгүн кечинде үйгө бирөөлөр келип, дарбазаны каккылайт. Сен чыгып, эшикти ачпай туруп «момундай» дейсиң. Анан алар да «момундай» дейт. Ошондон кийин эшикти ачсаң, бир чыпта берет. Чыптаны алып

кирип, бекем жерге катып кой» деп Акматка табыштап, момундай деп эки сөздү кулагына куят. Сыягы, анысы пароль болсо керек. Акмат генералдын айтканын айткандай жасайт. Эртеси анан: «Келдиби?» дейт Ысакбек. Акмат каптын оозун чечип, төгө салса, ичи толо кагаз акча экен. Ошол акча анан жашыруун төңкөрүш уюштурууга даярдык көрүү үчүн жумшалат. Акмат Ысакбектин көрсөтмөсү менен «паланчага мынча акча бер» дегенине берип, жеткирчү жерлерге жеткирип турат. Ошол акча менен Кулжадагы айрым таасирдүү адамдарды төңкөрүшчүл кыймылга тартуу, бийлик адамдарын сатып алуу сыяктуу иштер жүргүзүлөт.

Артынан аңдыган полиция да жөн жатпайт. Ысакбекти тузакка түшүрүү аракетин күчөп, аркасынан аңдуу калбайт. Бирок ал өзгөчө кыраакылыгынан шылтоо таптырбай, тузакка кабылбай, алар менен «мышык чычкан» ойноп, иштей берет. Канткен менен бул оюн көпкө созулмак эмес. 1943-жылдын эрте жазында генерал-губернатор Шень Шицай аны Үрүмчү шаарына кеңешме-жыйынга чакырат. Бул чакыруунун түпкү максаты эптеп көзүн тазалоо экендигинен кабардар болгон Ысакбек «ооруп атам» деген шылтоо айтып, баруудан баш тартат. Буга окшогон кутум аракеттер дагы эки-үч курдай кайталанат. Ысакбек алардан да эптеп эбин таап кутулат. Ы.Мониевди жергиликтүү өкмөттүн борбору Үрүмчүгө жеткирип алуу – анын көзү тазаланды деген сөз эле. Ал эми Кулжадагы жергиликтүү элди козутуп алуудан кооптонуп, бийлик эл ичинде кадыр-баркы зор Ысакбектин канатын Кулжада эле шекшыбатсыз кайрып коюуга даай алган эмес.

Баса, баягы каптардагы эсепсиз акча кайдан пайда боло калган? Анын жөн-жайын Акмат Дубанаев да билбегендигин айткан. Биздин түкшүмөл: уйгур, казак, кыргыз байларынын ыктыярдуу салымынын негизинде Чыгыш Түркстандын боштондугу үчүн күрөшкөн уюмдар чогулткан каражат болушу керек. Экинчиси, Ысакбектин өз каңалдары аркылуу советтик атайын кызмат жеткириши мүмкүн.

Акырында баары бир Ысакбектин революциялык ишмердүүлүгү да, артынан түшкөн куугун да биротоло ачыкка чыгып, Кулжада жашоого таптакыр мүмкүн бол-

бой калат. Ошентип Ысакбек 43-жылдын жазында Советтер Союзуна качып өтөт.

А.Дубанаевдин айтымына караганда, качуу чарасы алдын ала тыкыр даярдалыптыр. Алардын үй-бүлөсү атайын совет-кытай чегарасына жакын жайлоого көчүп чыгышат. Бир күнү Ысакбек шаардан жайлоого барып, анан жайлоодон жардамчысы Акматты, үч жашар уулу Абдыкайымды алып, атчан кайра кайтат. Алар Кулжадан СССР чегарасына кетчү жолго жетип токтоп, аттарды бош кое беришет. А аларды жолдо жүк ташуучу машине күтүп туруптур. Көрсө, атайын Ысакбекти качыруу үчүн СССРдин Кулжадагы консулу кызматтан бошотулуп, анын үй-мүлкү машинеге жүктөлүп көчүрүлгөн экен. Үч жолоочуну анан жүк астындагы жыгач сандыктарга салып, сыртынан кулпу салышат да, Казакстанды көздөй зуу коюшат. Бул качууну өз башынан өткөргөн А.Дубанаев кийин мындайча эскерген: *«Адегенде генерал үч жашар Абдыкайымды «азыр машинеге түшөбүз. Чоң атаңа барабыз. Сен такыр ыйлоочу болбогун» деп алдап-соолап көндүрдү. Чын эле анан сандыкка салынган бала Союздун чегине өтүп келип, өзүбүз ачканча «чым» этип үн чыгарган жок. Жаш баланын мындай эркине абдан таң калдым. ...Сандыкта тумчугуп жүрүп келатабыз. Бир маалда машине токтоп, «чаңк-чуңк» эткен кытайча дооштор чыга баштады. Кытайдын чегарасына жеттик го деп ойлодум. Чын эле машиненин үстүнө эки-үч аскер топурап чыгып, жүктөрдү ары-бери оодарып, текшере башташкандай болду. Кудай жалгап, биз жаткан сандыктарга катылышкан жок. Анан аерден жөнөп көп өтпөй эле машине дагы токтоду. Союздун чегарасына жеткен окшойбуз, орусча сүйлөгөн адамдардын кобур-субурун ажыраттым. Ошентип, коркунуч артта калып, Союздун чегине кирип келиппиз».*

— 14 —

Качкындар совет-кытай чегарасынан туура эле Алматы шаарына келишет. Аларды Казак ССРинин жетекчилери тосуп алышат. Бирер апта тыныккандан кийин алар менен сүйлөшүүлөр жүрөт. Андан соң Ташкенден Өзбек ССРинин Компартиясынын Борбордук Комитетинин би-

ринчи катчысы Усман Юсупов баш болгон расмий адамдар барып, Ысакбек менен жолугушушат. Андагы маек, сүйлөшүүлөргө күбө болгон А.Дубанаевдин айтуунча, эки республиканын жетекчилери тең Ысакбекке негизинен «бизге иштеп бериңиз» дегендей сунуш, өтүнүч менен кайрылышып, аны ынандырууга далалат кылышат. Бирок, учурунда генералдын адъютанты алардын эмне жөнүндө сүйлөшкөнүн жете түшүнө бербей, тек гана болжол билген. Ал «бизге иштеңиздин» жөн-жайы мындай: Бу кезде расмий Москва Чыгыш Түркстанда төңкөрүш уюштуруп, Чан Кайшинин гоминьданына сокку уруп, регионду өз алдынчалыкка чыгарып, бөлүп алуу боюнча жашыруун планын биротоло бекемдеп, аныктап койгон болчу. Мындай үлкөн операцияны жүзөгө ашыруу үчүн Казакстан, Кыргызстан, Өзбекстандан атайын аскер отряддары түзүлүп, Чыгыш Түркстанга жашыруун жөнөтүлмөк да, анан алар аерде көтөрүлүш отун жагып, көтөрүлгөн жергиликтүү элге көмөк көрсөтмөк. Саягы, Кремлдеги саясий бюро операцияны жүргүзүүнү Мамлекеттик коопсуздук эл комиссариатынынын (НКГБ) мойнуна жүктөп эле тим болбой, союздук үч республиканын жетекчилигине да катуу дайындап, жоопкерчилик тагып, кадимкидей «соцмелдеш» уюштурган сыяктанат. Ал эми буга чейин эле мыкты аскер башчы катары бүтүндөй Чыгыш Түркстан чөлкөмүнө таанымал, анан калса элдик адам катары да аты алыска кеткен Ысакбектин кайсы бир отрядга башчылык кылышынын өзү эле ал отряддын жарым жеңишине тете болчу. Казак, өзбек жетекчилери ошон үчүн ага үзүлүп түшүп, өздөрүнө чакырган.

Бирок, Ысакбек алардын сунушун четке кагып, «мен Кыргызстан үчүн иштейм» дегенинен жанбайт. Ошентип анан кыргыз жетекчилери - Кыргыз ССР КП БКнын биринчи катчысы А.В.Вагов, Эл Комиссарлар Советинин төрагасы Т.Кулатов Алматыга барып, аны Фрунзеге алып келишет. Төрөбай Кулатовдун байбичеси, учурда Бишкек шаарында жашап жаткан 80 жаштагы Салима Ташыбекованын бул учурга тийиштүү эскерүүсүн кыстара кетели:

– Согуш учурунда өкмөт адамдары түнкү саат 2-3төргө чейин иштешчү. 1943-жылдын жазы болуш керек. Мен уктап калган экенмин. Түн бир оокумда үйдө кобур-

собур чыгып калды. Турсам, залда Төрөбай абышкам менен аскер кийимчен бир киши сүйлөшүп отурушуптур. А кишинин жанында 3-4 жаштардагы кичинекей бала да бар экен. Чай койдум. Абышкам анан: «Генерал Ысакбек Мониев деген ушул киши болот» деп тааныштырды. «А бул баланын апасы кайда?» десем: «Аны сурабай эле кой, кийин билесиң» деп койдү. Көрсө, ал Ысакбек аксакалдын Абдыкайым деген уулу экен. Апасы Кытайда калып, Ысакбек баласын алып качып келиптир. Кийин аялы Турганбүбү да Бишкекке келди. Катташып жүрдүк, — деп эскерет С. Ташыбекова.

Мындан айгине болгондой, генерал Ысакбек Төрөбай Кулатов менен иш боюнча эле эмес, жеке адамдык асилде да ысык мамиледе болуп, өмүрү өткөнчө катташып турган.

Дегеле ошол келишинде Кыргызстан жетекчилиги генералды өтө жылуу тосуп алат. Борбор шаардын четинде жайгашкан өкмөттүк дачада сый тамак уюштурулуп, ошол учурдагы кыргыздын «мен» деген өнөрпоздорду Ысакбектин урматына концерт беришет. Шаардын чок ортосунан (азыркы Байтик баатыр көчөсүндөгү Биринчи май райсоту жайгашкан жер) жер там берип, күлүк ат тартуу кылышат (Жээрде кашка ал атты карап, бакканга өзүнчө адам дайындалып, ага өкмөт айлык төлөп турган. Ысакбек Бишкекке келген сайын атын сылап-сыйпап, анча-мынча минип калчу экен).

Ысакбек андан соң сентябрь айында СССР борбору Москвага сапар тартат. Бул Ысакбектин Москвага алгачкы сапарыбы же мурда да барып жүргөнбү бизге караңгы. Андан кийинки жылы да СССР борборунда болуп кайтканы бар. Анын бул сапарларынын аки-чүкүсү боюнча кенен-кесир маалымат жок. Эл арасында тек гана «Сталинге жолугуп, сүйлөшүп келген» деген аңыз кеп айтылып калган. Ал эми анын СССР империясынын анабашы Иосиф Сталинге жолугуп келгендигин төмөндөгү фактылар кыйла бекемдейт. Ысакбектин аялы Турганбүбү Фрунзеге келгенден кийин аны менен жакын курбу болуп жүргөн аял, кыргыздагы алгачкы акушер-гинеколог, медицина илиминин кандидаты, азыр Бишкек шаарында жашап жат-

кан 82 жаштагы Жумаш Мамытованын мындайча эскергени бар:

– 1949-жылдын апрелинде Ысакбек Фрунзеге келди. Жолугуп, үй-бүлөбүз менен чогуу болдук. Ошондо: «Согуш убагында Кремлде жүрүп, Сталиндин кабыл алуусунда болгон элем. Тито менен «Метрополь» мейманканасында бир жатып, эртели-кеч аңгемелешип жүргөнбүз. Ошондо эле анын Советтер Союзуна карата ою анча жакшы эмес экендигин байкаган элем» деп бир айтканым эсимде. («Агым» гезити, 2002-жыл, 8-январь).

Ысакбек мында Югославиянын элдик баатыры, кийин президенти болгон маршал Иосип Броз Тито жөнүндө кеп кылып атат. Чындыгында эле Тито да согуш учурунда Москвага келип, Сталинге жолуккан. «100 знаменитых политиков» деген китепте (В.Мирошников, Д. Мирошникова, Харьков ш. «Фолио» басм., 2004-ж.) ал мындача баяндалат: *«Известно, что Сталин был озабочен судьбой Тито. Когда опасность миновала, он в качестве дара Президиума Верховного Совета СССР передал югославскому герою золотую саблю. А вскоре состоялось первая встреча югославского и советского лидеров. 19 сентября Тито тайно на советском самолете был переброшен в Москву. Результатом стало выделение югославом танковой бригады, двух авиационных дивизий и другого вооружения. Однако почти сразу после освобождения 20 декабря 1944г. у Тито со Сталиным произошла «отдельными инцидентами и неправильными поступками некоторых офицеров и солдат Красной Армии в Югославии».*

Бул маалымат генерал Ысакбектин Сталин менен жолугушуусун кошумча тастыктап эле тим болбой, эмне жөнүндө кеп болгонунан да учкай кабар берип турат. Ага таянып ой жоруй келсек, Тито Югославияны немецтердин баскынчылыгынан бошотуу үчүн Сталинден аскердик жардам алып жатса, Ысакбек Чыгыш Түркстанды гоминьдандык бийликтен ажыратып, улуттук-боштондукка чыгаруу үчүн аскердик-техникалык колдоо багытында сүйлөшкөнү өзүнөн-өзү айгине эмеспи.

Генерал анан Кыргызстанда өзүнүн көнгөн аскер ишине киришет. НКГБ менен кыргыз өкмөтүнүн түздөн-түз көмөгү менен, Кыргызстанда «Буйгу» жана «Баатыр» аталган эки жашыруун отряд куралып, аскердик машыгуу өткөрө баштайт.

– 15 –

Ысакбек бир уулун, жардамчысын алып качып өткөн менен, Гүлай, Турганбүбү деген эки аялы, Гүлайдан 3 жашар уулу менен Турганбүбүдөн 8 айлык кызы Кулжада калып кеткен. Полиция тез эле аларды кармап, Кулжа шаарындагы түрмөгө тыгат. Кийинчерек аларды Үрүмчү шаарындагы аялдар түрмөсүнө алып барып камашат. Тамак-ашы начар, суук, сыз түрмөдөгү шарттын начардыгынан жаш балдары ошол түрмөдө чарчап калат. Турганбүбү эптеп жолун таап, Үрүмчүдөгү советтик элчилик менен байланышууга жетишип, советтик чекисттердин жардамы менен СССРге почта ташыган самолеттун куйругуна жашынып качып өтүп, Фрунзеге келет. Гүлай да кийинчерек түрмөдөн бошотулган. Бирок, ал «баламан айрылып, эмне деп барам» деп, ошол жакта калып кетет.

Ысакбек Кулжада «дайынсыз жоголгондон» кийин Кыргызстанга чектеш Улуучат ооданында жашаган анын тууган-уругу үчүн да кооп туулары турган иш болчу. Кытай чегарачылары, полиция кызматкерлери аларды күндө келип аралап, Ысакбекти сурамжылап, катуу көзөмөл жүргүзө башташат. Ошого карабай советтик кызмат алар менен байланышып, Ысакбек өткөндөн эки айдан кийин анын 30-40 түтүн жакын туугандарын түн ичинде СССРге качырып өткөрүүгө жетишет. Кытай-совет чегарасын бузуп өткөн кызылсуулук кыргыздарды Эркечтамда советтик чегарачылар, чекисттер кучак жайып тосуп алат.

Кытай аскерлери күнү-түнү көз салып, аңдып жүргөндүктөн бул качууну уюштуруу оңойго турбайт. Кичине эле бир шектин же ашыкча сөздүн алдынала чыгып кетиши бардык ишти ойрондотмок. Ошондуктан качуу планын Мону ажы, анын агасынын уулу Көккөз баш болгон үч-төрт гана адам билген. Советтик тыңчылар менен сөз бе-

китип, ошолор гана тымызын даярдык көргөн. Ысакбектин туугандары ошол учурда бөлөк-бөлөк жайлоолордо жайлап турушкан болчу. Бул да алардын жалпы максатына кедергисин тийгизип, айрымдары үй-мүлк, мал-келин таштап, коколой башы менен өтүүгө аргасыз болот. Ирегелеш жайлагандардын баары эле Ысакбектин СССРге өткүсү келген туугандары эмес болчу. Арасында туулган жерин таштап кеткиси келбегендер да арбын эле. «Биз узагыча кабар жеткирип коебу» деп алардын айрымдарынан чындап эле шектенип, а бир жагынан эртеси кытайлардын «көрүп туруп эмне үчүн кабар бербедиңер» деген жалаасынан сактоо үчүн журтта калгандарды керегеге таңып байлап, боз үйлөрүн аркан менен тегерете чырмап, анан аттанууга туура келет.

30-40 үйлүү кызылсуулук качкын адегенде Эркечтам, Көксуу, Нурага токтоп, 5-6 ай этек-башын жыйган соң, бери жылып Алайдын Жошолусуна келип кыштайт. Анан жаз алды менен административдик жактан Араван районуна караган, Акбуура дарыясынын башына, Кичиалай кырка тоолорунун койнуна жайгашкан Чөгөм айылына көчүрүлөт.

Айтууга караганда, Кыргызстан жетекчилиги алгач кызылсуулук качкын кыргыздардын башчысы Мону ажыга убактылуу турук кылуу үчүн Өзгөндөгү Ийрисууну, Чөгөмдү, дагы бир-эки жерди сунуш кылып, тандоосуна коет. Мону ажы анан: «Биз эми жердин уусун билбейбиз. Түпкүлүгү бияктык, биз менен кошо келгендер бар. Ошолордон сураштырып көрөлү» дейт. Кулакка тартуу мезгилинде Кытайга качып, кайра Мону ажылар менен кошо келген жергиликтүүлөр - жапалактыктар бар экен. Ошолордон сүрүштүрүп көрүп, «Жетисуу Турук, кырк жыл болсо кыямат, кырылбайт урук» делет экен, биз ошол Турукка баралы деп, Чөгөм айылын тандап алат. Турук демекчи, Папан айылынан 40-50 чакырым ары кылкылдаган зоолуу дара менен кеткен Акбуура дарыясынын башындагы аймакты мурда жалпысынан Турук же Жетисуу Турук деп аташкан. Бул тоолуу аймакта Чөгөм, Кичиалай, Кожокелен деген негизинен үч ири айыл бар. 1939-40-жылдары дың жерлерди өздөштүрүп, жаңы типтеги советтик айылдарды өстүрөбүз деген «большевиктик» сая-

саттын шарпасында бул тоо айылдарынын бүт эли зордук менен Аравандын Төөмоюн чөлүнө көчүрүлөт. Айылдар жоо чапкандай ээнсиреп, элдин там-ташы аңгырап бош калат. Ошентип, кытайлык качкындар 1944-жылдын жазында бош калган Туруктун бир салаасы, болгону эки мергенчи, анча-мынча согуш дезертирлери башпаанек кылган Чөгөмгө жетип, даяр тамдардан орун-очок алат. Аларды Алайдан эле кезеги менен колхоз, айыл кеңештери улоо, машинесин берип колмо-кол көчүрүшүп, Чөгөмгө Папан айылдык кеңешинин адамдары коштоп барат.

1944-жылы Кытайдагы кыргыз партизаны Ысакбектин туугандары делип, 30-40 үйлүч качкындар келди бизге, — деп эскерген эле 2002-жылы Сүлүктү шаарында көзү өткөн эски чекист Тургун Ибрагимов. — Биз аларды Чөгөм деген айылга көчүрүп барып, жайгаштырып, каралашып турдук. 1945-жылы мен НКГБнын Ноокат райондук бөлүмүнө начальник болуп дайындалган элем. Ошол кезде мени Ош облустук башкармалыктын начальниги чакырып калды. Барсам, анын кабинетинде Москвадан СССР НКГБнын биринчи башкы башкармалыгынан келген эки киши отуруптур. Борбордун өкүлдөрү: «Кытайдан келген кишилерден калпак, тебетей, чепкен сындуу улуттук кийимдерди сатып алып, жыйнаيسىң. Акчасын биз төлөйбүз. Ошолордун арасынан ишеничтүү адамдарды да табасың. Биз Буйгуга жардам жөнөтөбүз» дешти. Буйгу деген Ысакбектин жашыруун аты экен. Анын өзүн мен ошол эле жылы көрдүм. «Буйгу келет экен, туугандарын алып келүү керек» деп мага тапшырма берилди эле, анын атасын, энесин жана инисин ат менен Чөгөмдөн алып келдим. Ысакбек алар менен Ош обкомунун санаториясында жолукту. Ошол жерде ККПнын Ош обкомунун биринчи катчысы Николай Нарожный, НКГБнын Ош облустук башкармалыгынын начальниги Крутов менен да кезигип, сүйлөштү. Ысакбек андан кийин дагы Ошко 2-3 жолу келди. Дайым самолет менен келип, самолет менен учуп кете турган. Кайтаруу катуу туруп, жанына эч кимди жолотушчу эмес. Мен туугандарын алып келип, жолуктуруп жүрдүм. Экөөбүз бир ирет гана азырак сүйлөшүп калдык. Туугандары айтышкан окшойт. «Менин туу-

гандарыма жакшы жардам кылып жатыпсыз. Анык кыргыз экенсиз» деп жонуман таптап койду. Ысакбек өзү орто бойлуу, кең далылуу, көп сүйлөбөгөн киши экен. «Ичпейт экен» дешти. Столдо арак-шарап жайнап эле турган. Бирок мен анын ичкенин же бир нерсеге каткырып катуу күлгөнүн такыр көргөнүм жок.

Ошентип, Ысакбектин туугандары Чөгөмгө орношуп, кааласа коңшулаш Кичиалай айылына өтүп кыштап, Туруктан ээн-эркин турук алат. Дээрлик 50-жылга чейин мамлекеттик камсыздоого алынып, эч нерседен өксү болбойт. Атамекендик согуштун каабы каптаган катаал шартка карабай, өкмөт аларга жакшы көңүл бурат. Аштыгынан өйдө каралашып эле тим болбой, кез-кез көңүлдөрүн көтөрүп туруучу маданий иш-чараны да унут калтырбайт. Кыргыздын борбордогу атактуу өнөрпоздору алыскы Чөгөмгө эки ирет барып, качкындарга концерт коюп беришет. Тоо арасындагы андай концерт тууралуу белгилүү композитор-дирижер, СССРдин эл артисти Калый Молдобасанов минтип эскерген эле: – Мен Ысакбекти көрүп калдым. Атамекендик согуш учурунда Кыргызстанды кыдырып концерт коюп жүргөн учурубуз. Оштун жакабеллиндеги алмалуу багы бар бир айылда оюн коюп жатканбыз. Ошерде «Ысакбек, Ысакбек, генерал Ысакбек келиптир» деген кеп чыгып калды. Бактын ичине кийиз салынып, аксакалдар отурган. Биз анда оюнкараак жаш балдарбыз. «Генерал Ысакбек дегени ким болду экен» дегендей кызыгуу туулуп, топ-сop кубаламыш болуп барып көрдүк. Азыр да көз алдымда турат: Ысакбек орто бойлуу, бакжайган кең далылуу, сүрдүчү киши экен. Бирок концерт башталган кезде көрүнгөн жок. Тез эле кетип калган окшойт. Ошонон кийин эле атам Молдобасан, Шекербек Шеркулов, Абдирашит Бердибаев баш болгон өнөрпоздор тобу Акбуура дарыясынын башындагы Чөгөм деген айылга барып концерт койдук. Чөгөмгө машине жол жок экен. Кууш капчыгайдын ичи менен 40-50 километрдей атчан барганбыз. Айылда 50 түтүндөй эл бар экен. Кытайдан келгендер дешти. Бизди аябай жакшы тосуп алып, коноктошуп, урматыбызга көкбөрү тартышкан. Кийин билсек, алар генерал Ысакбектин туугандары экен.

Ысакбек Кыргызстанга келгенден кийин 1944-жылы бири «Буйгу», бири «Баатыр» деп жашыруун аталган эки атайын аскер бөлүгү курала баштаганын өйдөдө кабарлаганбыз. Мындай жашыруун аскер бөлүгүнөн Өзбекстанда бирөө, Казакстанда экөө түзүлгөн. Кыргыз отряддарынын курамына кыргыз, казак, уйгур, дунган, өзбек сыяктуу жергиликтүү улуттагылар гана алынган. Алардын ичинен да көбүнесе кытай-кыргыз чегарасына жакын, тоолуу аймактардан келгендерге басым жасалган. Ал эми бөлүктөрдүн командирлик курамын басмачылар менен урушта такшалган эски аскер адамдары менен Фрунзедеги пехоталык, Ташкендеги аскердик-саясий, Алматыдагы аскердик-байланыш окуу жайларын бүтүргөн жаш офицерлер түзгөн. Алардын бири, «Баатыр» отрядынын катарында согушка катышкан, учурда Бишкек шаарында жашап жаткан КГБнын отставкадагы подполковниги, 79 жаштагы Токон Усубакунов мындайча эскерет:

- 1943-жылы Фрунзедеги пехоталык училищанын офицердик курсуна келип кирген болчумун. 1944-жылдын февралында 50-60тай кыргыз, өзбек, казак, дунган курсанттарды училищанын штабына чакырып калышты. Барсак, биздин командирлер менен кошо гражданча кийинген бейтааныш үч киши отурушуптур. Алар бизди бирден кабыл алып: «Жергиликтүү тилдерди кандай билесиң? Ок атуу боюнча көрсөткүчүң кандай? Тоодо кандай басасың? Атты кандай минесиң?» дегендей суроолорду берип, аңгемелешүү өткөрүп кое беришти. Анан март айында кайра чакыртып калышты. Келсек, баягы адамдар күтүп отурган экен. Мурда сыноодон өткөн 50-60 баладан он жетибизди тандап алышыптыр. Ошол эле жерден бизге үч күндүк кургак азык (сухой паек) берди. Түн ичинде машинеге салып, Ысыката курортуна алып барып таштады. Курорт эс алуучулардан бошотулуп, ал жерде жалаң гражданча кийинген жигиттер орун алган экен. Бизди ошолорго кошушту. Эки-үч күндөн кийин взвод-взвод кылып бөлүп, биздин балдарды отделение, взвод командирлери кылып дайындашты. Колубузга жалаң немец, япон, норвег өндүрүшүнөн чыккан трофей куралдарды

карматып, ок атуу, диверсиялык ыкмалар, радиопередатчик менен иштөөнү үйрөтүп, айтор, катуу аскердик машыгуу өткөрө башташты. Бизди эмнеге, кайсы согушка даярдап жаткандыгын бирөөбүз да билчү эмеспиз.

Т. Усубакунов каңкуулагандай, атайын отряддар өтө жашыруун түзүлүп, жашыруун даярдыктан өткөн. Ысыкатага топтолуп, 68 аскерден турган «Баатырга» командирликке Ысыккөлдөн Кутан Торгоев чакыртылат. К. Торгоев ошол мезгилдин белгилүү адамдарынан болчу. Башында басмачы-аткезчилердин катарында жүрүп, кийин анан кызылдар тарабына өтүп, чегарачыларга жол көрсөтүп, совет өкмөтүнө ак кызмат өтөгөн. Кызматы үчүн «Кызыл туу» ордени ыйгарылып, убагында ал жөнүндө китеп да жазылган. Ал эми отряддын штаб башчылыгына совет-герман фронтунда согушуп жүргөн Дүйшө Ногойбаев чакыртылып алынат.

Ысакбек Мониев өзү жетекчилик кылып, командиринин жашыруун ысмы менен «Буйгу» аталган экинчи отряд адегенде Ошто куралган. Курамында 132 аскери бар бул отряддын өзөгүн Ысакбектин өзүнүн Кашкардагы 35-полкунун тажыйбалуу офицерлери, кызылсуулук туугандары, жердештери түзгөн. Алардын арасында Көккөз Кадырбердиев, Орозмамат Шананов өндүү жакын инилери да бар эле. О. Шананов ал окуялар тууралуу мындайча эскерет:

– 1943-жылдын жайында Кытайдан Кыргызстанга качып өткөндөн кийин Эркечтамдын Тайчыкпас деген жеринде туруп калдык. Анан кыш кирип келгенде «бул жер кооптуу экен, кокус кытай аскери басып кирип калса, чегарачылар силерди арачалай албайт» дешип, бизди бери көчүрмөк болушту. Ысакбек өзү дагы Эркечтамга барып, бизди кыш кирип келген кезде көчүрүп жөнөштү. Терек ашуусу аркылуу ашып, Гүлчөгө келип, анан Жошолуга барып жайгаштык. Ошол жерде биз, жаштар «окуйбуз» деп оолугуп калдык. 1944-жылдын февраль, март айлары болуш керек. Жаш жигиттерден жетөөбүздү тандап алып, Ысак акем «окуйсүңар» деп Ошко алып келди. Аерден дагы адамдар кошулуп, анан бизди поюз менен Фрунзеге алып жөнөштү. Аерден Ысыкатага алып барып таштап, ошол Ысыкатада согушка машыктыра баш-

ташты. Ысыкатага Ысакбек, Кыргызстандын чоңдору тез-тез барып кабар алып тура турган. Артисттер да тез-тез келип оюн койчу. Ошентип, Ысыкатада 4-5 ай машыгып, ок атканды, аскерче басып-турганды үйрөнгөндөн кийин бизди кайра Гүлчөгө алып келишти. Гүлчөгө ар бир аскерге экиден ат жабдыгы менен, курал-жарак даяр турган экен. Анан Гүлчөгө Кашкарга басып кирмек болуп даярданып туруп калдык. Биздин отряддын бир бөлүгү Эркечтам аркылуу, экинчи бөлүгү Алайкуу аркылуу ашмак экен Кытайга. Ага болбой эле арабыздан чыккынчы чыгып, Канат деген киши качып кетти Кытайга. Ошонон токтоп туруп калдык. Анан декабрь айларында баарыбызды поюзга салып, Казакстан тарапка жөнөтүштү. Ошентип, Казакстан аркылуу өттүк Кытай чегарасына. Өзүбүз менен кошо аттарыбыз да барды. Чегарадан өткөндө бизди уйгурлар тим эле чечекейи чек болуп, тосуп алды. (Орозмамат Шананов 1924-жылы Улуучат ооданында туулган. Бүгүнкү күндө Карасуу районунун Мады айылында жашайт).

Алдынала белгиленген план боюнча, «Баатыр» атайын бөлүгү Торугарт аркылуу, а «Буйгу» Эркечтам, Алайкуу аркылуу чегарадан өтүп, Чыгыш Түркстандын түштүк тарабы - Кыргызстан менен чектеш Кашкар, Алтышаар багыты боюнча жүрүш жасап, ошол аймакта жергиликтүү элге кошулуп буй салмак. Алты айлык күжүрмөн аскердик даярдыктан кийин 1944-жылдын августунда «Баатыр» Атбашыдагы Торугарт чегара заставасына жеткирилип, жогортон буйрук күтүп калат. Торугартка жеткирилгенде гана Чыгыш Түркстандагы улуттук-боштондук күрөшүнө колдоо көрсөтүп, «СССРдин чегара бүтүндүгүнө коркунуч туудурган» гоминьданчыларга сокку уруу тапшырмасы алдыга коюлган сыр ачылып, жашыруун аскердик экспедиция экендиги аскерлерге ачык айтылат. Бөтөн чекке өткөн соң өздөрүн кандай алып жүрүү керектиги боюнча көрсөтмөлөр берилет. Ал көрсөтмө-буйрукка ылайык, бөлүк аскерлери өздөрүнүн СССРден өткөндүгүн өлүп баратса да эч кимге оозунан чыгарбай, өздөрүн жергиликтүү калктын өкүлдөрү катары көрсөтүшү керек болчу.

Кыргыз отряддары ана-мына деп, чегараны жарып кирчү күндү күтүп турган кезеңде, мурдагы план кайра өзгөрүп, аларды Шинжаңдын чыгыш тарабы, Казакстан менен чектеш Или округуна киргизмек болгон чечим чыгат. Аскер планынын мындайча кескин өзгөрүшү боюнча эки кыл божомол бар. Биринчиси, октябрь айына пландаштырылган Чыгыш Түркстандагы ички жарылуу, куралдуу көтөрүлүш Кашкар тарапта эмес, адегенде ошол Или аймагында башталат. Ошондуктан бардык күчтү ошол жакка топтоп, чабуулду ошол жактан баштоого туура келген. Экинчиси, Өзбекстанда даярдалган атайын бөлүк кыргыз отряддарынан мурдарак Тажикстан аркылуу Кытайга өтүп, бирок кытай аскерлеринин тузагына түшүп, жашыруун планды ойрондоткон деген так эмес маалымат бар. Атайын экспедициялардын сыры ачылып калды, гоминьдандык өкмөт Түштүк Шинжаңдагы чегарасын көзөмөлдөөнү күчөтөт дегендей шек-туулса керек (мүмкүн ошонон улам Кашкарда көтөрүлүш оту тутанбай калгандыр). Тигиндей калпыстыкка «Буйгу» отряды да туш болгондугу жогоруда маалым болду. Гүлчөдө турган кезде отряддын өтүкчүсү Канат Ажибеков түн ичинде Кытайга качып кетип, операция планын сатып койгондугу анык.

«... Машыгуулардан кийин кайра Гүлчөгө келишип, Кытайга ана-мына деп жатышканда алардын арасынан чыккан Канат Ажибеков деген чыккынчы Ысакбек Мониевге тартуулаган аргымакты мине качып, Кытайга өтүп кетет да, атайын топтун максатын кабарлап коет. Ошонун кесепетинен «Партизан» операциясы ойрон болуп, сегиз ай туруп калышат. Анан поезд менен Оштон Алматыга, андан Сарөзөк станциясына жетишип, машине менен Жаркент, анан Кытайдын Чымпанзе чегарасына барышат да, элден топтолгон арабалар менен Кулжа шаарына багыт алышат» – деп жазат ал окуя тууралуу ОшТУнун ага окутуучусу Нуратбек Мендибаев «Чалгынчы Маткасым уулу Мойдун» деген макаласында («Заман Кыргызстан» гезити, 2000-ж., 12-май).

Чыккынчылык кылган К.Ажибеков Кытайдан Ысакбектин туугандары менен кошо качып келген, түбү кызылсуулук киши болгон. Андыктан жол өңүтүн, ашууларды жакшы билген. Жол билген адамга эгер жакшы ат

болсо, Гүлчөдөн Кытайга ашып кетүү бир күнчүлүк. «Өздөн чыккан жат» Канат Ажибеков Кытайга качып, кабар жеткирүүгө күн мурунтан тыкыр даярданган көрүнөт. Ысакбектин адьюданты Акмат Дубанаевден мурдарак: «Ысакбектин аты мыктыбы же сенин атың мыктыбы?» деп сураган экен өлүмүш болуп. Оюнда жамандык жок Акмат: «Ысак акемин аты чоң, чубагыраак. Менин атым төрт сан тегерек, өйдө-ылдыйга барабар жүрөт» деп жооп кайтарат. Канат анан дал ошол Ысакбек тартуулаган Акматтын күлдүгүн минип, кылычын байланып, курдүрмөт мынтыгын асынып чуу коюптур. Анын куйрук түйгөнүн туйгандан кийин Ысакбек Көккөз Кадырберди уулу менен Мойдун Маткасым уулун чаптырат «кармап келгиле» деп. Бирок, Канат куугунчуларга жеткире койбой Кытайга ашып кетиптир.

Канат Ажибековдун чыккынчылыгы Ысакбектин аскердик планын ойрондоп эле тим болбой, Улуучаттагы канабайран-канча адамдын канынын төгүлүшүнө да себепчи болуптур. Сөздү ал окуяларды өз көздөрү менен көрүп, аралашып жүргөн адамдарга берели. Канат Кытайга качып өтүп, адегенде эле аякта Кубан Узак уулунун үйүнө барат. Анын кантип барганын Кубан Узак уулунун жубайы Зымырат Чапкынчы кызы минтип баяндайт:

«Шашке маалда бээ саайын деп сыртка чыксам, эшикте бир калааты киши туруптур. Устүңө плащ, башына айбаны бар шапке кийген экен. Орустун кийими башкача көрүндү да мага. Асынган мынтыгы бар. Кичине кашкасы бар, сулуу жээрде ат минип турат. Жаш келинмин да, коркуп кетип, кайра үйгө кирип эле: «Эне, эшикте бир калааты киши турат» дедим. Кайненем үйдө эле, «Ким экен ал?» деп эшикке чыгып эле: «И-ий, Канат турбайсыңбы, айланайын! Неге келдиң? Эми өлтүрөсүң бизди! Кытайлар соет бизди!» деп кокуйлап калды. Көрсө, кайненем Канаттын Союзга качып кеткенин билет экен. А мен билбейм.

Канат анан аттан түштү. Кайненем: «Союздан киши келиптир. Абдыкадыр акеңи чакыр, паланды чакыр, түкүндү чакыр» деп, балдарды коңшуларга чуркатты. Абдыкадыр акелер, коңшулар келип эле Канатты таңыркап калышты. «Неге келдиң, бизди эми кытайлар соо койбойт» дегендери болду. Канат, аксакалдар баш болуп

үйгө киришти. Кымыз куюлду. Канат: «Ысакбек Гүлчөдө аскер курап даярданып атат. Эртең-бүрсүзүңү аскери менен Кашкарды басып кирет. Бияктагы 35-полктун мурдагы аскерлери дагы ага кошулуп ынкылап жасайт» деди. Аны угуп, сүйүңгөнү болду, кокуйлаганы болду. Анан «Союздан бир киши келиптир, кармап отурабыз» деп айттырып, Мамут деген кишини Сымканадагы өкмөттүн адамына жибершти. Кымыз ичилип, тамак желип отурушкан. Анан, шамга жакын кытай аскерлери барып калышты. Туурдуктан тегерете мынтыктын кундагын өткөрө коюшуп, «эчкимиңер чыкпагыла! Тигил мынтыгы менен кылычын таштасын!» деп буйрушту. Ошентип анан Канатты кармап, байлап алып кетишти. Канат кийин не болду, билбейм. Анан эле «Ысакбек тияктан келет экен, бияктан келет экен» – деп тополоң чыга баштады».

Негизи Канат Ажибеков Ысакбектин согуш планын айтып барып, кытай бийлигине жакшы көрүнөм деген ойдо качып барган. Бирок, чыккынчыны гоминьданчылар деле чекесинен сылабаптыр. Кармалып кеткенден кийинки Канаттын тагдыры белгисиз. Аны кийин эч ким көргөн эмес. А бирок ал Гүлчөдө даярдалып жаткан «Буйгу» отрядынын, генерал Ысакбектин аскердик планын акичүкүсүнөн бери билгенинче гоминьданчыларга саймедиреп бергендиги айтпаса да айгине.

Канат Ажибеков кабар айтып келгенден кийин Улуу-чат ооданындагы кыргыздар дүрбөй башташат. Айрымдары Эркечтамдагы СССРдин чегара заставасына келип, советтик чекисттер менен байланыш түзүп, көңтөрүш жасого далалаттанышат. Айрым жигиттер Тажикстанга чектеш Сарколго өтүп, аерде өргүп жаткан советтик жашыруун отряд менен байланышат. Дал ошол Эркечтамга келген жигиттердин арасында болгон Кубан Чапкынчы уулу ал окуяларды мындайча эскерет:

«Биз, Эсенгелди, Шаадат, Нурбай, Шергазы, Өмөш, Сатыбалды, Тыный, Ысмайыл баш болгон 20 адам ноябрда Эркечтамдагы советтик заставага келип: «Бизге мынтык бергиле, кытайлар менен согушабыз» дедик. Заставада Калыбай Шамшидинов деген капитан бар экен. «Токкол эчки мүйүзүнөн ажыраган сыяктуу силер дагы

мүйүзүңөрдөн ажыраганы калган окшойсуңар» деп, анан: «Сарколдогу Сарала деген жерди билесиңерби? Ысакбек силердин тууганыңар го. Ысакбек ошол жерде 500 аскер менен жатат. Ар бир аскеринде 10 дон мынтык бар. Ошо Саралага барсаңар мынтыкты кеңири аласыңар. А өзүңөрдө жок дегенде бир мынтык барбы?» деди. «Бир мынтыгыңар эле болсо, биз 10 мынтык берет элек. Мынтыгыңар жок болсо, бере албайбыз» деди тигил капитан. Ошентип анан кайра кайттык. Кайтып келип, Сымканада отурсак, Эркечтамга Мону ажы келиптир. Аны Чөгөмдөн атайы алып келишиптир. Мону ажы мени, Эсенгелдини, Мусаны «заставага келе берсин» деп чакырткан экен. Эртеси саар жөнөгөнү жатсак эле, кытайлар келип, айылды басып калды. Биз качып Эркечтамдагы заставага келдик. Ошерде анан «Кимсиңер? Канчанчы жылы туулгансыңар?» деп сурак кылышып, мени, Абдыкадырды, Ыбырайымды алып калышты. Башкалар кайра кайтып кетишти. Ошентип анан 1945-жылдан 49-жылга чейин ары-бери өтүп чалгынчылык кылып туруп калдым. Ал эми биздин шериктери-биз колго түшүп калып, кытайлар Эсенгелди, Шаадат, Нурбай, Шергазы - төртөөнү ачык сот кылып, кылыч менен баштарын алыптыр. Өмөш, Сатыбалды, Тыный, Ысмайыл - төртөөнө өз көрлөрүн өздөрүнө көөлатып, көөмп салышыптыр. Саралага барып жүргөн Окон, Оторбай, Ажибек молдо - үчөө дагы колго түшүп, аларды дагы кыйнап өлтүрүшүптүр...».

Ал кандуу жазалоого Зымырат Чапкынчы кызы өз көзү менен күбө болгон.

«Кубанды Эркечтамда орустар кармап калыптыр. Биз, эки кайненем, эки кайнисиңдим, өзүмдүн кызым, Туйгун деген кайним качып баратып, Баймат деген жерде таңга маал колго түштүк. Аскерлер баарыбызды тепкилеп уруп киришти. Ызы-чуу, чуру-чуу түшүп эле жатып калдык. Бирөөнүн бети жарылган, бирөөнүн башы канаган.... Катын-калачка карабай эле уруп-тепкилеп атышат. Анан Сымкананы көздөй айдап жөнөштү. Мени тааныган бир кытай чоң бар экен. «Балдарым ачка» десе м куржунунан нан алып берди. Жыңайлак элем. Бир жайдак төө апкелип мингизди. Төөгө минип, баламы алдыга өңөрүп, кайними учкаштырып, анан Сымканага

келдик. Балбай деген байдын колун байлап, көчөгө отургузуп коюшуптур. Ошерге токтодук. Кытай аскерлери бир бет, кыргыздар бир бет болуп туруп калышты. Жүктөрүбүздү чачып ташташты. Бизди «кеткиле» дешти. Бирок бара турган жерибиз жок. Сыдыкакун дегендин сарайы бар эле, бизди анан ошого киргизишти. «Ачка өлөсүңөр, Кубандын коюнан кармап жегиле» дешти элге. Менин боюмда бар эле. Келтекти көп жеп калган экем. Балам боюман түшүп калды. Мырзабек дегендин аялынын да боюнан түштү. Ошентип үч күн Сымканада туруп калдык. Анан аерден айдап, Тулпарчаты деген жерге келип жатып, эртеси Улуучатка жөнөдүк. Түшкө маал энем: «Айдайдын доошу чыгып атат. Кубан колго түшүп калган окшойт» деп күйпөлөктөп калды (Айдай Кубандын аты эле. Аттын аты делген мыкты, даңазалуу ат болчу). Келатсак, Кубандар менен кошо кеткен бир киши жолугуп калды. Энем: «Айдайдын кишенегени угулуп атат го?» деп сурады эле, ал: «Кубанды орус чыгарбай койду. Айдайды Эсенгелди минип келди эле, биз колго түшүп калдык» деди. Улуучатка келип, мектептин жанына жүк түшүрүп жатсак эле, кытай аскерлери көбөйүп, үйүлүп калды. Шаадаттын Анар деген аялы бар эле, ошол: «Кокууй, ачык сот болгону калыптыр. Тигилерди өлтүрөт экен» деп кыйкырып калды. Карасак, Эсенгелди, Жусу, Ыбы, Шергазы, Шаадат, Нурбайды кыбыланы каратып катар тизип, карыларына ак чүпүрөк байлап, чөк түшүрүп отургузуп коюшуптур. «Ачык сот деген ушундай болот. Буларды өлтүрөт экен» дешти. Көпчүлүк эл сурап-тилеп атып, Жусу менен Ыбыны бошотуп алышты. Кызылдойдун чоңу, дадуйжаң калган төртөөнүн башын кылыч менен үзө чаап салды. Баарыбыз, алардын бала-чакасы, ата-энеси да аны айласыз тиктеп турдук. Шаадаттын карыган энеси бар эле, уулун көздөй ынтылып жөнөгөндө бир аскер келип урганда мөгдөп жатып калды.

Ал эми Өмөш, Тыный, Сатыбалды, Ысмайылдардын көмүлгөнүн өз көзүм менен көргөнүм жок. Укум. Улуучаттагы окуядан мурдарак, Сымканага келип жүк түшүрүп атканыбызда Тоокал деген кайнагам жүгүрүп келип, кытайлар бир үйгө камап, киргизе койсо, аерде тигил төртөө жатканын айтты. Алар: «Тогуз күн болду, ушул

жерде жатабыз. Адам боюнан бийик бир ороо каздырып жатат. Чамасы, өзүбүздү көмөт окшойт. Ачкабыз. Нан жок. Баарынан дагы бир ууртам сууга зар болдук. Колуңан келсе, бир ууртам суу таап берсең» дешиптир. Кайне-нем анан сүзмө эзип берди. Бирок кайнагам аны алып барса, тигил тамда алар жок экен. Тамдын оозу ачылып калыптыр. Кийин уксак, ал төртөөнү балка менен эмгекке бирден чаап орго сулатып, өздөрү казган чуңкурга өздөрүн көөмп салышыптыр. Биз көрбөдүк, Ысмайылдын бир колу ордун оозунан кичине чыгып калыптыр деп да айтышты. Тирүцлөй көмүлгөн төртөө менен кошо Сарколго барып, Союздун аскерлери менен байланышкан Оторбай, Окон, Ажибек молдону да ошол маалда өлтүрүшүптүр. Бирөөлөр бармагынан асып коюшуптур десе, бирөөлөр бармагынан деңгөчкө кагып коюптур деп, алардын өлүмүн ар ким ар кандай айтып жүрдү.

Катаал замандын кайгылуу окуясын З. Чапкынчы кызы каңырык түтөтө ушинтип эскерет.

Гоминьдандык бийликтин Улуучаттагы өкүлдөрү жөнжай элди уруп-согуп коркутуп, 11 адамды суроо-сопкутсуз эл астында өлтүрүп, калк үшүн алып эле тим болуп калбайт. Алар чыккынчы Канаттын кабарына өзгөчө көңүл бурушкан көрүнөт, мурда Ысакбектин 35-полкунда кызмат кылгандардын баарын жыйып, арабага солоп, Карашаар деген жерге сүргүн кылат. Ысакбек аскери менен Союздан ашып келсе, кошулуп кетет деп кооптонушкан да. Карашаар Шинжаңдын түштүгүндө жайгашкан аба ырайы ысык, катаал, кичинекей шаар. Сүргүн болгондорго туруштук бере албай кырылат. Кырылгандан калганы гана кийин жерине кайтып келген.

Гоминьдандык аскерлер тарабынан алдынала көрүлгөн тигиндей «камылгаларга» карабай, эл ичинде «Ысакбек палан күнү келет экен, тияктан басып кирет экен, бияктан басып кирет экен» деген кеп оожала берет. Ошол ушак сөздүн өзү эле Кытайдын чегарачы аскерлеринин, полиция кызматкерлеринин Улуучат ооданын, чегараны таштап, Кашкарга кире качышына түрткү болот. Ошол учурда Улуучат ооданынын ар бир айылында биригип, 500дөн

ашуун аскер, өкмөт адамдары турган. Кооптуу чегара зонасы эмеспи, Ысакбектин мурдагы согуштук атагы, сүрү да аларды тынч койбогон көрүнөт, бир күнү эле эл-жерди таштап, түп көтөрүлө качып жөнөшөт. Жөн эле качпай, өздөрү өткөн көпүрөлөрдү да өрттөп кетишет. Эми агездеги көпүрөлөрдүн жайы белгилүү. Жыгачтан курулган.

«Кытайлар чегараны таштап качканда ар бир көпүрөнүн ортосуна эки төвдөн отун түшүрүп, анан от коюп, өрттөшкөн. Ошентип 3 көпүрө - Сымкананын, Сакалчатынын, Жасыкечүүнүн көпүрөлөрү өрттөнгөн. Өрттөнгөнүн өз көзүбүз менен көрүп турганбыз. Ысакбек машине менен келсе, өтө албай калсын деп ойлошкон да кытайлар. Негизи, элдин ырысына Канат саткын чычты. Ошол кабар жеткирбегенде Ысакбек аскери менен билинбей эле кирип барып, Кашкарды басып алат эле...» дейт К.Узак уулу. (Кубан Узак уулу 1921-жылы Улуучат ооданында туулган. Бүгүнкү күндө Ош шаарынын Актилек кичирайонунда жашайт).

Гүлчөдө куралып, Эркечтам аркылуу өтүп, Кашкар багытындагы согушка даярдалган Ысакбек Мониевдин «Буйгу» отрядынын планы өзгөрүп, Кулжа багытына сапар тартышында чын эле Канат Ажибековдун чыккынчылыгы себеп болгонбу, же башка да себеби барбы, кантсе да караңгы бойдон. Ал эми жогорудагы «көпүрө өрттөмөй» күлкүлүү да, кайгылуу да окуялар жүз берген кезде Ысакбектин отряды Кулжа аймагында согушуп жаткан болчу. Кытайдын Кашкар-Ташкоргон аймагындагы чегарасынын оозунда Өзбекстанда даярдалган аскер отряды турган. Улуучатта «Союзга качабыз» деп колго түшүп, таланып-бүлүнүп турган 50-60 түтүн элди Кытайдын Ташкоргону менен Тажикстанга чектеш Сарколдо жайгашкан ошол отряд алып өткөн Кыргызстанга.

«1945-жылдын март, апрель айларында «Ысакбек келет экен, келет экен» деген сөз дагы күчөп калды. Аны угуп сүйүнүп атабыз. Биз анда Оксалыр деген жерде элек. Анан эле бир күнү түнү белгисиз аскерлер келип басып калды. Ызы-чуу, күрү-гүч болуп эле, ок деген неме кыйчый атылып атат. Ок каршы-таршы тешип, боз үйлөр курмушу жыттанып кетет экен. Көрсө, Союздун аскерлери кириптир. Кытай аскерлеринин өлгөнү өлдү, качка-

ны качты. Союздун аскерлери саар менен бизди көчүрүп алып жөнөштү. Бери жакка пулемет орнотуп коюшкан экен, арттан кууган аскерлерди жөн эле кырып ташташты. Ошондо эки аскердин согушунан бир айылдын эли жөн эле жуушап кырылып кеткен. 50-60 үйлү болгон бизди анан Сарколдогу Шибеккөл деген жерге алып келишти. Шибеккөл аябай кооз жер экен. Ошерде карапайым кийинген аскерлер оонап жатышыптыр. Ысакбектин аскерлери дешти», – деп эскерет З. Чапкынчы кызы. (Зымырат Чапкынчы кызы 1922-жылы Улуучат ооданында туулган. Бүгүнкү күндө Ош шаарынын Актилек кичирайонунда жашайт).

– 17 –

Атбашыдан атбашын бурган «Баатыр» отряды Казакстандын Кытай менен чектеш Панфилов районуна барып, 1944-жылдын 25-декабрь күнү Хоргос чегара заставасы аркылуу кытайлык Чымпанзе заставасын бастырып кирет. Аларды маанилүү адамдар тосуп алат. Ал эми Алайдан барган «Буйгу» отряды «Баатырдан» бир аптадан кийин ошол эле Хоргос аркылуу Чыгыш Түркстандын Иле окуругуна кирип, жаңы жылды ошерден тосту.

Бул мезгилде Чыгыш Түркстандын Иле, Тарбагатай, Алтай - үч округунда улуттук-боштондук үчүн куралдуу көтөрүлүш чыгып, жарандык уруш башталган эле. «Азаттык үчүн күрөш» деп аталган оппозициячыл улуттук уюм жетектөөчү роль ойноп, Ганибатыр, Фатих Муслимов, Рафык Байчурин сымал улуттук лидерлердин үндөөсү менен ачык согуш башталып, жаңыдан уюштурулган куралдуу кошундар Иле окуругунун айрым жерлеринен гоминьдандык бийликти сүрүп чыга баштаган.

Шинжаңдын түпкүлүктүү калкы, асыресе, уйгурлар мурдатан эле кытайлык бийликке каршыгып, улуттук-боштондук үчүн куралдуу козголуштарды жасап жүргөнү белгилүү. Ошондуктан, бу кезде уйгур, казак, татарлардын улуттук боштондукту жактаган ишмерлери, интеллигенциясы тарабынан жашыруун аракеттенген төңкөрүшчүл уюмдар түзүлүп, көтөрүлүшкө даярдык ба-

шынан шайма-шай болчу. Анын бир өзөгүн Кулжада иштеп турганда Ысакбек өзү даярдап кеткен.

«Буйгу» отряды көтөрүлүшчү кошундарга кошулуп Кулжа шаарына киргенде, көтөрүлүш бешиги болгон бул шаар гоминьдандык бийликтен жарым-жартылай тазаланып калган. 7-январь күнү бөлүк Кулжанын Айранбаг деген жериндеги гоминьдандык аскерлердин катуу чыңдалган базасын штурмалоого катышат. Бирок, Ысакбектин отряды көкжалдык менен салгылашып, кайра-кайра ат койгонуна карабай, операция ийгиликсиз аяктайт. Отряд биринчи ирет чоң жоготууга учурап, Молой Эшпаев, Нооман Ризаев, Умар Мамаев деген үч жоокеринен ажырайт. Бир топтору жарадар болот. Натыйжасыз уруштан кийин советтик командачылыктан атайын бөлүктөрдү жергиликтүү калктын эсебинен көбөйтүп, полкко жеткирип, алдыдагы согуш операциялары үчүн даярдыкты күчөтүү керек деген көрсөтмө берилет. Өтө кыска убакыт - бир аптанын ичинде Ысакбек «Буйгунун» базасында атчандар полкун түзүүнү көздөп, отрядына жергиликтүүлөрдөн 250 адам кошумча алып, машыгуудан өткөрөт. 14-январь күнү «Буйгудан» өсүп чыккан атчандар полку гоминьданчылардын такоолу Айранбаг менен Бутканды кайра штурмалоого катышып, чабуул бул жолу да ийгиликсиз аяктайт. 16-январь күнү Төрөсуу ашуусу аркылуу Зинхо районунан бир дивизия аскер тобу Кулжадагы гоминьданчыларга жардамга келаткандыгы жөнүндө кабар жетет. Ысакбектин полкуна аларды Кулжага жолотпой, жолдон тосуп жок кылуу тапшырмасы берилет. Суйдун районунда согушуп жаткан «Баатыр» отрядынын базасында түзүлгөн дивизион да анын карамагына берилип, душмандын жолун торогону жөнөйт. Чапканжут аталган аймакта тоо арасынан мерчемдүү өңүт алган Ысакбектин аскерлери 18-январь күнү гоминьдандык армиянын алдыңкы бөлүгү менен бетмаңдай чыгып, арыдан-бери күмжам кылат. Ал эми чечүүчү уруш 26-январь күнү болгон. Тоо арасындагы ал согушта 2000-2500 дөй аскерден турган гоминьдандык дивизия тыптыйпыл талкаланат. Көтөрүлүшчүлөр полкунан 11 аскер өлүп, 134ү жараат алат. Бул учурда «Буйгунун» орунбасар командири Габит Музипов Текес өрөөнүндөгү Кызылкүрөө, Калмаккүрөө

уезддерин кыдырып, аскерге жергиликтүү калктан кошумча адам алуу боюча иш жүргүзүп жүргөн. Ал 24-январга чейин 100 адамды мобилизациялап, алар күжүрмөн даярдыкка киришет.

Бу кезде «Баатыр» отрядына Дүйшө Ногойбаев командирлик кылып калган болчу. Мурдагы командири, а андан мурдагы аткезчи Кутан Торгоев колго бийлик тийип, ээн-эркин калып, чет жерге жеткени жергиликтүү элге да, өз жоокерлерине да кыргыйдай тийип, алтургай өзүн «жарымпаша» атап, согушка эмес, сайрандоого көбүрөөк көөнүн буруп, көөп кеткендиктен, жетекчиликтен четтетилип, ордун штаб жетекчиси Д. Ногойбаев баскан.

Чапканжутта гоминьдандык армиянын бир дивизиясын талкалаган соң, Ысакбектин бөлүгү кайра Кулжа шаарына кайтып келип, 28-январда Айранбаг чыңдоосун штурмалоо кайра башталат. 29-күнү Зинхо аймагындагы өз күчтөрүнө кошулуу үчүн Айранбагдан 200дөй аскер чыгып кеткендиги маалым болуп, Ысакбек алардын жолун тороо үчүн Г.Музипов баштаган бир эскадрон аскер жөнөтөт. 80 аскерлүү бул эскадронду да ийгилик жылоолоп, 200дөй гоминьданчыны тыйпыл кылып, курал-жарагын колго түшүрөт. Башкы таянган күчү Ысакбектин атчандар полку болгон көтөрүлүшчүлөр кошууну Айранбаг, Буткан чыңдоолоруна жана дале гоминьдандык аскерлердин колунда турган Кулжа аэродромуна үч күн катары менен чабуул койгон соң, 31-январь күнү 2000ден ашуун аскерди камтыган гоминьдандык бөлүк чегинүүгө мажбур болот. Арттан катуу куугун түшүп, четтен кырып-жоюп кирет деп чочулашканбы, 3-февраль күнү чегинген гоминьдандык бөлүктүн командачылыгы көтөрүлүшчүлөргө өз элчилерин жиберип, капитуляцияга макул экендиктерин билдиришкен. Ысакбек сунушун кабыл алып, капитуляцияны жүзөгө ашырууну атайын отряддардын командирлери Раззак Мавлянов менен Габит Музиповго дайындайт. «Буйгу» менен ага кошулган көтөрүлүшчү бөлүктөрдүн төрт күндүк согушунун жыйынтыгы мындай: душман тараптан 700дөй ашуун аскер өлгөн. Алардын ичинде дивизия командиринин милдетин аткаруучу, генерал Ду жана эки полковник бар. 36 офи-

цер, 1200 аскер туткунга алынып, станкалык жана кол пулёмоттор, мылтык, граната, рация, ок-дарыдан мол запас олжого тиет. Ал эми «Буйгу» отрядынын катарынан 3 адам өлүп, 14ү жарадар болгон.

Кыскасы, кыргызстандык эки отряддын бир айлык согуш аракеттеринин көрсөткүчү түзүлгөндөгү ишенимди толук актаган деп бааласа болот.

— 18 —

Зинхо, Айранбагдагы согуштук ийгиликтерден, Кулжа шаарынын гоминьдандык аскерлерден толук бошотулушунан кийин Ысакбек Мониевдин кадыр-баркы кескин жогорулайт. Ал көтөрүлүшкө астыртан көмөктөшүп, көрсөтмө берген советтик кызматтын ишенимин да актап, жергиликтүү калктын ичинде элди эркиндикке чыгаруучу, жеңилгис баатыр катары баркталып, калаймандын оозунан түшпөй калат.

Жөнү бар болчу. Кулжадагы гоминьдандык аскер бөлүктөрү курал-жарак, техника, аскердик даярдык жагынан да, сан жагынан да көтөрүлүшчүл кошундардан бир кыйла артыкчылык кылчу. Күчтүү жоону кыска убакытта Кулжадан сүрүп чыгарууда Ысакбектин мыкты аскер башчылык таланты, тажрыйбасы өзгөчө роль ойногон.

Кулжа шаары менен Чапканжут аймагы гоминьдандык армиядан бошотулгандан кийин, 1945-жылдын мартында Чыгыш Түркстан Республикасынын өкмөтү кыргызстандык атайын отряддардын базасында атчандар бригадасын түзөт. Эки полк жана өзүнчө коменданттык эскадрондон туруп, 1-Текес атчандар бригадасы аталган бул бөлүктүн командирлигине генерал-майор чини менен Ысакбек Мониев дайындалат. Бригада командиринин саясий иштер боюнча орун басары кыргыздын атактуу опера ырчысы Болот Миңжылкыевдин атасы Абдылда Миңжылкыев болгон. Ал эми бригада курамындагы 1-Текес атчандар полкунун командирлигине түбү лейлектик, бирок Ысакбек менен 30-жылдардан баштап Кашкарда бирге жүргөн полковник Раззак Мавлянов, 2-Текес атчандар полкунун командирлигине «Баатырдын» башчысы Дүйшө Ногойбаев дайындалат.

Бригада өз башынан эң ири, ары жеңиштүү кагылышты ошол эле жылдын сентябрында өткөрдү. Улуттук-боштондук кыймылына коркунуч туудурган аскер күчтөрү, тактап айтканда, Кытай армиясынын 45-жана 191-жөө аскер дивизиясы бул учурда Зинхо, Шихо районуна жете келип, ошерге чындоо куруп, чечүүчү согушка даярданып жаткан. Ысакбектин бригадасы июнь айында Зинхонун жанындагы Ачалы өрөөнүнө түшүп, чабуулга ошол жерден даярдык көрөт. Шайма-шай даярдыктан өткөн эки тараптын кырчылдашкан кармашы 5-сентябрь күнү башталып, 13-сентябрда аяктайт. Сегиз күндүк согуштун кандуу жыйынтыгы бул: учурунда берилген рапорт боюнча, гоминьдандык бөлүк толук талкаланып, 2000дей аскер, офицерлери өлгөн. 2100 адам туткунга алынып, кийим-кече, тамак-аш, курал-жарак складдары олжо болгон. Ал эми көтөрүлүшчүлөр бригадасынан 87 жоокер курман болуп, 205 жоокер жараат алып, 16сы дарексиз жоголгон. Негизи бул кагылышта деле гоминьдандык аскерлер күч жагынан артыкчылыкка ээ болчу. Салыштырып багалы, операцияга көтөрүлүшчүлөр армиясынан 3864, а гоминьданчылардан 4630 аскер катышат. Көтөрүлүшчүлөрдө 37мм.лик замбиректен бирөө гана болсо, гоминьдан бөлүгүндө андай кубаттуулуктагы 4 замбиректен сырткары 76мм.лик замбиректен да төртөө, ага кошумча 3 аскер самолету болгон. Мурдарак барып орун алгандыгынан улам, гоминьданчылар оңтойлуу стратегиялык өңүттү ээлеп, ДОТ, ДЗОТ, блиндаждарды, тегерете коргонуу тилкесин куруп, мыкты чындоо уюштурушкан. Ошого карабай, шермендичилик дегидей деңгээлде жеңилип отурушунда эки армиянын ичиндеги саясый-моралдык атмосферанын асман-жердей айырмачылыгы роль ойносо керек. Ысакбек командачылык кылган көтөрүлүшчүлөр бригадасынын курамын гоминьдандык-кытайлык бийликтен көңүлү үч көчкөн журттай калган, улуттук-боштондук идеологиясына чын дилден берилген, өз элинин патриоттору түзгөн. Алар үчүн бул согуш чындыгында эле эл-жер эркиндиги үчүн болгон ыйык, таза согуш болчу.

Жеңишчилдиктин экинчи жагын командирлик постторду ээлеп, бригаданын эки көзү, жүрөк толтосу болгон советтик атайын отряддардын жоокерлеринин күжүрмөн

даярдыгынын мыктылыгына жоруса болот. Алар да өздөрүн жергиликтүү калкты боштондукка чыгарар куткаруучу катары сезип, чоң дымак менен согушкан. Үчүнчүдөн, албетте, генерал Ысакбектин аскер башчылык жеке салымын эсепке албай коюуга болбойт.

Зинхо, Шихо районундагы үлкөн жеңиштен кийин көтөрүлүшчүлөрдүн куралдуу күчтөрүндө дагы да кайра түзүүлөр болот. 1-Текес атчандар бригадасынын базасында дивизия уюштурулуп, анын карамагына А.Батырганиев жетектеген 2-Текес атчандар полку, Майлибеков жетектеген 3-монгол атчандар полку, полковник Д.Ногойбаевдин 2-Текес атчандар бригадасы, полковник Р. Мавляновдун атчандар полку, Сопу Акун командирлик кылган 5-Текес атчандар полку, Нурсафа командирлик кылган 4-казак атчандар полку, майор Насыровдун атчандар дивизиону, Т. Бабаев жетектеген коменданттык эскадрон кирген. Жаңы дивизияга генерал Ысакбек командачылык кылып, ага строевой иштер боюнча И. Ибрагимов, чалгындоо боюнча А.Кутманалиев, чарбалык иштер боюнча К.Тохтакунов орунбасар болот. Дивизиянын айрым майда бөлүктөрү эле жер-жерлерде тазалоо уруштарын жүргүзбөсө, ордо бөлүк согуш операцияларына катышпай, өздүк курамын окутуу, машыктыруу маселеси менен көбүрөк алектене баштайт. Кыска мөөнөттүү аскердик курстар ачылып, анда кенже офицер, прапорщиктер даярдалат.

Буга чейин, 1945-жылдын 8-апрелинде эле Кулжа шаарында Чыгыш Түркстан Республикасынын улуттук армиясы түзүлгөндүгү жарыя айтылып, армиянын башкы командачылыгына генерал-майор Ысакбек Мониев шайланган. Ошол эле кезде ал ЧТРдын коргоо министри эсептелип, убактылуу өкмөттүн мүчөсү болчу. Арийне, Улуттук армия аталганы гана болбосо, Чыгыш Түркстан Республикасынын алдында али андай деңгээлдеги аскер күчү жок эле. ЧТР үчүн советтик атайын отряддардын өзөгүнөн өнүп чыккан партизандык бөлүктөр гана согушуп жаткан. Жок армияны бар кылып, түбүн түптөө озуупасы да Ысакбекке туш келип, жоопкерчилик анын мойнуна түшүп отурат. 132 аскерлүү «Буйгу» менен согушка кирген Ысакбек адегенде аны полкко айлантып, анан бри-

гада, дивизияга жеткире өстүрүп, өз алдынча, аскердик-уюштуруучулук иш жүргүзүү менен ЧТРдын регулярдуу армиясынын кышын кынаптап, ал озуйпасын орундатат. Ошентип, 1946-жылга аттанган кезде гана ЧТРдын убактылуу өкмөтүнүн далалаты, советтик күч органдарынын жардамы, генерал Ысакбектин жеке умтулуусу жемиш берип, чыныгы Улуттук армия түптөлүп, тороло баштайт. 1946-жылдын мартында Ысакбек командачылык кылган дивизия бирине Д.Ногойбаев, экинчисине И.Ибрагимов командирлик кылган эки атчандар бригадасына бөлүнөт. Ошондон кийин гана Ысакбек ЧТРдын улуттук-боштондук армиясынын башкы аскер командачысы, коргоо министри катарындагы кызматына бир жаңсыл киришет.

— 19 —

Улуттук-боштондук үчүн куралдуу көтөрүлүш жаңыдан оожалып, Кулжанын борбордук бөлүгүнөн гоминьдандык бийлик сүрүлөрү менен эле, 1944-жылдын 12-октябрында көз карандысыз Чыгыш Түркстан Республикасы түзүлгөндүгү жарыяланган болчу. Республиканын убактылуу өкмөтүнүн башчылыгына Кыргызстандын Токмок шаарында туулуп-өскөн, улуту өзбек Алихан төрө шайланат. (Анын толук аты-жөнү Шакир дамулла Хаджиев). Талаш жок, мунун баары СССР империясынын колу менен жасалган. Сөз башында да айтканбыз, ошо тапта Американын колдоосуна таянып, чечкиндүү аракеттенген, амбициясы ат башындай кытай ишмери, гоминьдандын лидери, генерал Чан Кайшинин кулачы кенен жайылып, бүткүл Кытайга өкүм жүргүзүп, анан СССРге да тиш кайрагыдай акыбалга жакындай баштаган болчу. Мао Цзэдундун коммунисттик партиясы болсо аш бечелдик кылып турган. Мындай кырдаалда Советтер Союзу өзүнүн чыгыш чегарасынын коопсуздугун, жалпы эле дүйнөдөгү геосаясий ордун эске алып, сөзсүз түрдө Чан Кайшинин араанына каршы кадам жасашы зарыл эле. Кремль андай кадамды Чыгыш Түркстандын түпкүлүктүү жана басымдуу калкы уйгурлардын улуттук сезимине от жагып, улуттук-боштондук көтөрүлүшүн уюштуруп, регионду Кытайдан азат мамлекет деңгээлине жеткирип, арачалап алуу-

дан көргөн. Ал эми Кытайдан бөлүнүп, өзүнчө өлкө сыңары түтүн булатуу бактысына жетүү уйгурлардын те илгертен кол сермеген тилек-мүдөөсү экендиги айтпаса да айкын. Шинжаңдын уйгурлардан тышкары таасирдүү сандагы калкы казак, дунган, монгол, калмак, кыргыздардын улуттук кызыкчылыгына да Советтер Союзунун мындай саясаты төп келген. Тигил жергилик улуттардан тышкары Чыгыш Түркстандын аймагында орус-славян улутундагылар, татарлар да жашашчу. 1871-жылы Россия империясы Чыгыш Түркстанга да чабуул коюп, бүгүнкү Казакстанга чектеш Кулжа, Баяндай, Хоргос, Күчө, Суйдун, Телги деген жерлерди басып алган болчу. Бирок, 1884-жылы түзүлгөн «Иле келишиминин» негизинде «жаңы чектер» кайра Цин империясына кайтарылып берилген. Арийне, «ат оонагаи жерде түк калат» эмеспи. Көчүп барып отурукташа калган Россия жарандарынын айрым бөлүгү ошол жакта кала берген. Алардын саны кийинчерээк жарандык согушта жеңилген «актар», диссидент-эмигранттар менен толукталган. Чыгыш Түркстан улуттук-боштондук көтөрүлүшү жүз берген учурда «славян кытайлыктар» негизинен Аралтөбө аймагынан орун очок алып, жашап жатышкан.

Бирок, Шинжаңдын кытай эмес калкы канчалык калап, канчалык аракет кылбасын, кытай өкүмүн өгөйлөп кеткенге, ал тургай а бийликке ачык кашкайтарып чыкканга өз алдары жетмек эмес Ошондой айласыз акыбалда глобалдуу коркунуч-фашизмди кынына киргизип, жексендеп бараткан Советтер Союзу ишенимдүү кол созуп отурбайбы?! Асмандан издегени жерден табылды деп ушуну айтса болот! Чыгыш Түркстан улуттук-боштондук көтөрүлүшүнүн катышуучусу, убагында ЧТР улуттук армиясынын башкы командачысынын орун басары болгон Зунун Таипов Советтер Союзунун ролун мындай белгилегени бар: «... ЧТРдын өкмөтү СССР менен достук мамиле зарылчылык экендигин дагы бир жолу далилдеген. Анткени, бүткүл эл, Советтер Союзу эзилген элдин ишенимдүү коргоочусу экендигин көрүп-билип турушту». (З.Таипов, «Боштондук үчүн күрөштө», «Кыргызстан» басмасы. 1981-жыл).

Ошондой. Жадагалса, ЧТРдын өзү да СССРдин саясий-идеологиялык көрсөтмөсү, аскерий-техникалык түздөн-түз көмөгү менен түзүлгөн. Мындан чыкты, анын жетекчилигин да советтик бийлик тандап, тастыктап турган.

Убактылуу өкмөттүн алгачкы башчысы Алихан төрө көп өтпөй эле кызматтан кетирилип, кийин дайынсыз кеткен. Расмий документтер менен тастыкталбаган, тек, эл ичиндеги сөзгө караганда, НКГБ аны СССРге алып өтүп, Ташкен шаарында үй түрмөгө камаган. Ал советтик кызматтарга эмнесинен жазып-тайып, жакпай калган? - божомол көп, так маалымат жок. Бирок, ой жоруп, жоромол жасаганга өбөлгө бар.

Бүгүнкү күндө Карасуу районундагы Лаңгар айылында жашап жаткан карыя Азизбек Тойчиев Алихан төрөнү өз көзү менен көргөн адамдардын бири. А.Тойчиев 1920-жылы ошол эле Лаңгар айылында туулган. Атасы орто чарбалуу адам болуптур. Ошого карабай, 1927-28-жылдары кулакка тартмай башталган кезде байларга кошулуп Кытайга ооп кетип, Кашкарда жашап калышат.

«1944-жылы биз Кашкарда турганда Түркстандан Алихан төрө деген киши барып, үкам экөөбүздү партизанга алган, – деп эскерет Азизбек Тойчиев. – Ошентип, 10-11 ай Сарколдун Кыякбашы, Булуңкөл, Бөрүтокой деген чегара жеринде аскер болуп турганбыз. Алихан төрөм, анан Сейитбек деген бөрүтокойлук кыргыз киши башчы болгон. Аскерде кыргыз, казак, өзбектер - баары бар эле. Саны канча экенин билбейт экемин. Эскадрон, полк деп эле айтып калышчу. Доскенов деген казак, Юсупов деген өзбек, Каримов деген татар командирлер да бар эле. Анан бизди Алихан төрөм беш убак намаз окуткан.

*Шарк тарапта орношкон,
Түркстандын калкыбыз.
Канкор, залим Кытайга,
Кары-жаш дебей жалпыбыз,
Арнадык азыр бир жанды,
Асили ватан, эл үчүн!
Аянбай жоого киребиз,
Алихан төрөм сиз үчүн!*

– деп ырдап жер тебет элек. Алихан төрөм бизге Кура-ни каримди карматып туруп: «алты азайыңардан ажырабай туруп, ата-энеңерге да бербейсиңер» деп карабин мынтык берген. «Алты азайы эмне?» десек, эки көз, эки кол, эки бут экен. Ошентип турдук. Эки жактан тең чегара жабылып калган. Нан жок. Качып кеткен байлардын топоз, койлорун союп, күндө түштө жарым килодон гөш берет. Тамагыбыз жалаң гөш. Мен командирлердин жанында жүрүп, эч жакка чыкканым жок. Алихан төрөм келгенде жети күн чай куюп берип, жанында да жүргөм. Кытайлар менен атышып өлгөндөр, колго түшүп, кулагы кесилгендер дагы болду. «Кыргыздын жаны - кулагында» деп колго түшкөндөрдүн кулагын кесип таштачу экен кытайлар.

Менин үкам дагы аскер эле дебедемби. Ошолор Улуу-чатка барып, кытайлар менен урушкан экен, 25 бала Сымкананын жанында өлүп кетиптир. Үкам сак калыптыр. Андан башка чоң деле уруш болбоду окшойт. 45-жылдын аягы беле же 46-жылбы, «уруш болбойт экен» деп бизди таратышты. Мынтыктарды, ок-дарыны төөлөргө жүктөп кайттык. Анан 1946-жылы 90дон ашык үй-бүлө Бордөбө аркылуу Кашкардан Союзга өтүп, Кичалайга келип, биз ошерде үч жыл туруп калдык».

Бул эскерүүнүн ээси А.Тойчиев кат тааныбаган, сабатсыз киши. Биресе, ал мезгилде жаш да болгон. Ошон улам го, ошол учурдагы өзү аралашкан ал тарыхый окуялардын аки-чүкүсүн түзүк ажырата бербейт. «Сиздер кирген аскер бөлүгүнүн максаты эмне эле?» деген сурообузга: «Мусулманчылыкты куруу экен» деп жооп берген. Канткен менен анын бул жообунда жан бар. Алихан төрөнүн Советтер Союзунун «каарына» калып, «адашуусу» мына ушул жерде жатат болушу керек. Сөз жок, СССР Чыгыш Түркстанга социалисттик түзүлүштү, коммунисттик идеологияны экспорттоосу келген. Ал эми ошол кезде Чыгыш Түркстандын руханий лидери эсептелип, советтик кызмат тарабынан атайын тандалган Алихан төрө Шинжаңга өткөнү теңирден тескери саясат жүргүзөт. Коммунисттик убада биякта эле калып, Алихан төрө өзүнүн диний саясатын улуттук-боштондук идеологиясынан да жогору койгон аракетке өтөт. Түпкүлүгүнөн диний ишмер канчалык «жууруп» жөнөтүшсө да «сабагынан алыс

түшпөгөндүгү», өзүнүн исламий көз караш, мүдөөсүнөн жанбагандыгы жогорудагы эскерүүдөн көрүнүп турбайбы. Аскерлерин «Аянбай жоого киребиз, Алихан төрөм сиз үчүн!» дедиртип марш тептиргенине караганда, ал өзүн Чыгыш Түркстандын жалгыз куткаруучусу катары сезген пендечилик комплекстен да куру эмес көрүнөт. Албетте, мындай «саясый катачылыктар» Советтер Союзунун көз жаздымында калмак эмес.

Алихан төрөдөн кийин 1945-жылдын январь айында ЧТРдын өкмөт башчылыгына мурда Ташкен шаарындагы Орто Азия коммунисттик университетинде окуп кеткен, коммунисттик идеологияга сугарылган уйгур лидерлеринин бири Ахмеджан Касими келет.

Дегеле бул учур Чыгыш Түркстандын элдери үчүн улуттук-патриоттук духтун туусу бийик желбиреген романтикалуу мезгил эле. Канткен менен Чыгыш Түркстан Республикасынын саясый жетекчилиги өз алдынча саясат жүргүзүп, өлкөнү торолтуп, бутуна тургузууга бүт дитин коюп, күчүн үрөгөн. Түзүлгөн күндөн эле бардык мамлекеттик атрибуттарын кабылдаган. Өз акчасын чыгарып жүгүртүүгө чыгарган. Мамлекеттик сыйлык, орден-медалдарды аныктаган (андай мамлекеттик сыйлыктар согуш маалында Ысакбектин өзүнө, жоокерлеринин жоон тобуна да ыйгарылат). Убактылуу өкмөт өкүмүнө баш ийген аймакта чечкиндүү саясый-экономикалык реформа жүргүзүп, коомду демократиялаштыруу багытына басым жасалган.

ЧТРдын убактылуу өкмөтүнүн саясаты тууралуу Зунун Таипов: «...Декларация жарыяланып, аны калк канаттануу менен кабыл алды. Анткени ал мурдагысына караганда алдаганча прогрессивдүү жана конкреттүү эле. Жаңы өкмөт төмөндөгү эң маанилүү милдеттерди белгиледи: республикада гоминьдандык залимдикти түп тамырынан бери жок кылуу; элдик армия түзүү; демократиялык негизде мамлекет түзүү; улуттардын тең укуктуулугун орнотуу; динди урматтоо; бардык даражадагы жетекчи жана мамлекеттик кызматтарга элдин өкүлдөрүнөн тандоо; Советтер Союзу менен достук саясатты иш жүзүндө жүргүзүү; элге билим берүүнү өнүктүрүү. Уйгур

тили мамлекеттик тил деп жарыяланды» деп жазат «Боштондук үчүн күрөштө» деген китебинде.

Анан, албетте, куралдуу көтөрүлүштүн жүрүшү деле начар болгон жок. Башталгандан бир жыл өтүп, генерал Ысакбектин Зинхо, Шихо районундагы жеңишинен соң Чыгыш Түркстандын Иле, Тарбагатай, Алтай окуругу толук бойдон, Үрүмчү округунун Жылдыз-монгол уездинин бир бөлүгү ЧТРдын карамагына өтүп, гоминьданчылар Манас дарыясынан ары куулган. Ырас, Шинжаңдын дагы да үлкөн аймагы колго тие элек болчу.

«...Түштүк-Чыгыш жана борбордук фронттордогу жеңиштер Улуттук армиянын кубатын чыңдады. Анын катары үч округдан кошулган ыктыярдуулардын эсебинен 30 миң жоокер жана офицерлерге көбөйдү. Эми гоминьданчылардан дагы жети округду тазалоо керек эле жана ошо менен Чыгыш Түркстан Республикасынын территориясын бошотуу аякталмакчы. Биздин ийгиликтерибиз аябагандай күчтүү таасир берди. Улуттук армиянын жеңиштери жөнүндө Турпанда да, Аксууда да, Кашкарда да, Хотенде да айтып жатышты. Алардын келишин күтүп жатышты», — деп жазган З.Таипов ошондогу кырдаал тууралуу аталган китебинде.

Саясий мааниси зор Үрүмчү округу, тарыхый мааниси бар Кашкар, Хотен, Карашаар округдарын гоминьдандык бийликтен бошотуу али алдыда болчу. Чындыгында Шинжаңдын түштүк ныптасы «дүрт» этүүгө араң турган. Кашкар тарапта көтөрүлүш отун тутантууга мүмкүнчүлүк бар эле. Бу кезде кадимкидей түптөлүп, күчтөнүп калган Улуттук-боштондук армиясынын андан ары чабуулга өтүүсүнө дарамети да толук жетмек. Каруу-кубаты ошого тете чыңдалып калган. Сыягы, мындай коркунучту Чан Кайши бийлиги да өз убагында андаган көрүнөт. Күтүүсүз чечимге келип, амалкөй кадам жасоо менен көтөрүлүш демин суутуп коюшат.

Дал ошол учурда гоминьдандык бийлик эл аралык жол-жобого ылайыктап, конфликтти тынч сүйлөшүүлөр жолу менен чечүү сунушу менен чыгып, ЧТР өкмөтүнө таклип кылат. Ал эми мындай сунуштан баштартуунун жолу бүдөмүк көрүнүп, ЧТР убактылуу өкмөтү макулдук билдирүүгө аргасыз болот. Анан албетте мындай чегинүүгө

барууга сырткы фактор да таасир этпей койгон эмес. 1945-жылдын декабрында СССРдин, АКШнын, Англиянын тышкы иштер министрлеринин кеңешмесинде Советтер Союзу Кытайды тынчтык жолу менен бириктирүү жана жарандык согушту токтотуу зарылчылыгын белгилеген сунуш менен чыккан. Эске сала кетели, бу маалда жалпы Кытайдагы жарандык согушта АКШнын колдоосуна таянган Чан Кайшинин гоминьдандык армиясы үстөмдүк кылып турган болчу. Кремль Кытайдын ички иштерине кийлигишпөө принцибин сактоо келишимине жетишүү менен АКШ, Англияны Кытайга түздөн-түз таасир этүү мүмкүнчүлүгүнөн ажыратып, жолун тороо максатын көздөсө керек.

Ошентип, өз ара сүйлөшүүлөр башталат. Эки жааттын тең аскер күчтөрү согуш аракеттерин токтотуп, бирок дале ортодо ишеним жок, өз-өзүнчө чыңдоо иштери менен алектенет. Үрүмчү шаарында жүргүзүлгөн сүйлөшүүлөргө ЧТР өкмөт башчысы Ахмеджан Касими, өкмөт мүчөлөрү Рахимжан Сабыражиев, Абулкайыр төрө Рабатовдордон турган делегация катышат. Ысакбек Мониев сүйлөшүүлөргө катышкан эмес. Анын Үрүмчүгө барышы өмүрү үчүн өзгөчө кооптуу болчу. Ал эми Пекинден гоминьдандык армиянын саясий башкармалыгынын начальниги Чжань-Чжи-Чжунь баштаган расмий делегация келет. Кытайлык делегация мурда гоминьдандык бийликте иштеп жүрүп, көтөрүлүштөн кийин Борбордук Кытайга качкан Мухаммед Имин Хазрет, Айсабек, Махмуд Сабыражиев (Рахимжан Сабыражиевдин тууганы жана кайнатасы) сыяктуу түпкүлүктүү улуттардын таасирдүү өкүлдөрүн да ала келишет. Сүйлөшүүлөр дээрлик сегиз айга созулуп, ошондон соң гана тараптар бир бүтүмгө токтоп, 1946-жылдын июнь айында 11 пункттан турган келишимге кол коюлат. Ал макулдашуу боюнча, Шинжаңда гоминьдандык бийликтен жана ЧТР жетекчилеринен турган коалициялык өкмөт түзүлөт. 25 адамдан турган ал өкмөттүн 15 мүчөсү жергиликтүү калктан көрсөтүлүп, Кытайдын борбордук бийлиги тарабынан бекитилмек болот. Ал эми өкмөттүн 10 мүчөсүн борбордук бийликтин дайындоосу каралган. Ошентип Үрүмчүдө жергиликтүү коалициялык өкмөт куралып, портфель бөлүштүрүлүп, өкмөт төрагалыгына го-

миньдандын көрүнүктүү ишмерлеринен болгон генерал Чжань-Чжу-Чжинь олтурат. Ал эми Ахмеджан Касими менен уйгурдун дагы бир көрүнүктүү саясый ишмери Бурхан Шахидиге өкмөт төрагасынын орунбасарлык кызматы ыйгарылат. Кыскасы, али аты гана аталган провинциалдык өкмөттөгү бүт бийлик орундары эки тарапка үлөштүрүлөт. ЧТР Улуттук-боштондук армиясынын башкы аскер командачысы, генерал-майор Ысакбек Мониев Шинжаң территориалдык армиясынын командачысынын орунбасары, Абдикерим Аббасов болсо провинциалдык өкмөттүн жооптуу катчысынын орунбасары, Сейфутдин департамент башчысы, Рахимжан Сабыражиев ички иштер департаментинин башчысынын орунбасары болуп калат. Калмак лидери Оспан Батыр өкмөткө портфелсиз мүчө болот.

Мындан айгине болгону, бул келишим «мына, биз буларга да кызмат берип, өкмөттү башкартып, бийликти бөлүштүк» деп бетке тутунганга ылайык, гоминьданчылар үчүн утук берген ат жүрүш, курулай көргөзмө болчу. Бийлик орундары бөлүштүрүлүш этилгени менен, жалпы Чыгыш Түркстан регионундагы саясый бийликтин чечүүчү эки тизгин, бир чылбыры гоминьдандык-кытайлык колдо уучталып кала берген. Алардын мында дагы бир чоң жеңиши - саны 22500 дөн ашып калган ЧТР улуттук армиясын дээрлик 50% га, тактап айтканда, 12000 аскерге чейин азайтуу келишимине жетишкендиги. Канткен менен, тынчтык сүйлөшүүлөрдү жүргүзүү Чыгыш Түркстандагы улуттук-боштондук күрөшүн үзгүлтүккө учуратуу максатында жасалган гоминьдандык бийликтин саясый маневри экендиги макулдашууга кол коюлгандан көп өтпөй эле айгине болот. Биринчи күндөн эле алар өздөрү берген убадаларды танып, артка кетенчиктей башташат. Буга күбө катары Зунун Таиповдун эскермесинен келтирели:

«ЧТР өкмөтү түзүлгөн келишимге тийиштүү маани берүү менен мамиле жасады. Гоминьданчыларга ошол замат эле биздеги бир нече миңдеген туткундарды өткөрүп алууларын сунуш кылдык. Биздикилер Айранбагды, Чугучакты, Зиньхону, Шихону, Алтайды алышканда гоминьданчылар жүздөп, миңдеп туткунга алынган болчу. Эми биздин өкмөтүбүз туткундарды гоминь-

данчыларга кайтарууга даяр эле. Ордуна алардан биз эмне ала алмакчыбыз? Улуттук армиядан алардын колунда туткундар жок болучу. Биз интеллигенциянын өкүлдөрүн жана революционерлерди түрмөдөн бошотууну сунуш кылдык. Гоминьданчылар биздин сунушка макул болушту. Биз Кытай тарабына Манас шаарында бир нече миң туткундарды өткөрүп бердик. Алардын ичинде катардагы аскерлерден башка генералдар, полковниктер, орто жана кенже офицердик состав бар эле. Алардын ордуна гоминьданчылар оор азап-тозокторду баштарынан өткөрүшкөн 200дөн ашпаган адамды гана түрмөлөрдөн бошотушту». (З.Таипов, «Боштондук үчүн күрөштө»).

Эми бул тек гана майда мисал. Өз ара макулдашылып, коалициялык өкмөт түзүлгөндөн кийин деле Шинжаңдан гоминьданчылардын жергиликтүү калкка карата зордук-зомбулугу токтобойт. Мамтеррор күч алып, демократиялык, жаңычыл көз караштагы адамдарга, улуттук тендикти жактаган интеллигенция өкүлдөрүнө кысым жасалып, алардын артынан аңдып, массалык түрдө камакка алуулар сакталып кала берет. Түштүк Шинжаңга аскер күчү жөнөтүлүп, Ташкоргон, Жаркент округдарындагы улуттук-боштондук кыймылы аеосуз түрдө басылат. Ал тургай, келишимди одоно бузуп, гоминьдандык армия Алтай, Тарбагатай, Иле округдарына чабуул жасап, Чыгыш Түркстан Республикасы көзөмөлдөгөн аймакка басып кирүүгө аракеттенишкен. Мындай жаналакеттин натыйжасында 1947-жылдын башында үч аймактын бир аймагы - Алтай округунда тополоң чыгат. Округ губернатору Осмон Исламов көтөрүлүшчүлөргө чыккынчылык кылып, гоминьданчыларга сатылып кетет. Ошентип, Алтай гоминьданчылардын колуна өтөт. Бирок, гоминьданчылардын Алтайдагы бийлиги көпкө узаган жок. ЧТР улуттук-боштондук армиясынын бир бөлүгү башкы командачы, генерал-майор Ысакбек Мониевдин жеке өзүнүн катышуусу менен Алтайга жүрүш жасайт. Бул окуя тууралуу улуттук-боштондук армиясынын капитаны К.Маметов минтип жазган: «Алтай облусунун губернатору Осмон Исламов элдик төнкөрүшкө чыккынчылык кылды. Гоминьданчылар тарапка өтүп, калк кыймылына каршы аракеттенди. Ал 1947-жылдын сентябрында Алтай-

да тополоң уюштуруп, облустук, райондук мекемелерди жана уюмдарды басып алды. Чигил, Көктокой, Буурултокой райондорундагы элди өзүнө каратып, кол алдындагыларды басмачылардан бетер кордукка салды. Албетте, буга көз жуумп, элди эзүүдө калтырууга болбойт эле. Генерал-лейтенант деген чин берилген Ысакбектин колу 1947-жылдын акырында Алтай жергесиндеги боордошторун азаптан куткарып, азаттыкка чыгарып, революциялык партия орнотулду». («Советтик Кыргызстан» гезити, 1990-ж., 7-октябрь).

Албетте, гоминьдандык бийлик келишим чегинен чыккан одоно саясатын түрдүү жолдор менен чүмбөттөөгө аракет кылган. Маселен, 1947-жылдын майында Чжань-Чжи-Чжунь Шинжаңдагы убактылуу өкмөттүн төрагалыгынан кетип, борбордук бийлик анын ордуна Масуд Сабырхаджиевди дайындайт. Бүт бийликти жергиликтүү улуттун өкүлүнө карматып, Чыгыш Түркстандагы уйгур жана башка майда улуттардын мүдөөсүн көздөп, улуттук теңдик орнотуп жатабыз саясаты жашынып турбайбы мунун артында. А чынында М. Сабырхаджиевдин жергиликтүү өкмөт башчылыгына келиши эч нерсени өзгөртө алмак эмес. Анын үстүндө ал гоминьдандын Чыгыш Түркстандагы эң ишенимдүү таянычы, Чан Кайшинин жакын адамдарынын бири болгон.

Үрүмчүдөгү жергилик өкмөттүн түбөлүгүнүн түздүгүнөн биротоло түңүлүп, 47-жылдын августунда А. Касими баш болгон көтөрүлүшчүл лидерлер коалициялык өкмөт курамынан чыгып, Кулжага кайтып келишет.

— 20 —

Чыгыш Түркстан Республикасынын жетекчилери менен гоминьдандык бийликтин сүйлөшүүлөрү башталганда эле Советтер Союзу чоң катачылык кетирип, атайын тапшырмадагы өз отряддарын, анын ичинде «Баатырды», «Буйгудагы» өз адамдарын бүт чакыртып алган. «Баатыр» отряды ошол жылдын июнь айынын этегинде кайра Кыргызстанга кайтат. Албетте, катары суюлуп.... Чыгыш Түркстан элинин улуттук-боштондугу үчүн болгон согуштук операцияларда «Баатыр» отрядынан 6 жоокер: Терме-

чик Байсымаков, Байжан Канатов, Жоро Бабажанов, Чогонбай Токомбаев, Муса Ордобаев, Арап Момунов согуштан кайтпай калган. Ал эми «Буйгу» отрядынан Өмүралы Саскеев, Молой Эшбаев, Нооман Ризаев, Умар Мамаев, Базар Сыдыков, Бейше Алапаев, Жумабай Чодоев, Айдар Сармамбетов, Кадыр Тайлаков курман болгон.

Азырынча биздин колго Өзбекстанда даярдалган атайын отряд боюнча жетишерлик маалымат тийген жок. К. Узак уулунун, З. Чапкынчы кызынын, А. Тойчиевдин сөз арасында келтирилген эскерүүлөрүнө карап багып, Шинжаңдын Ташкоргон, Кашкар округдарына басып кирүүгө багытталган ал отряддын аракети майнапсыз болгондугун гана байкоого болот.

«Буйгу» отрядына түздөн-түз жетекчилик кылуу менен бирге Ысакбек Ысыкатадагы «Баатыр» отрядынын да, Өзбекстандагы отряддын да түзүлүп, даярдалышына катышып, Фрунзе менен Ташкен, Душанбеге байма-бай каттап турган. Душанбеге болгон бир сапарында Тажик ССР КПБКнын биринчи секретары Ысакбек менен жардамчысы А. Дуванаевге бирден жорго мингизет. Экөө Гүлчөгө жорго минип келет. Кийин К. Ажибеков чыккынчылык кылганда, ошол жорголордун бирин минип качкан Кытайга.

Күжүрмөн даярдыгы чалалык кылганбы же башка да жайы барбы, өзбекстандык-тажикстандык атайын отряддардын операциясынын ойрондолушунун себеби бизге толук белгисиз. Бирок, замандаштары ал отряддарга Ы. Моиниев өзү түздөн-түз командачылык кылганда жыйынтыгы башкача болмок деген ойду кыйытып жүрүшөт.

— 21 —

Алтай тазалангандан кийин Чыгыш Түркстандын үч аймагында кайра тынчтык орноп, ЧТР жетекчилери жаңы өлкөнүн пайдубалын бекемдөөгө жигердүү киришет. Туура, Чыгыш Түркстан Республикасын өз алдынча мамлекет катары бир да мамлекет расмий тааныган эмес. Дүйнөлүк коомчулукка андай демилге менен чыгуу үчүн алдыда али да арбын тоскоолдуктар турган. Анын үстүнө улуттук-боштондук кыймылынын тагдыры Советтер Со-

юзуна түздөн-түз байланыштуу болчу. ЧТРге СССРден башка дем-күч берип, сүрөөнчү болор тышкы күч жок эле дүйнөдө. Тилекке каршы, Советтер Союзу баштаарын баштап алып, бирок, Чыгыш Түркстандын тагдырын бир жаңсыл чечүүдө чечкинсиздик көрсөтүп, кетенчиктей баштаган.

Ошого карабай, ЧТРда турмуш кайнап, өкмөт жетекчилери, бүт мамлекеттик бийлик адамдары каржалган калк турмушун жакшыртуу, демократияны жайылтуу, айтор, коомдун бардык тармагында кайра түзүүлөрдү жандандыруу максатында башын сайып, таза патриоттук сезим, энтузиазм менен иштөөсүн уланта беришкен. Өзүбүзчө мамлекет болдук, эркиндик, боштондукка чыктык деп ишенген калктын улуттук патриоттук маанайы бийик көтөрүлүп, келечек үчүн кең дарбаза ачылгандай, илгери үмүт, ишеничи ашып-ташып турган. Улуттук-боштондук идеологиясы бүтүн журтту арбап, караламан эл улуттук-боштондук кыймылынын лидерлери түзгөн өкмөткө Кудайга ишенгендей эле ишенген. Ошондуктан өкмөт сунуштаган саясатты түп көтөрүлө колдоп гана тим болбой, ар кандай иште колдон келишинче колкабыш кылып турушкан. Дегеле, таза ишеним бар жерде ар качан, ар кандай иш илгери кетет эмеспи. Аз өткөнүнө карабай жаңы мамлекеттик саясаттын үмүт арттырган жышааны Шинжандын ЧТР өкүмүнө өткөн аймагында ачык билинип калган болчу. Бирок... Чыгыш Түркстан калкынын эркиндик эртеңине зор ишенич, ширин кыялынан куралган үмүт мунарасы көккө кол сермеп өскөндүн ордуна, көпкө узабай урап түшүп, 1949-жылдын күзүндө бырын-чырыны чыгып талкаланды...

Мурдатан быкшып, түтөп, «дүрт» жарылчудай болуп турган Борбордук Кытайдагы кырдаал 1947-жылга келип кескин курчуйт. ЧТРдын убактылуу өкмөтү менен тынчтык келишимин жаңыдан түзүп, бираз чегингенсип көрүнгөн Чан Кайши бийлиги күтүүсүздөн коммунисттерге каршы бүт Кытайга жайылган жарандык согушту баштап жиберет. Өзүнө генералиссимус аскер чинин ыйгарган Чан Кайшинин кол астындагы армиянын аскер саны расмий маалыматтарга караганда, 4,3 миллион экен. Ал эми ага каршы турган Кытай Компартиясынын анабашы Мао Цзэдундун элдик-боштондук армиясы 1,3 млн. аскерден тур-

ган. Күч тең эмес болгондуктан адегенде коммунисттик армия жеңилүү артынан жеңилүүгө учурап, кысылып жүрүп отурат. Аргасыз Мао Советтер Союзунан жардам сурап кайрылат. Анын өтүнүчүн орундатып, 1947-жылы советтик аскер бөлүктөрү Кытайга легалдуу түрдө өтүп, коммунисттерге ачык кол созгондон тарта күчтөр теңделе баштаган. А 1948-жылдан тарта элдик-боштондук армия гоминьдандык аскер күчтөрдөн артыкчылык кылып, коргонуудан чабуулга өтөт. 1949-жылы Кытайдын континенталдык бөлүгүнөн гоминьдандык бийликти сүрүп чыгарат. 1950-жылы жарандык согуш тамамдалып, толук жеңилүүгө дуушар болгон генералиссимус Чан Кайши өзүнүн жактоочулары менен Тайвань аралын паанектеп, куйрук түйүүгө аргасыз болгон.

1949-жылдын августунда ЧТРдын жетекчилиги Пекинде өтчү Кытай коммунисттик партиясы уюштурган Элдик саясый-консультативдик Кеңешменин чогулушуна чакыртылат. Бул кеңешмеде Кытай Элдик Республикасынын түзүлгөндүгү жар салынмак. ЧТРдын расмий делегациясы Пекинге учуш үчүн 27-август күнү машине менен Кулжадан Казакстандын борбору Алматыга жөнөп кетишет. Пекинди көздөй Алматыдан аттанышмак.

Ошол ошо болду. Алар кайра кайтып келишкен жок. Сапар тарткандан бир айдан кийин ЧТР элине алардын баары Пекинге баратканда авиакырсыкка кабылып, курман болушту деп угузулат. Расмий маалыматтар боюнча, ЧТРдын лидерлери: улуту уйгур, өкмөттүн төрагасы Ахмеджан Касими, башкы аскер командачы, коргоо министри, генерал-лейтенант Ысакбек Мониев, улуту казак, Алтай облусунун губернатору, коргоо министринин орун басары, генерал-майор Далилхан Сугурбаев, улуту уйгур, өкмөт мүчөсү, жазуучу жана «Шарки Түркстан ынкылабы» (Чыгыш Түркстан ынкылабы) гезитинин башкы редактору Абдыкерим Аббасов, улуту кытай, Үрүмчүдөгү жаштар уюмунун жетекчиси Ло Цзу түшкөн «Иль-12» самолету Пекинди көздөй учуп баратып, СССРдин Чита шаарынын үстүнөн 60 километрче өткөн кезде, кырсыкка кабылып, жерге кулап, ичиндегилердин баары өлөт. ЧТР жетекчилеринин жок болушу тууралуу ушундай версия

куду бүгүнкү күнгө чейин айныксыз чындык катары жашап, таңууланып келатат. Ал эми иштин нагыз чоо-жайы кандай болгон? Алигиче таасын, далилдүү жооп жок. Бирок, ал маалыматка карата ишенбөөчүлүк күчтүү, шектүү карап, божомол-дөдөмөл айткандар көп.

– 22 –

Советтер Союзундагы авторитардык-тоталитардык бийлик системасынын тушунда 40-жылдардагы Чыгыш Түркстан окуялары жөнүндөгү маалымат жашырылып келген эмеспи. Ал окуяларга аралашып калган жакын күбөлөргө Шинжаңдагы улуттук-боштондук кыймылына, Чыгыш Түркстан Республикасынын түзүлүшүнө байланыштуу болгон бардык ишти ачыкка чыгарууга катуу тыюу салынган. Ошондуктан Кыргызстанда түзүлгөн «Буйгу», «Баатыр» жашыруун отряддарынын дареги да коомчулукка демократиялык замандын келиши, Кыргызстандын эгемендик алышынан кийин белгилүү болуп отурат.

Бирок, шибегени капка ката албаган сыңары, чындыкты жаап-жашырууга канчалык далалат жасалып, катуу көзөмөл болбосун, Чыгыш Түркстан окуялары, андагы генерал Ысакбектин өзгөчө ролу тууралуу маалыматтар кыргыз интеллигенциясынын арасындагы тар чөйрөгө болсо да жакшы белгилүү болчу. Мындан чыкты, Ысакбек менен ЧТРдын башка жетекчилеринин өлүмү жөнүндө ошол учурда эле ар түрдүү аңыз кеп айтылып келген. Андай аңыздын эң көп тараган түрүндө генерал Ысакбек Москва менен Пекиндин алдынала даярдаган капканына кабылган, Сталин менен Мао Цзэдундун кутумунун курмандыгы болгон делет. А бул болжол жок жерден туула калбаган. Негизи, жөндөмөсү бир кыйла ишенимдүү.

Бу жааттан алганда, генерал Ысакбекти Кулжадан «келбес сапарга» узаткан жубайы, бүгүнкү күндө Бишкек шаарында жашап жаткан 80 жаштагы Айша Масайтова-нын эскерүүсү бир топ сырдын учугун чыгарат:

– *Акмат апандинин (Ахмеджан Касими - А. Мониев) үй-бүлөсү менен Кулжадан ары эки сааттык жолу бар жайлоодо элек. Генерал «тез келсин» деп машине жиберген экен. Келдим, – деп эскерет ал. – «Тынчтык келишим*

түзгөнү Пекинге жөнөгөнү жатабыз» деди генерал. 27-август күнү Акмат апенди өз жардамчысын, генерал өзүнүн Гани деген уйгур адьюдантын алып, Алтайдын губернатору, генерал Далилхан Сугурбаев, «Шарки Түркстан ынкылабы» гезитинин редактору Абдыкерим Аббасов, аты эсимен чыгып кетти, дагы бир кытай жигити жетөө машинеге түшүп Алматыга жол тартышкан. Пекинге ошол жерден учушмак. Ошол кеткен күнүбү, же 28иби, так эсимде жок, генералдын үйдө калган жардамчысы кирип: «Консулдуктан кишилер келип, генералдын бөлмөсүн сурап атат, ачып берейинби?» деп сурады. «Сайпидин Азизов, консул өзү, дагы эки-үч киши экен» деди. «Мейли, ачып бер» дедим. Генерал өзү бир жакка кеткенде: «Совет консулдугунан киши келсе, отуруп турсун, ачып бер» деп, үйдөгү иш бөлмөсүнүн ачкычын адьюдантына таштачу. Ошентип, бөлмөсүн ачып берди. Келгендер түнү бою сүйлөшүп отурушуп, таңга жуук кетишти. Ошол күнү эртең менен эшикке чыга калсам, Сайпидин Азизов короодо жүрүптүр. Ал өкмөттүн жооптуу адамы болчу. Генералдар өкмөттүн ишин ошол кишиге тапшырып кетишкен. Эмнегедир Сайпидин мени көрмөүш болуп, сыртын салып баратканын байкап, «эки күндө эле өзгөрүлө түшкөн го» деп, көңүлүм муздай түштү. «Ай, эмне учурашпай тескери карап калгансыз?» десем: «БЯ» деп чочуп кеткенсип, анан амандашып: «Генералдар мени чакыртып жатыптыр. Пекинге жөнөп жатам. Кандай соога, саламыңыз бар, айта барайын» деди шашыла. Ошентип Азизов дагы Пекинге кетти.

Бир ай өттү, эки ай өттү, алардан такыр кабар жок. Аяк-быяк менен байланышып, сурасак «эми бөтөн мамлекет деген бөтөн мамлекет да. Чогулуш бүтпөй созулуп, иштери аягына чыкпай жатыптыр. Камтама болбогула, жакында келип калышат» деп жооткотуп жатышты. Үч айга чукул убакыттан кийин Акматжан Касиминин аялы: «Келишет экен, неге үйдө отурасың? Баарыбыз аэропорттон тосуп алабыз» деп үйгө телефон чалды. Келсе, штабдан кабар беришет эле да деген күдүк ойдо армиянын штабына телефон чалып сурасам, штаб начальниги Иван Иванович Редкин деген орус киши эле, ал: «Келер-келбеси анык эмес. Бирок келет деген кабар

бар. Келсе, өзүм кабарлайм» деп жооп берди. Сайпидиндин аялы менен Акмат апандинин аялы: «Кетип атабыз, чыкпайсызбы?» деп кайра-кайра чалганынан, кыргыз жаштары да короого келип: «Жеңе, неге үйдө отураңыз? Биз баарыбыз аэропорттон тосуп алганы бара жатабыз» деп ызы-чуу түшкөнүнөн кайра штабга чалсам: «Чыга берсеңиз болот. Же машине жиберейлиби?» деди. «Жок, генералдын өзүнүн машинеси менен эле барам» деп, мен дагы жөнөдүм. Барсак, аэропортко бүт мектеп окуучулары, мекеме-ишканалардын кызматчылары, шаар эли толуп, калк жык-жыйма экен. Баарынын көңүлдөрү шат. Бири-бирине сүйүнчү айтып жүргөнү да бар. Анан бир маалда самолеттун доошу чыгып, «келатат, келатат» деп калышты. Самолет келип конуп, андан Сайпидин Азизи түштү. Эл «жым» боло түштү. Сайпидин элдин астына келип: «Касими менен Ысакбек, башка жетекчилер иштери бүтпөй, Пекинде калышты. Бияктагы иш не болот дешип, мени жибершти. Шинжаңдын иштеринин баары жакшы орундалып атат. Кадыржан болгула! Баарыңарга салам айтышты. Бир жумадан кийин келип калышат» деп сөз сүйлөдү. Баарыбыз салбырадык. Жүрөгүм кандайдыр түпөйүл болуп, бир жамандыкты сезгендей кысыла баштады эле, жанымдагылар: «Ой, эмне кыжаалат болосуз. Баары жакшы экен. Шинжаң өзүнчө мамлекет болуптур. Бир жумадан кийин келип калат да» деп жооткотушту.

Советтик консул менен консулдуктун врачы бар эле, биз менен жакшы мамиледеги, фрунзелик. Эртеси ноябрдын 10у күнү эртең менен ошол экөө кирип келип, мени менен жайдары учурашышты. Анан эле алардын артынан эки молдонун селдесин көрүп калып, жүрөгүм оозума кептелди. Молдолор менен кошо бир топ чоңдор да келатыптыр. Кирип, не айтарын билбей эле отуруп калышты да, анан молдосу: «Келин бала, Кудайдын буйругу экен, чоңдордон айрылып калдык. Генерал да келбес жакка кетиптир, келин бала» дегенде Сайпидин өзү баш болуп жапырт өкүрүп жибершти. Ошондо эсимди жоготуп коюпмун. Эсиме келсем, эл каракум болуп короону, көчөнү бүт басып калыптыр. Бүт эле өкүрүп-бакырып ыйлаган киши. Өкмөттүн бир топ жетекчилери

нин үйү бир көчөдө жайгашкан эле. Акмат апандинин үйү биздикинен 5-6 үй ары турчу. Өлүмдү алгач бүт мекемелерге угузуп, анан Касиминин үйүнө киришип, катар угузуп келатышыптыр.

Элдин ыйлаганы жаман экен. Үч күн шаарды кара туман каптап турду. Бирин-бири кучактап, калк үч күн бою ботодой боздоп ыйлады. «Мындай болушу мүмкүн эмес. Өздөрү өлтүрүп же бир жерге камап салышты. Тирүү болсо, тирүү бойдон, өлгөн болсо, өлүгүн алып келип көрсөтүшсүн» деп эл толкундап, ызы-чуу түшө баштады. Ошондой талап койгон баракчалар түңү бою зым карагайларга, клуб, мектептердин боорлоруна чапталып, ызы-чуу башталды. Бир күнү эле «Тирүү экен. Паланча жерге камап коюшкан экен, кайра бошотушуптур» деп сүйүнчүлөп келишиптир. Шаарда ошондой сөз тарап, дагы ызы-чуу түштү. Чоңдор «калп» деп, кайра аны жокко чыгарышты. Бул учурда өкмөттө Сайпидин Азизов чоң болуп калган. Калк такыр тынчыбай, көкшүнү суубай койгондуктан, генералдардын сөөгүн Пекинге жөнөгөндөн 6 ай, өлдү деп угузгандан 3 ай өткөндөн кийин алып келишти Кулжага.

Ал мезгил «Сталин менен Мао Цзэдун» деп ырдай баштаган кез эле. Ошол учурда Сталиндин 70 жылдыгы болуп, Мао Цзэдун аны куттуктаганы Москвага барган. Шинжаңдан Сайпидин Азизи да аны менен кошо кеткен эле. Маркумдардын сөөгүн ошондо «Москвадан алып келдик» деп, самолетко салып алып келишти. Кулжада Ысакбектин аты коюлган клуб бар болчу. Ошол жерге түшүрүп, анан үй-бүлөлөрүнө кабар бериптир. Бардык, «көрөбүз» деп бүт шаар эли, район, облустардан да эл келген экен, аянтка адам батпай, жык-жыйма толуп туруптур. Генерал, Акмат апанди, Сугурбаев, Аббасов төртөөнүн сөөгү өз-өзүнчө табытта, а калгандарыныкы чогуу бир табытта экен. Ачып көрөлү десек, «сөөктөр майдаланып кеткен, ачып көргөнгө болбойт» дешти. Табыт сыртынан гана көрдүк. Генералдыкы деген сөөктүн бети-башын бүт марли менен таңып, денесине ак сурптан көйнөк, ыштан кийгизип коюшуптур. Колунун, бутунун салаалары гана ачык экен. Баш жагынан ажырата алганым жок. А колу-бутунун салаалары, дене

сөлөкөтү генералдыкына окшоп кетти. Акмат апандики деген сөөктүн башы жок, мойнунан ылдый гана калыптыр. Бүт ак сурпка оролгон. «Дене-бою окшоп атат» деди аялы. Бирок эл дале ишенген жок. «Ай, бирдемени эле ороп-чулгап алып келишти да. Аларды Сталин менен Мао Цзэдун эле жайлап тынды. Алып барса, «элге каршы боло албайбыз» дешсе, өлтүрүп же камап салышкан» деп ошерде эле ачык айтып жатышты.

Чуулгандуу бу мезгилде Кулжа шаарында жашаган кыргыз, окуялардын дагы бир күбөсү Ушурбек Абышевдин да мындайча эскерүүсү бар:

– Ахмаджан Касымов – Чыгыш Түркстан Республикасынын президенти, Ысакбек Мониев – Улуттук коргоо министри, генерал-лейтенант, Ло Цзы – саясий комиссар, Абдыкерим Аббасов – «Шаркы Түркстан ынкылабы» гезитинин баш редактору жана эксперттер, котормочулар, кеңешчилер менен 1949-жылы Кытай Эл Республикасынын өзүнчө мамлекет болгондугун жарыялоо аземине катышуу үчүн Пекинге бара жатып, толук составы менен Алматы -Улан-Батур - Пекин аралыгында авиациялык катастрофага учурап, каран түн түшөт. 1949-жылы 20-сентябрда Кулжа шаарындагы Баң-Кадырдын багында жашаган Ысакбектин бажасы Токтосопиев Талгаттын үйүнө кечке маал генералдын үй-адъюданты, монгол Ошур келип кабарлаганда мен да ошол үйдө отурган элем. Мен Ысакбектин өлгөнүн угузууга аргасыз болдум.

Ичкен тамакты таштап, «чоң короодогу» эл бүт дүбүрөп, кең Кулжа ичи тар болуп, көчөдө басканга орун жок, ыйлаган өкүрүк, кыйкырган ызы-чуу, ач кыйкырык, «атайын өлтүрүштү» деген ураандар көтөргөн плакат-лозунгалар. Элди токтотуп көр...

Эртеси эртең менен «Билим юрти» окуу жайынын алдында көп эл катышкан митинг болду. Ага СССРдин генералдык консулу В.А.Шеншин, Пекинден жиберилген өкүлдөр, көп улуттун башка өкүлдөрү, дипломатиялык кызматкерлер жана коомчулуктун билермандары катышышып, өлгөндөрдүн сөөгүн алып келүү талабын коюшту.

Сайпиддин Азизи жетектеген делегация Кытай Республикасын жарыялоого Чыгыш Түркстан Республикасынын атынан катышып келишти. Бир айдан кийин «каза болгон» маркумдардын сөөгүн Баң-Кадырдын багына жердедик. Ал жерге атайын көгүлтүр күмбөздөр орнотулду. Элдин көксөөсү канбады. Дүрбөлөңдүц ой жүгүртүүчүлөр болду. «Ынтымакташабыз, маркумдардын ой-максаты бир болчу, биригип ишке ашырабыз» деген Мао Цзэдундун сөзүнө макул болуп тыныштык акыры.

Ошол кезде Чыгыш Түркстан Республикасында он үчтөн ашык улут, бир миллионго жакын ар улуттун эли эркин жашоочу. Кытай провинцияларынын ичинде эң чоңу, дыйканчылыкка, мал чарбачылыкка өтө шарттуу келген. Күркүрөгөн күздө ар улут өзүнүн каада-салты боюнча жердешти, аза күтүштү, эскеришти, – дейт кийин Кыргызстанга келип, Кемин районунда жашаган Ушурбек Абышев өз колу менен жазган чакан эскермесинде. (Биз анын жазганын жазгандай, эч өзгөртүүсүз бердик. У.Абышев учурунда Ысакбекке арнап кошулган кошоктордон да жазып алган экен. Аларды атайын тиркеме катары баян аягында келтиребиз. - А.Мониев).

Анын эскерүүсү А.Масаитованын айткандарынан айкүн жагынан эле көп айрымаланбаса, окуяны окшош эле чагылдырып, бирдей эле болжолго түртүп турат. Ал эми генералдын жубайы А.Масаитова: «Калк айтса, калп айтпайт. Эл жөн эле сөз чыгарып, чуу салган эмес. Ал ушак сөздөрдүн да жөнү болуш керек. ЧТР жетекчилеринин өлүмү боюнча менин оюм да ошондо калк айтып чыккан ойлорго окшош» деп жыйынтык чыгарат.

Чыгыш Түркстан Республикасынын жетекчилери авиакырсыкка учурап курман болду деп угузушкандан кийин эле Кытай Коммунисттик партиясынын Борбордук Комитетинин башкы катчысы Мао Цзэдун «Үчаймак көтөрүлүшү жалпы Кытайдагы эркиндик үчүн болгон көтөрүлүштүн бир бөлүгү болчу» деп белгилеп, ЧТРдын лидерлеринин эмгегин өтө жогору баалап, өтө терең кайгыруу менен көңүл айтып, Кулжага телеграмма жөнөтөт.

Кытай лидери антип «кайгырып, кейип-кепчип» атканына карабай, Чыгыш Түркстан улуттук-боштондук кыймылынын лидерлеринин күтүүсүз өлүмүнө байланыш-

туу шек туудурган бир топ жагдайлар ашкере болуп тургандай... Кулжа шаарында деле аэропорт бар болчу. А эмне үчүн ЧТР жетекчилери Пекинге Кулжадан эле учушкан жок? Учурунда муну делегацияга Москвадан дагы кишилер келип кошулмак деп түшүндүрүшкөн. Москванын өкүлү кечигип калып, аны Алматыда күтүп кармалып, ЧТР делегациясы 29-августта Пекинди көздөй учкан имиш. Москвадан чын эле өкүл кошулмак болсо, ал эмне үчүн Кулжага келип эле кошулбайт? Советтик жетекчилик менен кеңешүү зарылчылыгы бар болсо, аны деле Кулжада өткөрүүгө шарт бар эле...

Учурунда авиакырсык мындайча сүрөттөлгөн. Самолет СССР менен Монголиянын чегиндеги тоолор үстүнө жеткенде катуу бороон болуп, таш жаап, анан жолунан адашып, зоокага урунуп талкаланган имиш. Трагедиянын расмий түшүндүрмөсүнүн экинчи вариантында кырсык Чита менен Улан-Удэнин ортосунда болуп, самолеттун мотору күйүп, абада эле жарылып кеткен деп айтылат. Бир окуя эмне үчүн эки башкача түшүндүрүлүп жатат?

Эгер ырастан эле самолет кокустукка кабылып, жайраган болсо, эмне үчүн өлгөндөрдү убагында эле угузушкан жок? Эмне үчүн сөөктөрдү убагында алып барышпайды? Кийин баары бир алып барып көрсөтмөк болгон соң, өлгөндөрдүн бети-башын же таанытар бир белгисин көрсөтүп, элдин, тууган-туушкандарынын көкшүнүн биротоло суутуп, түңүлтсө болот беле?!

Дагы да мындай шектүү жагдай бар. Ысакбек авиакырсыкка кабылып, курман болду деп угузулгандан кийин, Чыгыш Түркстандагы согушта генералдын кол алдында кызмат кылып, 1947-жылы кайтып келген Ажике Кутманалиевди кырсык болгон жерге күбө катары атайы алып барышкан имиш. Ажике Кутманалиев кырсыкка учурагандардын чачылып кеткен сөөктөрүн көрүптүр... Арасынан генерал Ысакбектин сөөгүн тааныптыр... Ошол кезде КГБда жооптуу кызматта иштеген А. Кутманалиев көзү өткөнчө ошентип айтып жүргөн. А бирок, ал чындап эле Ысакбектин сөөгүн таануу үчүн барганбы же жогортон «бардым, көрдүм, тааныдым дейсиң» деген катуу көрсөтмө алганбы, караңгы. Анын чын-төгүнүн тактап берчү адам азыр арабызда жок. Ошого карабай, күмөн туудурган су-

роо турат: Эгер Ысакбектин самолётто жарылганы чын болсо, атасын же туугандарынан бирөө-жарымды күбө катары эмне үчүн алып барышпады? Ошондо анан биротоло көкшүнү суубайт беле.

Деген менен ал трагедия тууралуу советтик-кытайлык версияга карама-каршы келген оозеки факт, мүмкүн, окуянын нагыз чындыгы ачыкка чыгып кеткен учур да болгон.

Улуту уйгур, Хаким Ярулабеков деген КГБнын агенти ЧТР жетекчилерин Алматыга келгенде тирүү көргөнүн, алар Пекинге жөнөбөй эле, советтик чекисттердин айдоосунда Москвага уччу самолетко салынганын жарыя айтып жиберген совет доорунда. Анын айтуунча, Шинжаң лидерлерин Москвага алып барып, Любанка түрмөсүнө камап, анан ошерде баарын атып ташташат. А сөөктөрүн Россия императорунун эски атканасынын жанындагы орго ыргытышып, үстүн тегиздеп коюшкан экен...

Албетте, жашыруун сырды ачыкка чыгарган агент Ярулабековдун ошол замат көзү тазаланып, өз жазасын алат.

КГБнын Ташкенде жашаган дагы бир агенти жакынкы күндөрдө: *«Мен чындыкты билем. Чыгыш Түркстан жетекчилеринин өлүгүн өз көзүм менен көргөм»* деп чыкты. Анын айтуусунда, маркумдардын өлүгү атайылап карартылып күйгүзүлүптүр, ал эми так желкелеринде ок ордундай кичинекей тешик-жараат бар экен. Адамдын артынан келип, как желкеге атып өлтүрүү ошол кезде КГБ желдеттеринин эң көп колдонгон ыкмасы болчу деп ишендирет ал. Бул агенттин айткандарына караганда, Шинжаң улуттук-боштондук кыймылынын башчылары Алматыга келгенде советтик атайын кызмат тарабынан кармалып, аларга: *«Кытай мамлекетинин курамына кайра ыктыярдуу түрдө кирип, Мао Цзэдун башында турган ККПнын бийлигин расмий түрдө таанып, өкүмүнө баш иесиңер»* деген талап коюлат. *«Анда биз канча жылдан бери эмне үчүн күрөшүп, эмне үчүн кан төктүк? Чыгыш Түркстан элинин эркине кантип каршы чыгып, ишенимине суу себемиз?»* деп алар талапка көнүүдөн баш тартышат. Таптакыр кепке келбей койгон соң, анан аларды Кремлдин буйругу менен *«ким көрдү»* кылып салышат.

Окуя көшөгө артында өтүп, көпчүлүктөн жаап-жашырылган кезде аңыз, имиш кептин арааны жүрөрү табигый нерсе. Эл ичинде Шинжаң лидерлерин «Өлтүрбөй эле түрмөгө камаган, сүргүнгө айдашкан» деген кептер да бар. Ал тургай «Паланча шаардагы паланча түрмөдөн Ысакбекти көрдүм», «Паланча жердеги шахтадан жолуктурдум. Жер түбүндө иштешет экен. Туугандарына салам айтты» деп чыккандар да болгон. Аңыз кепке айла жок эмеспи...

Бирок, канткен менен да жогоруда оозго алынган КГБнын эки агентинин айткандары, келтирген жүйөөлөрү нагыз ой жүгүртүп, акыл калчап келгенде чындыктан кабар айткансып турат. Албетте, ЧТР жетекчилери кандай шартта, качан, каерде, кантип камалды же өлтүрүлдү, атылдыбы же асылдыбы? - колдо так кесер ишенимдүү маалымат болбогон соң тигиндей-мындай деп бүтүм чыгаруу же жогорудагы эки агенттин айтканынын бирөөсүн туура санап, тандап алуу эрте. А бирок, маанилүүсү, ЧТРчылардын көзүн тазалоо планы Кремль тарабынан алдынала аныкталып, иш советтик атайын кызматтар тарабынан жайгарылганынан анча шектенбей эле койсо болчудай.

— 23 —

Сөз башынан белгилей келбедикпи, 1944-жылы башталган Чыгыш Түркстан улуттук-боштондук көтөрүлүшүнүн, анын натыйжасында дүйнөгө келген Чыгыш Түркстан Республикасынын «өкүл атасы» Советтер Союзу болчу. СССРдин колдоосуна таянган улуттук-боштондук кыймылынын уйгур лидерлери Чыгыш Түркстандын Кытайдан биротоло бөлүнүп чыгып, өзүнчө мамлекет катары түгүн булатышын самашкан. Бери дегенде, советтик Борбордук Азиянын союздук республикаларынын мисалындай мамлекеттик түзүлүшкө жетүүгө далалаттанышкан. Чындыгында, ошол мезгилде жалпы Кытайдын карамагында туруу менен эле советтик республикалар сыяктуу улуттук мамлекеттүүлүккө жетүү алар үчүн чоң жетишкендикке тете болчу. Тилекке каршы, чечүүчү мезгил келгенде «өкүл ата» ишенимдүү өз балдары - Шинжаңдын патриот жетек-

чилерин жашыруун тындым кылып, ЧТРды «туула элек туна чөктүрүп», өз колу менен муунтуп салат...

Эл артынан ээрчип, ишенген, келечек үмүтүн байлаган лидерлер жок болгон соң, эң негизгиси таянган тоосу СССР жүзүн тетири бургандан кийин Чыгыш Түркстан Республикасы Кытайдын курамына кирип, өзүнөн-өзү жоюлуп, дүйнөнүн саясый картасынан орун албай калды...

Акыр аягында расмий Москванын жүзүн терс бурушуна не түрткү? 1949-жылдын башында Тибет менен Чыгыш Шинжаңдан башка аймакты өзүнө каратып, бүткүл Кытайда ККПнын лидери Мао Цзэдун бийлик жүргүзүп калган. Кытай коммунисттик партиясын советтик бийлик кошколдоп сүрөп, Мао Цзэдун бийлеген Кытай Советтер Союзунун эң жакын, эң ишенимдүү өнөктөшү саналчу. Эки өлкөнүн ортосундагы мындай ысык мамилеге, биринчиден, эки тарап тең туу кылып көтөргөн коммунисттик идеология санаты негиз түзгөн. Экинчиден, карама-каршы эки лагерге ачык ажырым болгон дүйнөдө «бүткүл адамзаттын душманы» капиталисттик системага сокку урууну көздөгөн идеосаясый, геосаясый максат Кытай менен ысык ымала кылууга шыкак болгон. Ошону менен катар эле эки империянын жетекчилеринин жеке адамдык мамилелери да роль ойносо керек. Тарыхтан белгилүү, так ошол учурда советтик диктатор Иосиф Сталин менен кийинки кытайлык диктатор Мао Цзэдундун өз ара мамилелери, жекече алака-катышы өтө ысык деңгээлге жеткен. Дүйнөлүк гегемонго айланган СССРди жеке сурап, эч бир күчкө ийилбей турган Сталин Мао Цзэдунга келгенде эле өтө аяр, сылык мамиле кылган. Себеби, аны дүйнөгө коммунизм орнотуучу ыйык ишти улантар өзүнүн мураскери катары көргөн деген түкшүмөлдөр айтылып жүрөт.

Албетте, Чыгыш Түркстандын колдон суурулуп чыгып, өз алдынча туу көтөргөн мамлекет болушу Кытайдын кызыкчылыгына кайчы келмек. Муну убагында андаган Мао Цзэдун Советтер Союзунун түздөн-түз кийлигишүүсү менен өзүнүн башкы душманы Чан Кайшини кынына киргизе жеңишке жетишип, Москва алдында карыздар, милдеткер болуп турганына карабай, Сталинди дагы бир кадам чегинтүүгө жетишет. Эл ичинде Мао Сталинди «Чыгыш Түркстандын өз алдынча же СССРдин,

болбосо Кытайдын карамагында болгонунун айрымасы канча? Биз баарыбыз дүйнөгө жалгыз коммунизмди гана орноткону жатпайбызбы!» деп көндүргөн деген кеп айтылып жүрөт. Албетте, аңыз катары айтылган мындай кептерди да эсепке албай коюуга болбойт. Айрымда Советтер Союзу Кытай менен соодалашып, Чыгыш Түркстанды Монголия менен айырбаштаган деген сөз да чыга калып жүрөт. Бирок, ал кезде жаңы эле жеңишке жеткен коммунисттик Кытайдын СССР менен антип соодалашып, эсептешкенге шаасы жок болчу. Анын үстүнө Монголия менен Чыгыш Түркстанды географиялык, саясий жактан теңдеп кароо кыйын. Канткен менен мында Мао Цзэдун жекече натурасы, куулугу, арканды алыс ыргыткан кыраакылыгы чечүүчү роль ойногон өңдүү.

Кыскасы, Советтер Союзу өзүнүн геосаясий кызыкчылыгына да көз жуумп, өз туундусун кайра өзү муунтуп, саясий-моралдык өңүттө бетке чиркөө болор ыплас жүрүш жасаган. Анчалык кысталыш болсо, өз тагдырыңарды өзүңөр чечип, өз чырыңарды өзүңөр жайгаргыла деп Чыгыш Түркстан менен ички Кытай конфликтин өз колдоруна таштап, четке чыга бергенге жол ачык турган. Бирок, империяны каалагандай калчаган Сталин жана Саясий бюро Чыгыш Түркстан элинин эрк-каалоосуна, Чыгыш Түркстандын улуттук-боштондугу үчүн канчалаган советтик жоокерлеринин каны төгүлгөнүнө, мамлекеттик канчалаган каражат корогонуна, Советтер Союзуна, коммунисттик идеологияга чын ыкластан берилген Ысакбек Мониев өңдүү улуттук лидерлердин ак эмгегине көз жуумп, баарын заматта Мао Цзэдунга садага чаап жиберди. Советтик жетекчилик антип чоң катачылык кетирип, геосаясий жагынан алганда утулушка туш болгонун мезгил көп өтпөй эле ашкере кылат. «Өтө кызыл бат оңот» демекчи, арадан 10-15 жыл узабай, 1960-жылдарга келип, ортодогу ысык ымала сууп, Кытай Эл Республикасы Советтер Союзунун досу эмес, №1-касына айланып чыга келет.

Ысакбектин айылдагы кези.

Мунун чакышы менен жазылган. 1920-жыл.

Ы. Исмаилов тарабынан.

Ысакбек атасы Мону ажы менен.

35-полктун командирлери.
Ысакбек биринчи катарда ортодо. Кашкар шаары.

Ысакбек – Кашкарда бригаданын командири.

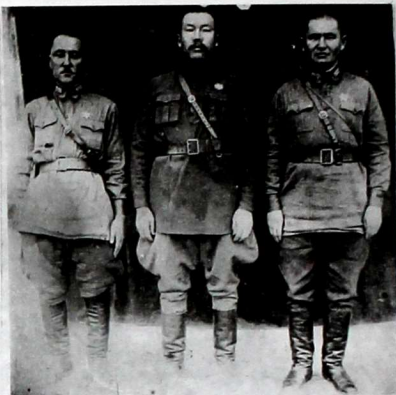
1.

2.

1. Кытай өкмөтү ыйгарган медал.

2. Ысакбектин мөөрү.

Ысакбек кызматташтары Р. Мавлянов, М. Матназаров менен.
Кашкар шаары.

Ысыкатада аскер курап жүргөн мезгил.
Биринчи катарда Кыргыз ССР Эл Комиссарлар Советинин
төрагасы Төрөбай Кулатов, жанында Ысакбек. 1944-жыл.

«Баатыр» отрядынын командири Кутан Торгоев (алдыңкы
катарда), Төрөбай Кулатов жана Ысакбек.
Ысыката курорту. 1944-жыл.

Ысыкатада Кыргызстандын жетекчилери менен түштөнүү учуру.

Ысыкатадан аттанаар учур.
Экинчи катарда ортодо Ысакбек Мониев, анын сол жагында Төрөбай Кулатов, оң жагында Кыргыз ССР КПБКнын 1-секретары А. В. Вагов. 1944-жылдын күзү.

Төрөбай Кулатов
менен.

Т. Кулатов менен А. В. Вагов.

Генерал Кулжада.
1947-жыл.

Атасы Мону ажы.

Чыгыш Түркстан Республикасынын жетекчилери. Биринчи катарда солдон алтынчы Ахметжан Касими, солдон бешинчи Далилхан Сугурбаев, солдон үчүнчү Абдыкерим Аббасов. 1945-жыл. Кулжа шаары.

ЧТР жетекчилери менен.

Биринчи катарда солдон экинчи Абдыкерим
Аббасов, экинчи катарда солдон биринчи Ысакбек,
үчүнчү катарда солдон биринчи Ахмеджан Касими.

Генерал иш бөлмөсүндө.

伊斯哈克拜克烈士。

1950-жылы
Исхакбай ысакбектин
портретинин кыскача сүрөтү.

Генерал Ысакбек согуш талаасында.
1947-жыл.

Ысакбек Алтай облусунун губернатору Д. Сугурбаев, жубайы
А. Масаитова жана уулу Аскат менен.

Жубайы Айша менен. Кулжа шаары.

Ысакбектин уулу Абыкайым, жубайы Турганбүбү (оңдо)
курбусу Жумаш Мамытова менен. 1949-жылдын жайы.

Жубайы Айша,
уулу Аскаат.

Жубайы Турганбүбү Апышбек кызы.

Уулу Абдыкайым. 1966-жыл.

Генерал Ысакбектин Кулжа шаарындагы кумбөзү.
1988-жыл.

Ысакбектин Кулжа шаарындагы музейинде.

Мао Цзэдунду бийлик режими, ал жүргүзгөн «маданий революция» Шинжаң элине жыргал турмуш тартуу кылбагандыгын, айрыкча, алгачкы жылдары бүтүндөй Кытай эли азаптуу шарттарга тушукканын тарыхтан жакшы билебиз. 1960-жылдардын башында Чыгыш Түркстандын түндүк жагындагы казак, уйгур элдери Пекиндин режимине каршы кайра көтөрүлүп, 45 миңдей адам СССРге качып өткөн. Совет өкмөтүнүн макулдугу менен качкындардын көпчүлүгү Казакстандын аймагынан орун-очок алышат. Ушул учурдан тарта СССР менен КЭРдин достук мамилеси чорт үзүлүп, алтургай өтө кооптуу абалга чейин жетет. Кечээги эле ишенимдүү союздашы, «шилекей алышкан досу» Советтер Союзуна территориялык жактан доо артып, жер талаша баштайт. Кремль Чыгыштан келчү андай коркунучтун алдын алмак болуп, Кытай ичине советтик тыңчыларды жабылтат. Аста-секиндеп оожалып отурган эки империянын тымызын тирешүүсү акырында чегара зонасында кан төгүүлөргө чейин жеткен. Мисалы, 1962-жылдын 12-августунун түнү Казакстандын Шинжаң менен чектеш Жалаңашкол чегара тилкесин 70 чакты кытайлык аскер бузуп өтүп, Каменная аталган ошердеги дөңсөөнү ээлеп алышат. «Баскынчылар» советтик чегарачылардын «СССР аймагынан чыгып кеткиле» деген эскертүүлөрүн кулак сыртынан кетирип, тоготпой коюшат. Анан акыры «чакырылбаган конокторду» күч колдонуп кууп чыгууга туура келген. Айрым маалыматтар боюнча кытайлык аскерлер биринчи ок чыгарышып, анан кырчылдашкан кармаш башталат. Атышууда 2 советтик чегарачы, 18 кытай аскери өлүп, экөө туткунга түшкөн. Мындай окуялар кийин маалмаал кайталана баштаган. 1969-жылы Уссури дарыясынын жээгинде да чегара маселесинен улам кытайлыктар менен чоң кагылышуу болгон. Бул кагылышуу тарыхта Атамекендик согуштан кийинки совет жергесиндеги эң чоң кандуу согуш катары катталып калды. Даман аралындагы ошол эле жылкы дагы бир кагылышта 58 советтик аскер курман болгон. Айтор, СССР менен Кытай Эл Республикасынын тирешүүсү горбачевдук кайра куруу мезгилине чейин ачык уланып келди.

Кайра тизгин тарталы... Талаш жок, Ысакбек Мониевдин аскер башчы, көтөрүлүшчү катары коомдук-саясий айдыңга чыгып, өз жөндөм-кудуретин кең алкакта реализациялоого жетишип, Чыгыш Түркстандын анык лидерлеринин бирине айланышында сөзсүз түрдө Советтер Союзу, тагырак айтканда, советтик атайын кызмат роль ойногон. Советтик кызмат аны тек, караңгы, тарыхвий өнүгүш жагынан өзүнө ирегелеш калктардан да артта калган тоолук кыргыздардын арасынан сууруп чыгып, чыныгы улуттук лидерге айланышына ылайык шарт түзүп, көтөрмөлөп, сүйөмөлөдү. Ошого жараша өз кызыкчылыгы үчүн оңтоюн келтире пайдалана билди. Советтер Союзуна, бул империя урунган идеология, саясатка берилгендик, ак дилден кызмат кылуу менен катар Ысакбек да советтик кызыкчылыкты өз мүдөө-максатына бура пайдалана алды.

Өз мүдөө-максаты дегенде мен Ысакбектин жеке керт башын же үй-бүлө, тууган-уругуна тийиштүү кызыкчылыкты каңкуулап жатканым жок. Ысакбек өзүнүн эр тагдырынан эл тагдырын бөлүп карай албаган, эл менен камырдай жуурулушкан, улутчул-мекенчил сезим көөдөнүн керип турган, Шинжаңдагы бир ууч кыргыздар менен бүт түрк калкы үчүн башын саюуга даяр чыныгы патриот, накта элдик адам болгондугу байкаганга баяныбыздын башынан тастыкталып отургандыр. Советтер Союзунун көмөгү менен Чыгыш Түркстан элин улуттук-боштондукка жеткирип, элдин бейпил турмушун камсыз кылуу анын өмүрдөгү эң башкы максаттарынын бири болгондугу да айгине болгондур. Мына ушул максатта ал дээрлик 20 жыл советтик чалгындоо кызматы менен биргеликте иштеп, ал тургай империянын анабашы Сталин менен да түз кеңешип, советтик жетекчилик менен үзгүлтүксүз кызматташып келген. Бу мезгилдеги сталиндик иш ыкма жакшы белгилүү эмеспи. Советтик жетекчилик, анын алдындагы чалгындоо кызматы бирөөгө оңойчулук менен ишене берген эмес. Ар кандай ишке, адамга ишенбөөчүлүк менен мамиле кылгандыктан, курулай шектенүүнүн же саткынчылыктын айынан канча ишмерлер ак жерден күйгөн. Ы.Мониевдин советтик кызмат менен

тыкыр иштешип, Кремлдин ишенимине кириши да оомал-төкмөл ошол учур үчүн сейрек учуроочу, анын өзгөчөлөнгөн ишмердик жөндөмүнөн кабар берген көрүнүш.

Генерал Ысакбек Чыгыш Түркстандын келечеги үчүн өмүрүн сайган дегенге тете кеп айттык. Ой калчап көрөлү, деги ал Чыгыш Түркстандын келечегин кандай элестеткен же кай тараптан көргөн? Эгер калк ичинде айтылган түркүн аңыздарга кулак төшөсөк: «Ысакбек Кытайдагы кыргыздарды советтик Кыргызстанга кошом деген экен. Бул оюн бир жолу Сталинге ачык айтып жибериптир. Кытайдагы кыргыздарды да, уйгурларды да Кыргызстанга кошуп, чоң мамлекет курмак ниети билинип калып, Сталин ошон үчүн жок кылдырган» дегендей кептер Кытайга чектеш, ошондонбу, Ысакбектин ишмердигинен анча-мынча кабары бар Алайкуу өрөөнү сыяктуу айрым аймактарда мурдатан айтыла жүргөн.

Анда чеги чыккан ой-максаттын өзү реалдуулуктан алыс болгону менен, аңыздын жаралышына да кандайдыр негиз, таяныч болгон көрүнөт. Азыр Бишкек шаарында жашаган Жумаш Мамытованын эскерүүсүнө кайрылалы:

«Ысакбек Мониевдин жубайы Турганбү менен өтө ынак, сырдаш курбу болчумун. Аны менен кандайча таанышып, кандайча курбу болуп калгандыгымдын өзүнчө узун тарыхы бар. Ал эми Ысакбекти мен алгачкы ирет 1945-жылы көрдүм. Фрунзенин Совет көчөсүндө анын үйү боло турган. Ошондо Ысакбек келип, Фрунзеде үч күн жүрүп кеткен. Бирок анда анын ким экендигин, эмне иш кыларын сураган эмеспиз. Өзү да айткан эмес. Андан кийин 1949-жылдын 28- же 29-апрелинде келди окшойт. 1-май майрамын бирге өткөрдүк. Кечинде Ажике Кутманалиевдикинде (бул киши мурда «Буйгу» отрядынын курамында ЧТРда согушуп келген. А бу мезгилде ал республикалык КГБнын төрагасынын орун басары болчу) болдук. Аерге Алымкул Үсөнбаев аксакал да байбичеси менен келип, ырын ырдап, комузун чертип отурду. 2-май күнү кечинде биздин үйдө (менин күйөөм Асанкул Сопуев ал кезде айыл чарба министринин орун басары болуп иштечү) болгонубузда: «Ысакбек аксакал, кимди чакырталы?» десек: «Ыбрай аксакал менен Саякбай аксакалды

алдыргыла» деди. Анан эки аксакал - Ыбрай Туманов менен Саякбай Каралаевди чакырып келдик. Бири комузун чертип, бири Тайторусун чаптырып, эртең мененки саат 5ке чейин көз ирмебей, аябай жакшы отурдук. Дагы бир таң калганым, Ысакбек эртең мененкиге чейин бир ордунан козголбой отурду. Бир жолу эшикке чыкканын дагы байкабадым.

Ошондо мен биринчи ирет: «Ысакбек аксакал, бу эмне иш бүтүрүп жүрөсүз?» деп сурап калсам: «Шинжаң аймагы аябай бай, көмүр, алтын-күмүш кендери көп. Ал аймакта кытайлар аз. Негизинен уйгур, казак, кыргыз, дунган, татар, өзбектер жашайт. Ошол Шинжаңды Советтер Союзуна, Кыргызстанга кошоюн деп жүрөм» деп жооп берген» – деп эскерет Жумаш Мамытова.

Чыгыш Түркстандын келечек тагдыры боюнча Кремлдин өзүнчө иштелип, бышыкталган планы болгондугу айтпаса да белгилүүдүр. А бирок башынан эле ал планда Чыгыш Түркстанды кайсы бир союздук республиканын курамына кошуу же болбосо, 16-союздук республикага айлантуу максаты такталбаган. Ал эми кийинчерээк, тактап айтканда, 1949-жылга келип, Ысакбек Фрунзеде агынан жарылган кезде Кремлдин Чыгыш Түркстандын болочогуна карата көз карашы дагы да өзгөрүп, регионду Кытайдан бөлүп салуунун кажети барбы, жокпу деген маселеде олку-солку болуп турган. Бериси, советтик чалгындоо кызматы менен чейрек кылымга жакын иштешип, ал системанын тияк-биягын жетишерлик өздөштүргөн, арысы, саясый бюронун экинчи катардагы лөктөрү менен эле эмес, жеке билги И.Сталиндин өзү менен да түз байланышууга жетишкен генерал Ысакбек ошол кезде Кремль Чыгыш Түркстандын тагдырын кандай калчагысы келип жаткандыгынан кабардар болсо керек. Толук кабардар болбосо да боолгоп билген. Анан эмне үчүн «Шинжаңды Кыргызстанга кошом» деп, бир жагы опуртал, бир жагы утопия кептенген сөздү «балп» эттирип отурат?

Баса, Ысакбектин Фрунзеге ошол келишин бир тууган карындашы Сулуу Мониева мыдайча баяндайт:

«Мен аезде Ысак акемин Фрунзедеги үйүндө жашачумун. Бизден кабар алып, кем-карчыбызга каралашып турчу орус подполковник бар эле. Бир күнү ошол келип,

«Бүгүн театрда «Кызжибек» биринчи жолу коюлат экен. Ошого алып барайын. Даярданып тургула, мен билет алып келем» деп кетти. Жеңем Турганбүбү экөөбүз театрда барабыз деп даярданып, жасана баштадык. Жасанып атсак, калдырап короонун эшиги ачылып, машине кирип калды. Театрда алып барчу машине келди окшойт деп ага деле көңүл бурбадык. Анан бир маалда эле колуна чоң букет гүл кармап, плащын карысына илип, эшиктен Ысак акем кирип келсе болобу! Күтпөгөндүктөн «Ой, сиз белеңиз?» деп эсибиз ооп калыптыр. Учураштык. «Дайым самолет менен келип, силерге эч нерсе алып келе албайм. Ушул сапар кичине продукту ала келейин деп атайы машине менен келдим, үч күн жол жүрдүк» деди Ысак акем. Биздин түрүбүздү көрүп: «жасанып алган экенсиңер, бир жакка бармак белеңер?» деп сурады эле: «Театрда барганы аттык эле» дедик. «Барсаңар барып келгиле, мен үйүңөрдү карап отуруп турайын» деди эле: «Болду эми, барбайбыз» дедик. Абдыкайым 1-класска окуп калган. Атасынын келгенин көрбөй, эшикте чаң-топурак болуп ойноп жүргөн. Аны таап, жуунтуп, кийинтип, алып кирдик. «Уulum чоңоюп калган турбайбы» деп Ысак акем аябай сүйүндү.

Стол даярдап, дасторкон жая баштасак, Ысак акем: «Ой, силер убара болбогула. Бүгүн мен стол жасап, мен силерди сыйлайм» деп калды. Эшиктен бир чоң сомке алып киришти эле, анын ичи жык конфет-шоколад, коньяк, шампан, нандын түрлөрү экен. Ысак акем аларды өзү алып, дасторкон жасай баштады. «Ичкиле, жегиле» деп, өзү ичимдик куюп берип, кыстап, ошол күнү баарыбыз абдан көңүлдү отурдук. Ысак акем туугандардын баарын сурап чыкты. Ошондо ал Чөгөмгө бир барып, өз көзүм менен көрүп келейин деп аткан. Бирок, Москвадан маанилүү кишилер келип калып, бара албай калды. Анан Чөгөмдөн атамды чакырттык. Белгиленген саатта Ысак акем: «Акеми (атамы ал аке же ажим дечү) тосуп алам» деп Ажике Кутманалиевди ээрчитип, аэропортко кетти.

А атам болсо самолеттон түшүп эле машине кармап, өзү үйгө келе бериптир. Анан «Ысакмат келсин» деп, үйгө кирбей сыртта отуруп алды. Ысак акемдер бир топко чейин келбегенинен мен аэропортко жетип бар-

сам, ошерде отурушуптур. «Атам келди» десем: «Ой, жакшы болгон турбайбы. «Салган адамыңар жок» деп мен Оштон Ташкенге чейин тополоң кылып жибербедимби. Кайра жайгарып коеюн» деп, телефон чалганы аэропорттун бир бөлмөсүнө кирип кетти. Үйгө келгенден кийин: «Сиз аябай чыйрак турбайсызбы...» деп атамы тамашалап, эркелетип, экөөнүн тең чери жазылды.

Ошол келишинде Ысак акем бир күнү орус кызматташтарын, бир күнү үй-бүлөсүнүн досторун, өтөрпоздорду чакыртып, кезеги менен коноктоду. Көп эле ырчы-чорчулар, атактуу Мыскал Өмүрканова да биз менен жакшы мамиледе эле. Үйгө көп келише турган. Ысак акем ошондо 1-май майрамын дагы Ажике Кутманалиев, дагы башка адамдар менен чогуу өткөргөн. Ошентип 25 күн жүрүп, анан Кулжага кайтты. «Жакын арада Бейжинге барам. Бейжинден келгенден кийин анан силерди алып кетем» деген эле кетээринде. (Бул баяндын ээси Сулуу Мониева 1925-жылы Улуучатта туулган. Азыр Карасуу районунун Мады айылында жашайт).

Баса, Ысакбек советтик атайын кызмат менен иштешкен деп жатабыз. Кандайча? Ушул жерден бираз кошумча киргизе кетүүнүн удулу келип турат.

Мурдарак сөз арасында бир эскерүүсүн келтирген КГБнын мурунку кызматкери Тургун Ибрагимов өзүнүн «Три эпоха - одна жизнь» деген эскерүү китебинде мындай деп жазганы бар:

«...В сентябре 1944 года меня и моего начальника вызвали в Ош. Когда мы туда приехали, начальник 2-отдела Одинец и начальник управления, полковник Крутов вызвали нас к себе. В кабинете присутствовал работник первого управления НКГБ СССР. Они сказали нам: «В Западном Китае (Синьцзянь) вспыхнуло восстание против Гоминьдана. Там повсеместно организуются партизанские отряды, которым нужна наша помощь».

Здесь же впервые для меня прозвучало имя Мониева Ысакбека, который находился во главе этого восстания. Семья Мониева и его родственники в Западном Китае преследовались. Отец Мониева и его ближайшие родственники находились у нас. Мы дали им бесплатные дома и проявили о них заботу. Мониев Ысакбек - подпольная клич-

ка «Буйгу» являлся агентом первого главного управления НКГБ СССР. Работал Мониев начальником полиции в городе Кашгаре. Было у него две жены. Обеих гоминьдановцы посадили. Второй женой Мониева была Турган-бубу. Было ей в то время 22 года и считались самой красивой девушкой среди кыргызок Западного Китая. Не без нашей помощи Турган-бубу было освобождена из тюрьмы и нелегальным образом переправлена к нам.

Во время нашего вызова нам сообщили, что готовится встреча командира партизанского отряда «Буйгу» с отцом и его родственниками. Нам предстояло подготовить эту встречу и принять человек 30-40 с семьями из Западного Китая. Необходимо было позаботиться о жилье и работе для прибывающих. С тем мы отправились обратно» (Тургун Ибрагимов, «Три эпохи - одна жизнь», Бишкек, 1998-ж.).

Колубузда тастыктоочу расмий документ болбогон соң, Тургун Ибрагимовдун Ысакбек менен НКГБнын байланышы тууралуу айтканын 100% чындык катары кабылдоого али эрте. Анын үстүнө, эски чекисттин жогорудагы эскерүүсүндө айрым так эместиктер да бар. Маселен, генерал Ысакбек ал жазгандай Кашкарда полициянын начальниги эмес, өзү уюштурган атчандар полкунун, андан кийинчерээк бригада-аскер бөлүгүнүн командири катары турган эмеспи. Дегинкиси, Ысакбек Мониевдин ошол учурдагы СССР НКГБсы менен иштешкени бизге тастыктоочу документсиз эле белгилүү. Бирок ал НКГБда кандай негизде, кандай кызматтык даражада иштеген? Ушул жагдай бүдөмүк.

Генерал Ысакбек менен ЧТРдын башка жетекчилеринин көзү тазалангандан көп өтпөй, али аларды өлдү деп журтчулукка угузула элек кезде америкалык кайсы бир журналга «Советтик КГБнын генералы Ысакбек Мониев авиакатастрофадан курман болду» деген маалымат жарыяланып кеткен учур да болгон экен. Бул тууралуу окурмандарга сөз арасында тааныш болуп калган Жумаш Мамытова эскерет. Ж. Мамытованын туугандарынан бир жигит ошол учурда Кыргыз ССР тышкы иштер министрлигинде иштетчү экен. 1949-жылдын күзүндө ошол жигиттин колуна америкалык бир журнал тийип калат. Журналдын

сыртына – 1-бетине Ысакбек Мониевдин 1949-жылдын майында Фрунзеден кетип баратып, аэропортто түшкөн сүрөтү берилип, астына жогорудагыдай текст жазылыптыр. Асанкул Сопуевдин үй-бүлөсү менен генерал Ысакбектин бүлөсүнүн жакын мамилесин билген жигит аны Жумаш Мамытовага айтып келет. А алар ишенер-ишенбесин билбей, аң-таң болуп олтуруп калышат. Ошондон кийин чындап эле «генерал Ысакбек авиакатастрофадан курман болду» деген кабар угулат. Мындан чыкты, Ысакбек Мониев КГБнын да генералы болгонбу деген мыйзам ченемдүү собол туулат. Болушу толук мүмкүн. Ал учурда өтө жашыруун иш жүргүзгөн бул жабык органдын кызматкерлеринин чини, кызматы ачык айтыла берчү эмес.

Көрдүңүздөрбү, Чыгыш Түркстандын тагдырын бир жаңсыл кылууда советтик атайын кызматтын камырдан кыл сууругандай чеберчилик, этиеттик менен аракеттенгенин?! Чыгыш Түркстанга тыкыр көз салып, Советтер Союзунун андагы ар бир кадамын аңдып турган америкалыктар да ЧТР үчүн тагдыр чечер окуянын чыныгы чоо-жайынан көздөрү будамайланып калган.

Генерал Ысакбек боюнча толук маалымат СССР КГБсынын бир бөлүгүнүн мураскери Кыргыз Республикасынын Улуттук коопсуздук кызматынын архивинде сөзсүз болушу керек деген ойдо бул органга кайрылып, алардан Кыргызстанда «Баатыр», «Буйгу» отрядарынын куралышы, Чыгыш Түркстан улуттук-боштондук көтөрүлүшүндөгү алардын согуштук аракеттерин баяндаган кыскача гана маалыматты ала алдык. Генерал Ысакбектин жеке кызматы, ишмердигине байланыштуу эч кандай документ бизде жок, КГБнын Москвадагы башкы архивин аңтарып көрүү керек дегендей жооп узатышты алар. Бирок, биздин колубуз Москвага жеткен жок. Андыктан бул ишти келечекке карыз катары карай туралы.

– 27 –

Атпай кыргызга таанымал журналист Алым Токтомушев жакын арада Кытайда болгондо Шинжаң уйгур автономиялуу облусундагы «Тил жана котормо» журналынын I даражадагы редактору, белгилүү адабий изилдөөчү

Макелек Өмүрбай менен аңгемелешкен. Анда кызылсуулук кыргыз окумуштуусу кыргызстандык журналистин:

- 1916-жылы Кытайга кире качты деген кыргыздарыбыз кайда калды? - деген суроосуна:

- Мен аны көп изилдедим. Биринчиден, үркүндүн азаптозогун өз башы менен менен тартып, кордугун көргөндөр иштин жагдайын жакшы эле жазып кеткен. Мисалы, Мукай Элебай уулунун «Узак жол» романы өңдүчү чыгармаларда, эскермелерде. Кытайга качкандардын кырылганы кырылып, аман калгандары 17-18-жылы өз Атажуртуна кайткан. Кадыресе залкар манасчы Сагынбай ушукта «Манас» айтып жүрүп, а киши деле өз жерине жетти. Экинчиден, үрккөн кыргыздардын бир даары жергиликтүчү кыргыздын арасына эмес, башка улуттардын арасына түшүп калган жагдайы да бар. Мисалы, Үчтурпан ооданынын башында жайгашкан Аксуу аймагынын бир бөлүк жерлеринде Бедел ашуусунан ашып түшкөн кыргыздар жашап калган экен, мен аларга атайын барып жолуктум.

Жолукканда бир керемет аңгеме уккан элем. Ошол аркай улуттар арасына түшкөн кыргыздар 40-жылдарга чейин жалданып иштеп, мал багып, дан эгип дегендей, бир топ тирденип калат. Кээлери байып да кеткен. Бирок, башта айткандай ар кими ар улуттун арасында, алтургай кожоюндун короосунда чачкын жашайт. Ошол 40-жылдары Кытайга Кыргызстандан бир генерал келген экен. Ал киши бирин-серин чачкын кыргыздын тейин көрүп, буларды сөзсүз чогултуу керек, болбосо тилин жоготот, демек улут катары жоголуп, башкаларга сиңип кетет деп ойлойт. Генерал ошол кездеги жергиликтүчү бийлик менен сүйлөшүп, чачыраган кыргыздарга жер алып берет...

- Ал кайсы генерал болду экен? Ысакбек Мониевби?

- Тилекке каршы, аны айтып бергендер атын билбейт экен. Ошентип, генерал кыргыздарды чогулталы десе, оокат-тиричилиги бар, андан, жылуу орундан бошоналбай, чогулбайбыз деп болбойт экен. Ошондо генерал жергиликтүчү бийликти көндүрүп, зордуктап чогултуп кирет, байып калгандарынын малын талатат, үйүн өрттөтөт, жергиликтүчү калкка урдуруп-соктуруп ыдык

көрсөттүрөт. Аргасы кеткен кыргыздар чогулбаска чарасы калбайт.

- Сионисттер Израилди курарда да европалык еврейлерди ошентишкен.

- Биздики да ошол сыяктуу болуп атпайбы. Азыр ошол кыргыздар бар. 2000ден 2500гө чейин жан саны. «Кыргыз улут айылы» деген ат менен азыркы күндө бакубат жашашат. Алар ата-бабасынын түбү кайда экендигин жакшы билет. Ал эми кызылсуулук кыргыздар байыртан эле ата-бабасы жердеп келген Атамекенинде, Энесайдан биякка көчүп келген бойдон. («Алас» гезити, 2005-жыл, №1).

Жогоруда кыргыз тарыхында мурда-кийин кездешпеген уникалдуу окуя баяндалууда. Албетте, масштабын салыштырып болбос, бирок окуянын түпкү маңызы сионисттердин Израилди түптөгөн улуу аракетинен анча айрылганбай турбайбы. Улуттук рухун жоготуп бараткан азганакай кыргызды бир жерге топтоп, улуттук кичи ордо кургуеу келген ал кайсы Кыргызстандын генералы? Тарых тактап, баа берүүгө милдеткер.

Сөздү беймаза созо бербей, аты-жөнү турпандык кыргыздардын жадында калбай калган ал генерал Ысакбек Мониев болгон деп жооп бергенге бизде толук негиз бар. Биринчиден, 1940-жылдарда Кыргызстанда да, кытайлык кыргыздардын арасында да генерал биякта турсун, полковник чинин алып жүргөн Ысакбектен башка кыргыз атуулу болгон эмес. Баарыга белгилүү, советтик Кыргызстанда милициянын же армиянын болсун генералдык чинине жеткендер 1950-жылдардан кийин гана пайда болгон. Экинчиден, Жусуп Абдырахманов, Абдыкерим Сыдыков өңдүү улуттук лидерлерди 1937-жылдагы сталиндик репрессия мойсоп койгондуктан, 1940-жылдары Кыргызстан жалпы улуттук кызыкчылыкты көздөп мамлекеттик деңгээлде ой жүгүртүп, ошол максатка башын сайган коомдук-саясый же аскерий ишмерден куржалак болчу. Дегеле ал учурда советтик бир кыргыздын бөтөн өлкөдөгү кыргыздардын башын бириктирем деп опурулуп чыгышы түшкө киргис нерсе эле. Советтик система андай улуттук лидердин чыгышына кийин деле мүмкүнчүлүк берген жок. Кыргыздар бул жаатта азырга чейин өксүк.

Бетке туткубуз келип жаткан экинчи жүйө баяныбыздын арасында эле айтылып кетти. Эстей албай жатсаңыз, кайра кулак кагыш кыла кетели. Чыгыш Түркстанда Ысакбектин кол астында кызмат кылган Молдосабыр Матназаров таржымалыбыздын 12-бөлүмчөсүндө 23 командирдин өлүмү жөнүндө баян курганда: «...арабыздагы зыянкечтерден арылганыбызча болбой, Ысакбек Турпанга зарыл иштердин айынан чукул жөнөп, ал жакта узак жүрүп калгандыктан, анын келүүсүн чыдамсыздык менен күтүп жатканбыз...» деп эскерет эмеспи. Окуялар мезгили да бири-бирине дал келип турат. Бул учур Ысакбек Кашкарда бригадага командирлик кылып, бүтүндөй Түштүк Шинжаңга таасир этип турган 1938-жылдар болчу. Ал Турпанга сыңар атчан эмес, чакан аскер тобу менен баргандыгы да өзүнөн өзү түшүнүктүү. Жергиликтүү бийликке буюртма берип, чачкын кыргыздарды топтотуу Ысакбектин гана колунан келмек.

Мүмкүн, Ысакбек кызылсуулук (кытайлык) генерал эмеспи, а турпандык кыргыздар советтик генерал тууралуу кеп уруп жатышпайбы деген жөндүү күдүктөнүү пайда болор. Ырасы, генерал өзү туулуп өскөн Улуучат ооданындагылар сыяктуу тек-жайынан кабары барлар эле Ысакбекти кызылсуулук деп билбесе, көпчүлүк шинжаңдыктар аны Кыргызстандын Алайынан өткөн советтик адам катары таанышкан жайы бар.

*Алайдан келген Ысакбек,
Алп сындуу аскер анда көп.
Айбыкбастан согушуп,
Душманды жеңген Мавляноп,*

- деп эл арасында ырдалган ыр ага күбө өтөр. («Мавляноп» делгени, Ысакбек 30-жылдардан аскер курап чыккандан эле Разак Мавлянов, Молдосабыр Матназаров сыяктуу советтик кыргыз офицерлери үзөңгүлөш жүргөн). Кулжада Ысакбектин өлгөндүгүн угузушканда кошулган кошокто да:

*Жеткен ажал жетиптир,
Жерине алып кетиптир.*

*Кантели, Асыл, кантели,
Ыйлаган менен не пайда?!
Кыйналган кезде асмандан,
Көрүнгөн чыгар Чоң Алай!
Ушул бир кезде Мону Ата,
Көргөндүр түштү бир далай?*

- делген саптары бар. Ушулар да биз келтирген жүйөгө күбө өтөр.

Дагы бир көңүлгө түйчү жагдай, тоодогу чачкын кыргыздарга түзөндөн айдоо жер алып берип, отурукташтырып, чогултмай Ысакбектин андан мурдагы практикасында да бар. Демек, Ысакбек Кызылсуудагы кыргыздардын биримдиги, турмуш-тиричилигинин оңолушу үчүн кам көрүп, жер бөлүп берип отурукташтырып, дыйканчылык, мал чарбачылыкка тартып, агартуу, маданият тармагын анча-мынча калыпка салып, бираз көөнү тынган соң, улуттук маанидеги улуу максатты көздөп, турпандык кыргыздарга жол тарткан болуу керек. Канткен менен анын аракети изсиз, натыйжасыз калбаптыр...

- 28 -

Атпай кыргызга аты таанымал күү иликтөөчү, журналист, азыр Бишкек шаарында жашап жаткан Асан Кайбылдаевден алдыдагы аңгемени адеп укканда тамырында кыргыз каны ойногон атуул катары көөдөнүм сыймык сезимине толо өрөпкүп, улуттук-патриоттук рухум бир козголуп алган эле...

Үркүндө Кытайга качып барып, ошоякта жашап калып, кийин гана Мекенине кайткан, түбү көлдүк Асанаалы Кыштообаев деген чоң комузчу өткөн. Кыргыздын улуу комузчуларынын катарына кирет. Асанаалы Кыштообаев 1884-жылы азыркы Аксуу районундагы Шапак айылында туулган. 8 жашынан Жетиөгүздөгү Ырысбек деген чоң молдодон окуп, сабатын ачат. Үркүндө Кыштообайдын үй-бүлөсү Кытайга ооп, Асанаалы аксакал 1962-жылы гана Мекенине кайтып келген экен. 7 жашынан комуз боорун тырмалап, улуу комузчу Ыбрай Тумановдун өзүнөн таалим алып, кийин чоң комузчу атыккан

Асанаалы Кыштообаев менен күү иликтөөчү Асан Кайбылдаев 1979-жылы Түп районунун Сарытологой айылында жолугат. Бирок, улуу комузчу чикерттеп, төшөктө жаткан экен, чечилип сүйлөшө албаптыр. Ошонон көп өтпөй Асанаалы комузчу дүйнөдөн өтүп кетет. А.Кайбылдаев кийин анан комузчунун уулу Турганжан менен кезигип, кенен-чонон аңгемелешип, атасынын күүлөрүнүн таржымалын жазып алат. Турганжан Асанаалы уулу да атасынын жолун жолдогон чоң комузчу экен. Ошол кезде Түп райондук маданият үйүндө иштеп жатыптыр. Ал атасынын «Жаңы марш» деген күүсүнүн баянын мындайча малымдайт.

Асанаалы Кытайда жыгач, темир усталык менен узанып, куш салып, тайган агытып, мергенчилик менен да шугулданып жүрчү экен. Бирок, бул өнөрлөрүнөн да комузчулугун өзгөчө өнүктүрүп, Текес аймагында чоң комузчу катары таанылат. 1945-46-жылдары Иле, Кашкар, Текес округдарындагы өздүк көркөм чыгармачылык концерттерине такай катышып жүрөт. Ошол кезде Чыгыш Түркстан Республикасынын улуттук-боштондук армиясынын колбашчысы, генерал Ысакбек А.Кыштообаевге баалуу белектерди тартуулап турчу экен.

1947-жылы Ысакбектин аскерлери СССРге чектеш Нарынколго жакын, Текес дарыясынын боюндагы Балыкты деген жерде машыгууларды өткөрүшөт. Кыргыз өнөрпоздорунун топтору кезек-кезеги менен барып аскерлердин көңүлүн көтөрүп, концерт берип турушат. Ошол учурдагы бир концертте кайра-кайра суранышып, Асанаалы комузчуну 5 жолу сахнага чакырышат. Аягында Ысакбек Асанаалыны өзүнө чакырып, бир канча күн өзү менен чогуу болууну өтүнөт. Анан: *«Өнөрүңүзгө баракелде! - дейт генерал. - Сизге бир милдет жүктөгүм келип турат. Үйүңүзгө кайтканча аскерлер үчүн бир күү чыгарып берелар бекенсиз?»*.

- *Аракет кылып көрөйүн,* - деп комузчу ал сунушту кабыл алгандыгын билдирет.

Генерал Ысакбек комузчуга бардык шартты түзүп берет. А.Кыштообаев аскер казармасындагы өзүнчө бөлмөдө жашап, аскер турмушун көздөн өткөргөнчө кайрык издеп, күү чыгаруу түйшүгүнө киришет. Күү даяр болуп бүттү

го деген кезде, «сунушуңуз аткарылды» деп генералга келип, чертип берет. Ысакбек кунт коюп угуп, күүдөгү оркестрде ойноло турган марш кайрыктарын жаземдебей баамдап, кубанычы койнуна батпай сүйүнөт. *«Жакында заман өзгөрөт, түрк элдеринин жашоосу оңолот. Чыгыш Түркстан Республикасында жеңиштин туусу желбирейт. Ошондо жеңишчил жоокерлерибиз ушул кыч менен кадам шилтейт. Бул кыч ошол жеңишчил күндөрдүн күбөсү болсун!»* дейт генерал.

Эртеси Асанаалы комузчу өзү «Аскер маршы» атаган, үн күчөткүчтөр аркылуу жер жаңыртуу, шаңшыган күү астында Ысакбектин аскерлери сап-сап болуп, аскердик кароодон өтүшөт.

Жүктөлгөн милдетин аткарган Асанаалы комузчунун сапары карып, үйүнө кайтар кез келгенде, Ысакбек алдына ат тартат. *«Ууга чыкканда урунуп жүрүңүз»* деп, алгыр тайган жетелетип, колуна кыраан куш кондуруп, мүрүсүнө мынтык асынтып, *«тишиңизге жумшактап, майлуу манту жасап берип жүрсүн, муну жеңеме ала барыңыз»* деп, канжыгасына манту карскан байлап узаткан экен.

«Ал буюмдарды атамдын инисине аманат табыштап, 1962-жылы Союзга келе бердик» деп эскерет Турганжан Асанаалы уулу. А.Кыштообаев ошол «Аскер маршын» кийин Кыргызстанга келгенде «Жаңы марш» деген ат менен радионын «алтын фондуна» жаздырыптыр.

Ошол кезде генерал Ысакбек командачылык кылган, аскер саны 20 миңден ашып калган Чыгыш Түркстан улуттук-боштондук армиясынын курамында уйгур, казак, кыргыз, өзбек, татар, тажик, дунган - түрк-мусулман калктарынан тышкары, калмак, монгол улут өкүлдөрү да болгон. Көп улуттуу армия комуз күүсүн аскердик марш катары кабылдап, анын коштоосунда параддан өтүшү, тарыхта аналогу жок окуя го! Эгемен өлкө аталган акыркы 15 жыл ичинде деле улуттук сыймык сезимин көккө көтөргөн андай көз ирмем сейрек.

Ырас, А.Кыштообаевдин «Аскер маршы» ЧТРдын жеңиштүү күндөрүнүн күбөсү болгон жок. Бирок, кантсе да Ысакбектин бул аракети изсиз калбаптыр, «алтын фонддогу» кыргыздын керемет күүлөрүнөн болгон, жеңиш-

чил духтагы марш кайрыктарына толгон «Жаңы марш» күүсү кээ-кээде шаңшып калат...

— 29 —

Бул баяндалган окуялар Ысакбектин саясый да, адамдык да бейнесине кошумча боек сүртүп, чала калганын толуктап, күдүк жагын бышыктап турат. Генерал Ысакбек өзүнүн эр тагдырын эл тагдырынан бөлүп карай албаган, улут кызыкчылыгы, биримдик, азаттыгы үчүн башын сайган деп мүнөздөбөдүк беле...

Адамдын ички эңсөө, кыялы ар качан эле сырткы жагдай, шарт менен бап келе бербейт. Ишке ашпастыгына толук көзү жетип турса да, Ысакбек кыргыз пенде катары эки бөтөн империя бийлөөсүндө калган бүтүн кыргыздын, анан бүтүн түрк элдеринин биримдик, бүтүндүгүн аңсап, айрыкча кыргыз улуту тектеш калктарга теңата болуп эле калбастан, эркектикке тете деңгээлге жетсе деген каалоону көөдөнүнө багып жүргөн. Сөздүн толук маанисинде чачылган эли жыйылган, бөлүнгөн жери бириккен Улуу кыргыз мамлекетин кургусу келген. Жеке пенде катары жагдай ошол жакка ооп кетсе деп тилеген. Буга, анан да биз сөз арасында Ысакбек өзүнүн эр тагдырын эл тагдырынан бөлүп карай албаган деп берген баа, мүнөздөмөбүзгө жогоруда айтылган эки мисалдан артык дагы кандай негиздеме келтирүү кажет?!

Фрунзеде түнкү отурушта отурганда, «Шинжаңды Кыргызстанга кошом» деп олдоксон айтылган сөздүн учугу ушуякта жатат. Эми ошол түнкү ирмемдерди элестетип багыңыз. Кыргыздын кылымдар бою азаттык, теңдик, биримдик эңсеген кыялынан жаралган, арман-асиретинен ырга айланган, кыргызды кылымдар бою аздырбай, тоздурбай, улут катары сактап калган «Манасты» улуу манасчы Саякбай күпүлдөп айтып жатса... Кыргыздын жандүйнөсүнүн күлазыгы катары улуттук рухун сактап келген улуу күүлөрдү улуу комузчу Ыбрай комузда шаңшытып турса... Мындай абалда жан-тенин Атажурт, бүтүн улутка арнаган пенденин көөдөнү кеңип, жигери ааламга сыйбай атырылары анык. Шонетип, өрөпкүп, Ысакбек өзүнүн кызматтык абалына, сырттагы иштин жагдайына

кол шилтеп, патриоттук жигери ишмердик инстинктине баш ийбей, бир жарылып, көөдөнгө каткан ички сезимин ачып, кыял, эңсөөсүн жарыя айтып алган окшобойбу?!

– 30 –

Канткен менен Ысакбек абал кай жагына ооп, Саясий бюронун планы кай жагына өзгөрө баштаганын боолгоп билген. Ошого карабай, дилинде советтик план менен эсептешпей, Чыгыш Түркстан Республикасынын өз алдынча мамлекет катары сакталып калышын жактап, акырына чейин ошол позицияда турган.

«1949-жылдын башында Кулжадагы үйүбүздө борбордон үч кытай келип, жашап турду. Экөө радист, бирөөсү башчысы экен, - деп эскерет Айша Масаитова. - Анан алар биз жеген кыргыз тамагын жей албай: «Биз айткан чөпчарды апкелип берсеңер, өзүбүз тамак жасап жейли» деп айтышыптыр ашпозго. Ашпоз менен завхоз аны генералга келип айтышты эле, ал: «Мейли, айтканын базардан апкелип бергиле. Бирок кеткен чыгымды үзбөй жазып тургула. Кийин өздөрү төлөйт» деп көрсөтмө берди. «Төлөйт» дегениңиз кандай? - деп сурап калсам: «Бир мамлекет бөлөк бир мамлекетке бекер тамак бермек беле?!». Биздин мамлекет - Чыгыш Түркстан, алардыкы Кытай» деп койду».

Муну үстүрт караганда өтө майда нерсе көрүнөт. Эки мамлекет жөнөкөй эки адамдын тамагы үчүн дагы эсептешип отурмак беле, туурабы? Генерал Ысакбек антип майда нерсеге маани берип атышынын сыры тамакта же ага кеткен каражатта эмес. Абал олку-солку, келечеги бүдөмүк болуп турган шартта ал Чыгыш Түркстандын эртеңи жөнүндөгү өзүнүн ички позициясын майда нерседен чыгара, кесе айтып атат.

Дагы бир эскерүүсүндө: *«Кулжада биз жашаган үй чоң жолдун боюнда эле. Терезелери машине жолду карап турчу. Бир күнү гүрүлдөп машинелердин доошу тынбай калды. Анан: «Советтер Союзунан бизге жардам келип жатат. Көрөсүңбү?» деп генерал мени терезеге чакырды. Терезеге тигилсем, жүк ташуучу машинелер каз-катар*

тизилип, тынбай өтүп жатыптыр. Жаңылбасам, 200дөй машине өттү окшойт. Генерал анан жардамчысын чакыртып: «Кайсы машинде кандай, канча жүк бар, так эсептелип жазылсын» деп буйруп жөнөттү» дейт генералдын жубайы. Бул да генерал Ысакбектин ЧТРдын келечек тагдыры боюнча оюна бир күбөдүр.

1948-жылдан баштап Ысакбек Мониев ЧТРдын азатыгы кыл учуна келип такалып, а өзү эки оттун ортосунда калгандыгын аңдап, туя баштаса керек.

«1948-жылдын аягы болсо керек. Эшиктен кирсем, генерал керебетте чалкасынан жатыптыр. Көздөрүнөн мөлт-мөлт жаш агып атат. Чочуп кетип: «Эмне болду? Бир жаман кабар уктуңузбу?» десем, туруп отуруп, көзүнүн жашын аарчып: «Эчтеме деле болгон жок, чайың болсо апкел» деп койду. Чай койдум. Коньяк иччү эле, андан ачып, рюмкага куйсам: «Өзүңө дагы куй, кемпир» деди. Анан аны-муну бираз сүйлөшүп отуруп, бир аз жибип, ыңгайсыздык жоюлган соң: «Бирөөдөн жаман кеп уктуңузбу? Ишиңизде жаман нерсе болдубу? Неге ыйладыңыз?» деп кайра сурам: «Заман татаал болуп турат. Алдыда дагы кандай күн болот? Жакшылык болобу, жаманчылык болобу, ким билет. Ар кандай иш болуп кетиши мүмкүн. Кокус, мен бирдеме болуп кетсем, силер кимдин колунда каласыңар, кандай күндү көрөсүңөр? Ушулар оюматкышкып кетти» деп жооп кылды. «Куюңузчу, кап-кайдагыны айтып» деп жооткотумуш болдум. Генералдын жашыганын биринчи жолу ошондо көрдүм». - Бул да Айша Масаитованын эскерүүсүнөн үзүм.

Болоттой бекем эрктүү генералдын дагы бир ирет мууну бошоп, жашыгандыгы тууралуу Жумаш Мамытова эскерет. 1949-жылы 1-май майрамын Бишкекте өткөрүп, Кулжага кайра кайтканда генерал Ысакбекти аэропорттон узаткан жакындарынын арасында аяшы Ж.Мамытова да болгон. Анын айтуунча, Ысакбек коштошордо аябай күйпөлөктөп буйдалып, уулу Абдыкайымды кайра-кайра өөп, көпкө карамалайт, траптан чыгып баратканда да токтоло калып, кол булгайт. Дал ошол учурда генералдын көзүнө жаш тегерене түшкөнү, бирок анысын билдирбеске аракет кылып, тез-тез адымдап чыгып кеткени узатуучулардын айрымдарына байкалып калат.

Ошо кезде Ысакбек аялы Турганбүбү баш болгон Фрунзедеги үй-бүлөсү менен Кулжадан кат аркылуу кабарлашып турган. Өзүнүн 48-жылкы бир катында Кыргызстандагы бүлөсүн жакын арада Кулжа шаарына, өзүнө көчүрүп аларын жазган. Катты толугу менен келтиргенибиз жөндүүдүр.

«Кымбаттуу жолдошум Турганбүбү! Менден акыбал сурасаңыз, өзүңүз көргөндөй жакшы турам. Август айында ангина менен ооруп, 20 күн жатып сакайдым. Сиздин «жайлоого кеттим» деген катыңызды тапшырып, өзүңүздүн, Абдыкайымдын амандыгын билип, көп кубандым. Мындагы балаңыз менен сиңдиңиз болсо, жакшы турат. Алар азыр жайлоодо. Кийин кайтмакчы. Менин сизден өтүнөрүм, жайлоодон кайтып келгендигиңиз тууралуу тезден кат жазыңыз. Закирдан бир даана кол саат, бир даана жоолук, Абдыкайымга бир даана кастүм жибердим. Тапшырып аларсыз. Өзүңүз айткан нерселерди дайындап койгун дедим. Жиберүңүзгө ажат болбоду. Себеби, өзүңүз менен Абдыкайымды октябрь айына чейин мында алдырып келмекчимин. Кудай буюрса, жакын арада мында келип каласыз.

Кайыр кош, көрүшкөнчө саламат болуңуз. Абдыкайымды мен үчүн эки бетинен өөп коюңуз. Кожо жана да Көккөз, бардыгына амандык айтып коюңуз, - деп амандыгыңызды тилеп кат жазуучу жолдошуңуз Ысакбек.

48-жыл, 25-август

Бирок ал катта кабарлагандай, үй-бүлөсүн Кулжага көчүрүп алган жок. 49-жылдын апрелинде өзү Фрунзеге келип отурат. Ал эми Фрунзеден кайткандан кийин жазган каты мынакей:

Кымбаттуу жолдошум Турганбүбү. Сиздин амандыгыңызды сураган соң, өзүмдүн аман-эсен экендигимди маалым этем. Мен кайткандан кийин өз ордума саламат жетип алдым. Саламатчылыгым жакшы. Сиз менен Кожо экөөңүздөрдүн тең саламаттыгыңыздардын түзөлүп кетүүңү жараткандан талап кылмакмын. Абдыкай жакшы турабы? Ден соолугу кандай? Мен кайткандан кийин өзүңүздүн ден соолугуңуз кандай болду? Курортко ба-

руу иштери кандай болуп жатат. Канча убакытка? Сиз менен ким бармакчы? Расход жагы кандай болду? Курортко жүрөрдөн абал мага толук жазып жиберүүңүздү көптөн көп өтүнөм. Акай менен Абабакир курортко баргандыгы тууралуу да маалым этиңиз. Тукеш, мен сиздин ооруңуз үчүн бул жерден дары таап жибердим. Бул дары көп кымбат дары экен. Айтууга караганда сиздин ооруңузду сөзсүз сакайтат. Тапшырып алгандан кийин пропессорлор аркылуу дарыларыңыз. Кожодон кат-кабар болсо, мени кабарландырып туруңуз. Өзүңүз курортко баргандан кийин турган адресиңизди жазып, кат берип туруңуз. Расход жагынан кыйналып калбастан, канча керектигиңизди тартынбастан Ажымдан алып туруңуз. Курортко акча керек болуп калса, тезинен адамдар аркылуу Ажымдан акча алдырыңыз. Тезинен кат жазып туруңуз. Мен да ар убакыт кат жазып турам. Жумаш менен Асанкулга сагынып салам айтып коюңуз. Өзүңүз менен көрүшүңү мезгили жакындаганда кабар кылып турам. Кайыры кош! Көрүшкөнчө аман-эсен болуңуз!»

Жолдошуңуз Ысакбек

Ысакбек Мониевдин биздин колго тийген акыркы катынын мазмуну ушундай. Мында да үй-бүлөсүн көчүрүп алууну көздөп же өзүнүн аяктагы иштеринен баян кылып эч нерсе жазган эмес. Демек, алдыдагы иштин баары чалкешип, өзүнүн да, Чыгыш Түркстандын да тагдырына кооптуулганын алдынала сезсе керек. Фрунзедеги аэропорттон узаганда «Кайра кайтып келемби да, келбеймби? Тууган-уругумду, уулумду кайра көрөмбү да, көрбөймбү?» деп санааркап көзгө жаш алгандыр.... Чындап эле ал Кыргызстанга экинчи кайтып келген жок. Үй-бүлө, тууган-уругун да кайра көрбөдү...

Мүмкүн, абалкы дүйнө таанымынын таасиринен калган болуу керек, кыргызда байыртан келаткан мындай бир түшүнүк бар эмеспи: баатыр же акылман элдик адамдарды жандуу жаратылыштан көзгө көрүнбөгөн, сыйкырдуу күч колдоп жүрөт деп билишкен. Ысакбектин колдоочусу кызылчаар жолборс болгон экен дешет туугандары. Айтууда, Ысакбектин өзүнө гана көрүнгөн ал жолборс, генерал

бар жерде ар качан суналып төрдө жатчу экен. Анан кийин-кийин төрдөн ыраактап, босогого жакындай баштаптыр... Генералдын сууга салса чөкпөгөн, отко салса күйбөгөн ак жолтойлугун, өмүрү кыл учуна кептелген ар кандай татаал кырдаалдан да жеңиш менен чыккан ооматтуулугун ошол колдоочу жолборско байланыштырышат.

Өмүрүнүн акыркы мезгилинде кызылчаар жолборс босогодон да көрүнбөй, таптакыр көздөн кайым болуптур. Ысакбек Мониевдин биздин колубузга тийген акыркы каты колдоочусу - кызыл-чаар жолборстун көздөн кайым болушуна азгана убакыт калган кезде жазылып отурат.

– 31 –

Сөз арасында Ысакбек эки оттун ортосунда калган деген сөз да оозубуздан чыкпабыды. Чыгыш Түркстан жарым-жартылай азаттык алып, өз алдынча мамлекет аталып калган кезде, ушул үлкөн жетишкендиктин башында турган, демөөрчүлүк кылган Кремль билермандары кайра баштапкы убадасынан тайып, ийлеп-ийлеп итке салган сыңары Шинжанды Маонун чеңгелине салып берет деген ой алгач эч кимдин башына келбесе керек. Эки тоо дегенибиздин маңызы ушунда: бир тарабы Ысакбек Чыгыш Түркстан элин азаптан куткарып, азаттыкка чыгаруучу чыныгы камкор санап, анын көрсөтмөсүнө ишенип, идеологиясы үчүн берилип кызмат кылган Советтер Союзу, а экинчи тоо - азаттыктын алгачкы даамын татып, улут үчүн кайра жаралууга тете мезгилди баштан кечирип, көкүрөгү элеп-желеп эйфорияга баткан, ЧТРдин төңкөрүшчүл лидерлерине, анын ичинен да аскербашчы Ысакбекке ашкере ишенген Шинжаңдын көп улут эли. Ысакбек акыр аягы мына ушундай оттун ортосунда оңтойсуз абалда калган. Чыгыш Түркстандын келечек тагдыры кандай болуш керек? Кайсы жолду тандап алуу зарыл? деген маселеге келгенде Кремль ичине сыр катып дымып, аз-аздан артка чегине баштап, ортодо оңтойсуз тыным өкүм сүргөн кезде душмандары Кулжада Ысакбекти каралап, төңкөрүштүн чыккынчысы, тыңчы, саткын дегендей ушак-айың таратууга, ар кандай кутумдарды уюштурууга да далбасташкан. Албетте, мындай аракет негизинен улуттук-боштондук кыймылынын душмандары, гоминьдандык-америкалык агентура тарабынан

жасалган. Ошол эле кезде өзүнө үзөңгүлөш, идеялаш Чыгыш Түркстан лидерлеринин баары эле Ысакбекке түз көзкарашта болгон деп айтуу да кыйын. Чыгыш Түркстан Республикасынын бийлиги орногон аймакта калктын басымдуу көпчүлүгүн уйгурлар, анан казак ж.б. калктар түзчү. Эмиграциядагы чачкын кыргыздарды эске албаганда, отурук алган бир да кыргыз айылы болгон эмес. Ошого карабай, Чыгыш Түркстан улуттук-боштондугу үчүн куралдуу күрөштө да, ЧТРдин мамлекеттик саясатында да башкы ролду кыргыз Ысакбек ойноп жатпайбы. (Согуштук мезгилдин жагдайы белгилүү, эки тизгин, бир чылбыр көбүнесе аскерди башкарган адамда болот). Мындай жагдай генерал Ысакбекке карата төңкөрүшчүл лидерлер арасында деле уйгур же казак улутчулдук сезиминен тутанган көралбастык мамиле пайда кылары табигый көрүнүш. (Андай мамиле азырга чейин эле уланып келаткандыгын Чыгыш Түркстан улуттук-боштондук көтөрүлүшү жөнүндө жазган уйгур, казак авторлорунун эмгектеринен баамдоого болот).

Учурунда ошондой чагымчылдыктын айынан Чыгыш Түркстан боштондук күрөшүнүн карапайым калк ичинен чыккан, эл ичинде кадыр-баркы зор лидерлеринин бири Ганибаатыр да Ысакбек менен чырдашканы бар. Ушакка уугуп, Ысакбекти өлтүрмөкчү болгон Ганибаатыр менен генерал өзү бетме-бет сүйлөшүп, кыраакылыгы, дипломаттыгы, сөзүнүн күчү менен келишпестикти жөн гана жайгарып коет.

Дагы бир жолу Кулжадагы полиция баштыгы Ысакбекти шаар четине мейманчылыкка чакырып калат. Мейманчылыктан кайтып келатышкан кезде атайын уюштурулган адамдар алардын астын тороп чыгып, Ысакбекке кол салмак болуп жулунушат. (Аларды кимдер уюштурганы, «Ысакбек саткын, уйгурларды алдап жүргөн кыргыз» дегендей ушакка кимдер ууктурганы белгисиз. Мүмкүн, алардын арасында дал ошол конокко чакырган полиция баштыгы дагы бардыр). Жаалданган кишилер орой баштаганда Ысакбек ойлонуп, буйдалып отурбайт. «Тос, иттеринди!» деп полиция баштыгын машинеден ыргыта тебет да: «Бирден терип таштайм» деп кыйкырат жабалактагандарга. Генералдын каары, чагылгандай реакциясы жабалактагандардын мизин кайтарып, саамга энди рете коет. Эндирөөнү илгиртпей пайдаланган генерал: «Айда машинени!» дейт шопурга. Жолу-

на коюлган капкандан ошентип аман кутулат. Жаалданган көпчүлүктү жай сүйлөшүп, түшүндүрүп же акыйлашып токтотуу кыйын эмеспи. Ысакбек ар кандай туңгуюк, курч кырдаалдан кандайча чыгып кетүүнүн жолун илгиртпей андай билген касиетке ээ болгон.

Дегеле, бу мезгилде Ысакбектин өмүрүнө көп жактан кооп туулуп турган. Жубайы Айша Масаитованын айтуусуна караганда, ал Кулжада турган убагында 1946-жылы төрөлгөн уулу Аскат менен бир бөлмөдө уктаган эмес. Өзү бөбөктөрдү өзгөчө жакшы көргөнүнө карабай, уулу Аскатты жанына жакын алып, үзүлө түшүп эркелетчү эмес экен. Кокус, мен бирдеме болсом, уулум ашыкча кусаланбасын деп этиеттенген болсо керек.

Айша Масаитова дагы бир мындай окуяны эскерет: *«1947-жылы бекен, биз Кулжанын четине жайлоого чыкканбыз. Ошол күндөрдүн биринде бир аскер бала Аскатты өңөрүп алып, ары казактарга барып кымыз уулаптыр. Ошондо Аскатты көргөн казак абышка: «ой, кебетесине караганда бул Ысакбек аксакалдын уулу гой» дейт. Аны мен генерал келгенде айта койбоймбу. Айтсам эле: «Бу кандай эси жоктугуң. Ысакбекти бирдеме кылсам дегенде эки көзү төрт болгондор даде толтура. Бала ошондой караниеттерге туш болсо не болот!?! Ансыз деле эки баламан ажырадым» деп катуу тилдеди».*

— 32 —

1949-жылдын августунда авиакырсыкка кабылып кайтыш болду делип жок кылынган ЧТР жетекчилеринин ичинен Ысакбек Мониев Кремлге эң жакын, эң ишенимдүү адам болчу. Чыгыш Түркстандагы операцияны Советтер Союзу негизинен Ысакбекке таянып жасаганын сөз башынан айтып келатабыз. Шинжандын Түштүк бөлүгүндөгү өз таасирин ага чейин да Ысакбек аркылуу кармап турган. Жок дегенде акыр аягы «өз» адам Ысакбектин өмүрүн сактап калууга болбойт беле? Маселен, ал кезде советтик КГБда «ыңгайсыз» адамдарды үй камагына алып, коомдон изоляциялоо ыкмасы бар болчу. Четке сүргүн кылып алакчылоо андан арбын колдонулган. Болбосо, генералды Кыргызстандын бир бурчуна - тээ тоо арасындагы туугандарына жет-

кирип, «эч жакка чыкпайсың, эч кимге эч качан эч нерсе айтпайсың» деп катуу талап койсо көнбөс беле?! Аргасыздан ушундай ойлорго да чумкуйсуң.

Бүгүн биздин башыбызга келген ой учурунда советтик жетекчиликтин акылына келбей коймок эмес. Тагдыр чечер мезгил жакындап, Кремль билермандары Мао Цзэдун менен «ымдаша» баштагандан эле советтик жетекчилик Чыгыш Түркстандын тагдыры боюнча өзүнүн акыркы бүтүмүнүн четин чыгарган. Бирок Ысакбек Чыгыш Түркстандын өз алдынча мамлекет болушу, болбоду дегенде СССРдин курамына киришин жактаган позициясынан жанбай көшөрөт. Советтик атайын кызмат менен жакындан кызматташып, Кремлдин көрсөтмөсү менен иш алып баргандагы Ысакбектин эң башкы максаты - Чыгыш Түркстандын улуттук-боштондук алышы болчу. Дээрлик бүт өмүрүн байлап, кыл үстүндө бел чечпей күрөшкөн максатына ал заматта түкүрүп салып, четке чыга бермек эмес. Болбосо, генерал Ысакбек үчүн өзүнүн керт башы, кара жанын арачалап калуунун жолу жетиштүү болчу. Бирок, чечүүчү кез келгенде ал өзүн тек гана советтик жетекчиликтин айтканы менен болуп, айдаган жагына жүргөн маррионет - куурчак эмес, Чыгыш Түркстан элинин чыныгы патриоту, элдин азаттыгы үчүн күрөшкөн чыныгы лидер экендигин көрсөттү. Жакын туугандары СССРде жашап жаткан. Бул жагынан алганда анын Шинжанда жоготор эч нерсеси жок болчу. Ал өзүнүн күрөшкөн идеясы үчүн өлүмгө бет мандай баруудан тайган жок. Ысакбек өзүнүн керт башынын амандыгын ойлоп, бүтүн Чыгыш Түркстан элинин ишенимин сатпады. Аны сөздүн толук маанисинде Чыгыш Түркстандын азаттыгы үчүн өмүрүн сайды десе болот. Учурундагы окуялардын жүрүш ыраатын, маани-маңызын талдап отуруп, ушундай жыйынтык чыгарууга туура келет.

— 33 —

Түпкүлүктүү максат, багытын аныктап, тактабай туруп, тагдырдын буйругу менен эле коомдук аренага чыгып калып, кокустук аркылуу лидер таажысы башына конгон личностторго дагы тарых бети толтура. Андай адамдар тарых барагына көбүнесе көмүскөдөн башкарган сырткы

күчтүн шилтенген кылычы катары гана кирип, менчик кыйыр сала албай кетет. Ысакбек Мониев андан кескин айырмаланып, өзүнүн максат – мүдөөсүн, жеке миссиясын, б. а. «бараар жерин» аныктап алып анан коомдук – саясий айдыңга чыккан тарыхый инсандардын катарына кирет.

1933 – жылга келип, баяныбызда азыноолак оозго алынган Чыпак казы, анын уулу Шабдан менен Ысакбектин жолу кайчылаш чыгып, кармашууга туура келген. Чыпак казы да Осмоналы пааша сыяктуу Кашкарды сураган, кызылсуулук кыргыздардын таасирдүү, алдуу-күчтүү мыкчыгерлеринин бири болчу. Анын саясий көз карашы, ой-мүдөөсү Ысакбектикинөн айырмаланып, караманча карама-каршы турган. Чыпак казы, Осмоналы паашалардын баары феодалдык-патриархалдык аң-сезимдин, диндин туткунунан чыга албаган эскичил башкаруучулар болчу. Алар эл, жер эртеңин да дал ошол нукта таанып-билген. Советтик басмачылар, аларды күшкүштөгөн антисоветтик чет күчтөр менен биригип, эл тагдырын ошол айлампада өздөрү билгендей калчалгылары келген. Бирок, атаандашып жатташуунун аягы жаңычыл Ысакбектин утугу менен аяктайт. Анын аскерлери Осмоналы паашаны кынына киргизип, Чыпак казыны уулу Шабдан менен кошо колго түшүрөт.

Ысакбектин атасы Мону ажы динге берилген адамдардан эмеспи, Чыпак казыны урматтап, анча-мынча мамиле кылып да жүрчү экен. Ал эми Ысакбек өзү Шабдан менен теңтуштук деңгээлде эле. Мурда экөө чегарачы отрядда бирге кызмат кылган жайы бар. *«Ысакбек Чыпак казы менен Шабданды кармаптыр. Көзүн тазалайт экен»* деген сөздү укканда Мону ажы так секирет. *«Монунун уулу Чыпак казыдай кишини кармап, жоготот деген не жорук?! Тезинен бошоттуруп жибер!»* деп кайрылат уулуна. Бирок, аталык кадырын салып, ортого түшүп канчалык чебелектесе да Ысакбек атасынын айтканына көнбөйт. Атасына ажим деп кайрылчу экен. *«Ажим, - дейт ал – менин жамандыгым да, жакшылыгым да сиз үчүн же өзүм үчүн эмес, эл үчүн. Мен элдин уулу болуп калгамын. Сиздин талапты ошон үчүн аткара албайм. Насип экен, Чыпак менен Шабдан азыр менин колумда турат. Сиз экөөбүз деле алардын колуна түшүп калышыбыз кеп эмес болчу.»*

Мону ажы буга да муюбай таарынып, «Монудай кишинин баласы Чыпактай кишини жок кылды» деген сөздү уккандан көрө, мен сенин колуңа өлүп берем. Ошол сөздү уккандан көрө таштан түшүп өлгөнүм артык» деп, айыл үстүндөгү зоокага чыгып жатып алат. А Ысакбек атасына «кой-ай» деп асылбайт. Тек, туугандарына: «Ажиңарди кармап койгула. Жашап турсун!» деп кесе айтат да, өз иштери менен Улуучатка жөнөп кетет. Мону ажыны анан агасынын уулу Мырза баш болгон туугандары аскадан араң зорго алып түшүшөт. «Ошондо атам үйгө төрт күн келген эмес» деп эскерет азыр Ысакбектин бир тууган иниси Кожакмат Мониев.

Кийин анан Ысакбек өз айылы Сымканага барганда туугандары «ата-бала араздашып калды эле, элдештирип коелу» дешет. Ысакбекти үйгө киргизишсе, Мону ажы төрдө отурган экен. Уулу менен учурашпай, «туйтуң» эте тескери карап, капталын салат. Ысакбек жанына чөк түшүп отуруп: «Ажим, Чыпакты мен өлтүргөнүм жок, тагдыр өлтүрдү, мезгил өлтүрдү. Ага капа болбоң» дейт. Орундуу айтылган сөз Мону ажыны да муютуп, ата-бала кайра жарашат. (Бул окуяларга Маматиса Мырзаев өз көзү менен күбө болгон.)

«Мен элдин уулу болуп калгам. Менин жамандыгым да, жакшылыгым да эл үчүн!» Ысакбектин бийик пафостогу бул сөзү тек гана ооз көптүргөн же кыйчалыштан чыгуунун айласы үчүн айтылган кургак кеп эмес. Ал чыныгы максаты, атуулдук позициясы болгондугун, баштан-аяк ошол принципти бек тутуп, иш кылганын таржымалыбыз айгинелеп келатпайбы.

«Мен өлтүргөнүм жок, тагдыр өлтүрдү, мезгил өлтүрдү!» Ысакбек бул сөздү 31-32 жаш курагында айтып жатат. Демек, ал ошол курагында эле ар кандай ишке, коомдук окуя, көрүнүшкө терең да, кенен да көз караш менен карап, ой чаптыра билген. Ооба, мезгилдин табияты ошондой болчу. Ырас эле, жолун тороп, максатын ишке ашырууга кедерги болгон душмандарынын көзүн озунуп тазалабаса, алар Ысакбектин өзүн ойрон кылмак. Аскер курап, колго курал алып күрөшкө аттанганы Ысакбек Мониев канчалаган адамдардын өмүрүнүн кыйылышына себепчи болгондур. Анын аскерлеринин онунан бирөө ата-

сынан, кай бирөө ага-инисинен же уулунан ажырагандыр. А мунун баары ошол мезгилдин мыйзам ченемдүү көрүнүшү, ыңкылаптык доордун талабы, шарты болчу. Биресе, гумандуулукту сап кармаган пенде катары Ысакбек ал күрөштөрдөгү курмандыктарга ичи сыйрылып, кандуу ишке аралашып калганын ичинен жектеп, анан анын баарын тагдыр буйругу, мезгил талабына шылтап өзүн жооткоткондур.

Ысакбек Мониевдин согуштук ишмердигине баштан — аяк назар сала келсең, дагы бир өзгөчө көрүнүшкө көңүл түшөт. Ал эч качан душмандарын өз колу менен өлтүргөн эмес. Өлтүрмөк тургай, өлтүрүү же жазалоо ишине өзү күбө болуп, бир да жолу катышпаптыр. Колго түшкөн душмандарынын көзүн тазалоо керек болсо, *«Менин көзүмөн алыс, жаныма жакын жолотпой жок кылгыла»* деп буйручу экен. Ал тургай кан кууган душмандары, бир тууган иниси Шаакмат менен абасы Кадырбердини атка сүдүрөтүп, кыйнап өлтүргөндөр колго түшкөндө да, аларды жанына жакын жуутпай, алыстан тындым кылдырган. Мүмкүн, Ысакбек антип «Ысакбек өлтүргөн» деген кийин-соңку өчөгүшкөн сөздөн сактанып, этиеттенгендир. А дагы бир жагынан карасаң, мында Чыгыш менталитетиндеги хандык жол-жобо, салтка ылайык жосун жатат. Түрк элдеринде «айыпкер хан көзүн көрбөш керек. Хан менен көз көрүшкөн болсо, күнөөсү кечирилип, жазадан куткарылышы шарт» деген түшүнүк жашап калган эмеспи. Мүмкүн, Ысакбек мына ушул түшүнүктү да көңүлгө бек түйө жүргөндүр. Албетте, ал хан аталып, такка отуруп, таажы кийген эмес. Бирок, тубаса хандык заади, хандык кааданы алып жүргөн.

— 34 —

Чыгыш Түркстан Республикасы түзүлгөндүгү жар салынган кезде республиканын жаңы өкмөтү бардык ишти нөлдөн баштоого туура келген. А генерал Ысакбек командачылык кылган Улуттук-боштондук армиясынын саны күндөн күнгө өсүп турган. Армияны кармап, аскерлерди тоюндуруп-ичиндирип, куралдандырууга оңбогондой каражат керектелери туурулуу иш го. Өз армиясынын кем-каржын жаап, толук каржылап турууга ЧТР өкмөтүнүн ички мүмкүнчүлүгү чак келген эмес. Ошондуктан, өкмөт казы-

насы мыйзамдуу алым, салыктардан тышкары, бай адамдардын ыктыярдуу салымдары менен толтурулган. Ынкылап учурунда суранып-тиленип отурушмак беле, моюн сунбагандардын мойнун толгоп болсо да өкмөттүк казынага каражат өткөртүшкөн. Ошондой учурлардын биринде атайын экспедиция алтын чегерилип жасалгаланган ээр алып келет. Аны генералдын адъюданты Акмат Дубанаев көрүп калып, өкмөткө өткөздүрбөй алып коет. Чыптага салып, үйгө алып келип койгон экен, Ысакбек келгенде: «*Ысак аке, бир айып иш кылып койдум эле. Эгер урушпасаңыз айтам*» дептир. «*Айта бер, айта бер*» дейт генерал. Акмат: «*Бизге деле керек болуп калышы мүмкүн деп, бир буюмду алып койдум эле*» деп, алтын ээрди төгөт чыптадан. Аны көрүп, Ысакбек катуу ачууланып, алтын ээрди тээп жиберет да: «*Бул жасаткан өз ээсине насип кылдыбы?! Ушул анан экөөбүзгө насип кылат деп турасыңбы?! Тез жогот! Өкмөткө тез тапшыр!*» деп тескери басып кетет. Адъюдантына бир нече күн кабак түйүп да жүрөт.

Генералдын жубайы Айша Масаитова мындай баян кылат:

Биз Кулжада өкмөт салдырган чоң тамда жашап турдук. Үй турмушубуз жупуну эле боло турган. Эки керебет, керегине ылайык буюм-тайым турчу. Кадимки аскерлердей жашачубуз. Үйдө канча адам тамактанат, канча конок келет, тамак-аш ошого жараша алдын – ала эсептелип жасала турган. Башкалардын үй ичин, кийинип-ичингенин көрүп, бир-эки жолу «тигил-бул» деп күңкүлдөсөм: «Курсагың токпу, кийимиң бүтүңбү, жетет ошо! Ашык оокаттын не пайдасы бар» деп кагып койгон генерал. Көңүлү жай боло калган күндөрү кээде: «Ээ, кемпир, ушунча жыл өмүрүм кыл учунда жүрдү. Эсенчилигибизге шүгүр кылып, ашык дүйнөгө кызыкпай жүр» деп калчу. Чынымы айтсам, анын пул кармаганын бир да жолу көргөнүм жок. Көрсө алган айлыгын адъюдантына дайындап, бей-бечараларга тараттырып берчү экен. Элдин турмушу оор убак. Арып-тозгон бей-бечара адамдар андан жардам сурап, көп кайрыла турган. Генерал ар бирин өзү териштирип сурап, аскерлерине да өтө аяр мамиле кылчу. Ата-энеси кары же үйүндө жалгыз балдарды аскерге алдырчу эмес. Кедей-кембагалдардын балдарынан

көмөгүн аябайт эле. Апырткандык эмес, генералдын эсидарты бүт караламан калкта боло турган. «Элге жакшылык болсо, турмуш оңолсо, биз ошого жетишсек, шарт түзүп берсек» деп көп айтчу. Кээде жөнөкөй кийинип алып, «элдин турмушун көрөм» деп шаар кыдырып кеткен учурлары да болгон.

1943-жылы Мону ажы миндей кой, 20 чакты төө, 40-50 дөй жылкы, топоз, аргындары менен өткөн Кыргызстанга. Алардан мурда келген Ысакбек атасына Эркечтамда жолукканда: «Ажим, Совет өкмөтү байлыкты көтөрбөйт. Малыңан кембегалдарга бөлүп бер. Өкмөткө тапшыр. Бей-бечараларга жакшы каралаш» деп нускоо айтканын бүгүнкү күндө Араван районунун Чөгөм айылында жашап жаткан Мону келини Турнакан өз кулагы менен укканын эскерип калат.

«Малды көрүп пайгамбар жолдон чыгыптыр» деп коет эмеспи кыргыз. Айтса, өлүү байлык, көрдүйнө кимдерди гана жолдон адаштырбаган!? Журт сурап, ал бийлеген эчен өкүмдар, хан, бектериң да мал-мүлктүн астында бечелдик кылып, көрдүйнөнүн кулу бойдон өтүп кеткен эмеспи дүйнөдөн. Генерал Ысакбек өзүн дүйнөкорлук сезимден оолак, байлык кумарынан азат, бийик алып жүргөндүгүн жогорудагы мисалдар тастыктап турат. Пенде эмеспи, анча-мынча азгырылгандыр... Бирок, ынсап, каниет деген улуу тыюуну жадынан чыгарбай, барына толук кылып, напсисин ооздуктай билген. Түшүнгөнгө, ал үчүн да болоттой эрк керек.

— 35 —

Айрым маалыматтарда Ысакбек Мониев Кашкар шаарындагы медреседе диний билим алган деп айтылып жүрөт. Кытайда басылган кээ бир китептерде, биздеги кээ бир гезиттик макалаларда ал СССРге келип, Ташкент шаарында бир канча жыл окуп кеткен деген да маалымат берилет. Генерал Ысакбектин өмүр жолу астейдил иликтенбегендигинен улам мына ушундай чындыкка коошпогон маалыматтар жазылып, айтылып жүрөт. «Ушундай бийик деңгээлге жеткен адам кантип эле билимсиз болсун» деген түкшүмөлгө салып, авторлор да чынды — калпты койгулаштырып жиберген өңдүү.

Чынчынында Ысакбек айылында Ысмайыл деген молдодон эскиче окуп, кат-сабатын ачкандан кийин эч жерде окуган эмес. А Ысмайыл молдону атасы Мону ажы атайы Кашкардан алып келип, балдарды окуттурган. Дегеле, Мону ажы уулу Ысакбектин окуп, билим алышына өзгөчө ынтызар болуп, көп аракет кылган дешет.

Ысакбектин молдодон окуган мезгили 1910-15-жылдарга туура келет. Ал учурдагы молдокелердин билим деңгээли, окутуу усулу белгилүү да, балдарга арабча кат таанытып, жазган-окуганды үйрөтүп, анан «Курандын» айрым сүрөөлөрүн жаттаттуу менен чектелген. Демек, бүгүнкү калыпка салып караганда, жогорку билим быякта турсун, Ысакбек орто билимге ээ болгон деп айтууга да болбойт. Бирок, ошол молдолор берген билимди да ал жеткире өздөштүрүп, жакшы окуган көрүнөт. Колубузга тийген араб арибиндеги каттарынын баары сабаттуу жазылган. Анан да кызматташ-замандашы Абдулазиз Матанов: *«Ысакбектин жагына келгенде мыкты деген молдолордон илимдүүрөк эле. Колбашчы болуп чыкканча беш убак намазын үзгөн эмес экен»* деп эскерет.

Кыскасы, кийин өзүнүн атактуу колбашчы, ири коомдук-саясий ишмер деңгээлине жетишине жандооч болгон билимге Ысакбек өз ынтызарлыгы, өз далалаты менен ээ болгон. Анан калса, ал өзүнө зарыл билимге өз алдынча жеткен жекече ийгилик менен эле чектелип калган эмес. Бүтүндөй элди илим-билимге үндөп, үндөп эле тим болбой, окуу үчүн шарт, мүмкүнчүлүк түзүп берген агартуучулук милдетти да аркалап чыкпадыбы! Шинжандык кыргыздар үчүн мектептерди салдырып, агартуу багытына өкмөттөн акча ажыраттырганы, Абдыкадыр Токторов сыяктуу идиректүү өспүрүмдөрдү СССРге окууга жөнөткөндүгү ага айкын далил. «Билим, билим» деген сөздү ооздон түшүрбөй, окууга өзгөчө маани бергендиги башка булактардан дагы дайын болуп турат. Маселен, туугандарына өз колу менен жазган каттарында да окууга нускаган насаатын байма-бай кайталайт. 1945-жылы Кулжа шаарында туруп, *«Жолдошум Турганбүгө, Кожакмат, Маматосмон, Абдыкайымдарга»* деп Фрунзе шаарына жолдогон салам каты *«Кандай, жакшы окуп жатасыздарбы?»* деп башталат. Анан турмуш акыбалын бирооз сураган сон

эле: «Сиздерден өтүнөөрүм, кандай болбосун билим алууга тырышыңыздар» дейт. Кызыгы, уулу Абдыкайымдан башка аталгандардын баары 20 жаштан ооп калган болчу ал кезде. Ошол курагына карабай, Кытайда арабча кат таанып, чала чабат бойдон калган туугандарын, жубайын Ысакбек Фрунзедеги атактуу № 5-мектепке киргизип, окуткан. Катта ошол жагдайды көңүлгө алып жатат.

КЭРдин Кызылсуу кыргыз автономиялуу облусунда жарык көргөн «Генерал Ысакбек» деген эскерме китепте генералдын орус тилин мыкты билгендиги жана Карл Маркс, Владимир Лениндин эмгектери менен таанышып, таасирленгендиги баяндалат. Коммунизм классиктеринин эмгектери Ысакбек Мониевдин төңкөрүшчүл ишмердигине өзгөчө түрткү болуптур...

Эскерме китептин авторлору мындай маалымат берүү менен мамлекеттик идеологиянын күүсүн чертип, бир жагынан, каарманынын баркын көтөрмөк ниетте чындыктан бир аз четтеп кеткен көрүнөт. Жөнөкөй логикага салганда деле, ал учурда Ысакбек Маркс менен Лениндин эмгектерин окуй алмак эмес. Аларды казып окуу үчүн шарт, мүмкүнчүлүк, анан калса, ар качан ат жалындагы Ысакбекте убакыт да жок болчу. Генерал Ысакбек орус тилин таптакыр билген эмес дегенден алысмын. Орусча окуп, түшүнгөн, акцент менен сүйлөгөн. А бул Кашкарда турган мезгилинен баштап орус офицерлерин кеңешчи катары жанына алып жүргөндүгүнүн, анда-санда СССРге жашыруун өтүп тургандыгынын гана жемиши. Болбосо, тил үйрөнүү жагдайында атайын шугулданган эмес. Коммунисттик идеологиянын негиздеринен, марксизм-ленинизм окуусунан кабардар болгон эмес деп да айта албайм. Жетишерлик өлчөмдө жалпы түшүнүккө ээ болгон. Ал тургай Ысакбек Мониев өзү чыныгы коммунист болчу. Илимий коммунизм классиктеринин, большевиктик революциянын ишмерлеринин эмгектерин окуп, ошого «таасирленген» коммунист эмес, ал жаралыш жасатынан коммунист болгон деп түшүнүү керек. (Демек, кеп коммунисттик партияга мүчө болгондо, мүчөлүк билетти чөнтөккө салып жүргөндө дагы эмес). Айтса, адилеттик, теңдик, достукту беттеген коммунисттик идея, анын жол-жосунун бышыктап чыккан марксизм – ленинизм окуусу жөнөкөй

турмуштагы түбөлүктүү идеялардан сыгылып чыккан эмеспи. Демек, Ысакбекти кимдир бирөөлөрдүн илимий эмгеги же кайсы бир тышкы фактор эмес, турмуш, мезгилдин өзү коммунист катары даярдап чыккан. Доор ошондой болчу, чын дилинен адилеттик, улуттук теңдик эңсеп, күрөшкөн адамдын коммунист болбой коюшу кыйын эле. Ал эми Ысакбектин табият энчилеген зээн-туюму, ой чабыты адилеттик, акыйкаттык үчүн күрөшүүчү, теңдик орнотуучу катары калыптанган. Албетте, Ысакбек бийлик, мансап көздөгөн, атак, аброй көксөгөн жалган дүйнө азгырыктарынан деле куру болгон эместир. Тарыхта өзгөчө роль ойногон өмүр өтөлгөсүндө, уникалдуу тарыхый ишмер деңгээлине чыккан ири ийгилигине ошондой амбициясы да өбөлгө, түрткү болуп, коштоп жүргөндүр. (Ысакбектей чоң секирикти амбициясыз жасаш да мүмкүн эмес). Бирок, анын эл мүдөөсү үчүн баш сайган күрөшүүчү, теңдик, адилеттик орнотуучулук ой-чабыт, дүйнө таанымынын алдында жеке амбициясы алсыздык кылып, элдик мүдөөсүнө сиңип кеткен көрүнөт. Минтип ишенимдүү бүтүм чыгарып жатканыбыздын жөнү бар. Ысакбектин ишмердигин тегиз көздөн өткөрүп, назар салып, чечмелей келсең, кайдадыр жеке, тар максат, каалоо үчүн түз жолунан четтеп, таза эмгегине шек келтирген иши, жоругу көңүлгө илинбейт.

Дегеним, жалпы элдик маанидеги опол тоодой эмгегин ыймандык чектен аша чапкан тар алкактагы орунсуз кылык-жоругу бүт жууп салган тарыхый инсандар да арбын. Ырас, мамлекеттик, коомдук-саясий ишмердин жасаган эмгегине, өмүрүнүн өтөлгөсүнө тарых гана так, калыс баа берет. А тарых мезгил менен аныкталат. Коомдук аренага чыгып, эл оозунда жүрүп, эл тагдырын ары-бери калчаган инсандардын көшөгөдөгү «былык» иштери, калпыс кемчилик, катачылыктары мезгилдин өтүшү менен ачыкка чыгып, убагында өзгөчө баркталып, даңкталган инсандын саясий бейнесине көлөкө түшүрүп, зоболосун кемитип койгон көрүнүшкө деле күбө болуп жүрбөйбүзбү...Генерал Ысакбек Мониевдин өлгөнүнөн бери да жарым кылымдан ашуун мезгил өтүп отурат. Бул аралык анын өмүр өтөлгөсүн реалдуу таразалап, ар тарабынан баалап-бычууга жетишерлик убакыт. Бирок, Ысакбектин адамдык насилине шек

келтирип, коомдук – саясий ишмердигине көлөкө түшүрөр жаманатты кепти дээрлик учурата албадым. Кайсы бир кыргыз акыны: «Периштенин да мурдунда богу болот» деп айткан экен. Пенде эмеспи, Ысакбектин мүнөз, жүрүм – турум, кылган-эткенинде кемчиликтер да болгондур. Бирок, андай «чылыктары» инсандык, ишмердик бейнесине көө сүртөр деңгээлге жетпептир.

– 36 –

2001-жылы Сүлүктү шаарында СССР КГБсынын мурдагы кызматкери, ошол учурда 90 жашка барып калган Тургун Ибрагимовго жолукканымда, ал: *«Ысакбек кыргыз үчүн миң жылда бир жарала турган адам. Коркпой эле так ушинтип жаз!»* деген эле. Кийинки жылы а кишинин көзү өтүп кетти. Аксакалдын аманатын орундатып, минтип айтканын айткандай келтирип отурумун...

Дегеле, таанып-билген, учурунда үзөңгүлөш жүргөн замандаштарынын баары генерал Ысакбекти адам катары өтө жогору баалашат. 1934-жылдан 38-жылга чейин анын кол алдында кызмат өтөгөн Абдулазиз Матанов: *«Ысакбек орто бойлуу, кең далылуу, керилген мурутчан келишимдүү киши болчу. Анын мүнөзүндөй мүнөз болбойт. Көп сүйлөчү эмес. Өзүнө тиешелүү сөз болбосо, күн бою отурсаң да унчукчу эмес. Бирок, саясаттанбы, шариаттанбы, бирдеме сурасаң, баарына астейдил жооп берчү. Сөгүңүп-сагынмак тургай, үңүн көтөрүп сүйлөп, бирөөнү катуу кыйкырып тилдегенин көргөнүм жок. Андай болгон менен аябай сүрдүү болчу. Сүрү Сталиндикиндей бар эле»* деп эскерип, сөзүн мындайча улантат: *«Мен биринчи анын колуна барганда полкто старшина болуп жүрдүм. Анан көтөрүлүп-көтөрүлүп, штаб начальниги да болуп иштедим. Акырында бригаданын бухгалтер-кассири да болуп турдум. Кытайда ошентип кызмат кылып, 38-жылдын декабрында Кыргызстанга кайттым. Кайтарда бухгалтериянын эсеп-кысабын чыгарсак, 23 млн.87 миң сом акча иштеткен экенбиз. Баарын тактап келгенде, 450 сом гана жетишпестик чыгып калды. Ошондо Ысакбек: «Азаматсың! Кем болбо! Атаңа ырахмат!» деп жетине албай сүйүңүп, алкап, алдыма күмүш жабдыктуу келишкен ат тартып, бир атты жетелетип, 10 миң сом сыйлык берип узаткан.*

Кийин дагы бир-эки жолу чакыртты эле, герман согушуна жөнөп калып, бара албадым.»

«Ысак акемин мүнөзү өтө олуттуу болчу, - дейт бир тууган иниси Кожакмат Мониев. - Бир сүйлөп, бир айткан сөзүн кайра кайталачу эмес. Сүйлөшүп калсаң айтаар сөзүңдү көзүңдөн алдынала билип койчу касиети бар эле. «И, ушундай дегич келип турабы?» дечү анан. Айтайын дегениңдин дал үстүнөн түшкөндө аргасыз «ооба» дейсиң.»

Генерал Ысакбек ар кандай иштин жагдайын, натыйжасын алыстан эле боолгоп билген сапатка да эгедер болгон. Чыгыш Түркстандын боштондугу үчүн күрөш жүрүп жаткан 1945-жылкы бир окуяны Акмат Дубанаев көп айтчу экен. Анын айтымында, Шинжаандагы калмак лидери Оспан баатыр алгачкы учурда көтөрүлүшчүлөргө моюн сунбай, элин башка нукка буруп, өз алдынча саясат жүргүзөт. Аны ийге келтирип, өздөрүнүн тарабына тартмак болгон Чыгыш Түркстан улуттук-боштондук кыймылынын лидерлеринин жөн-жай сүйлөшүүлөрүнөн майнап чыкпайт. Акыры ага тартуу берип, алдап-соолап алдына түшүп, ийгермек болушат. Бирок, Ысакбек бул ыкмага каршы болуп: *«Андай аракеттериңерден майнап чыкпайт. Оспанды башка жол менен ийге келтирүү керек. Мейли эми, аракет кылып көргүлө»* дейт. Доскенов деген казак офицер баш болуп, арасына Акмат Дубанаев кошулган делегация тартуу-соога алып, Оспан баатырдын алдына барат. *«Барсак, Оспан баатыр кеселдеп, боз үйдө жатыптыр. Эки аялы бар экен. Визди ордуна турбастан тосуп алды. Орун алып, сурашкандан кийин: «СССРдин баштыгы Сталин сизди урматтап, генерал деген наам берди» деп генерал мундири кадалган чапанды мүрсүнө жаптык. Бирок, ал чапанды мүрсүнөн кагып түшүрүп койду. «Тартуу ала келдик эле» деп, алтын буюмдар салынган күмүш табакты алдына тарттык. Оспан баатыр аялына бирдеме деп калмакча «бурк» этти эле, ал табакты кайра өзүбүздүн алдыбызга жылдырып койду. Ошентип, Оспан баатыр тартуубузду албай, сөзгө да келбей, шаабайыбыз сууп кайтык. Кийин анан Ысак акем өзү аскер менен барып, сес көрсөткөнбү, айтор, тез эле өзүнө кошуп алды»* деп эскерген Акмат Дубанаев.

Замандаштары Ысакбектин улуу-кичүүгө бирдей сыпаа мамиле кылгандыгын айтышат. Отурса да көбүнчө

сыңар тизелеп же чөк түшүп отурчу экен. Ал эми бала кезинде энесинин жеңилин жерден, оорун колдон алып, тамак-ашынан бери даярдап, үй иштерин бүтүргөн, ата-сына эш болуп тыш иштерди жайгарган өтө эмгекчил бала болуптур.

Жубайы Айша Масаитованын айтуунча, генерал кийинки учурларда тамеки тартып жүргөн. *«Агезде «Казбек» деген тамеки боло турган. Ошол тамекиден чекчү. Жолдоштору менен отурганда ичимдик дагы татып койчу»* дейт ал.

– 37 –

Генералдын ата-жотосунда көркөм өнөргө ынак, руханий дөөлөттү аздектеген адамдар болгондугу жөнүндө оңчулуктуу кеп жок. Ысакбектин өзүнө замандаш же андан кийинки муундан деле андай ынтаалуу адамдар чыкпаптыр. Эмнегедир, жээк-жаатынан бул ыңгайда генерал өзгөчөлөнүп турат. Ар жагынан шык даарып, көркөм өнөрдүн кайсы бир тармагын кесип калбаганы менен, ал руханий дөөлөткө астейдил маани берип, улуттук маданият үчүн күйүп-бышып, дамамат кам көргөн. (Кытайлык кыргыздардын улуттук маданиятын өөрчүтүүгө көңүл буруп, чыгармачылык ийримдерди уюштуруп, оюн койдурганы; Ыбрай Туманов, Саякбай Каралаев, Алымкул Үсөнбаев, Мыскал Өмүрканова сыяктуу залкарлардын талантын барктап, алар менен жакын мамиледе болгондугу; өз аскерлерине марш катары Асанаалы Кыштообаевге атайын күү чыгартканы сыяктуу мисалдар таржымалда баяндалбадыбы.)

«Ыр-күцгө жакын эле. Өзү да ырдап кала турган. Курманжан Датка дегендей саптары бар бир обонду кыңылдап, ырдап, анан: «Э, кемпир бизден бир ушундай аялзат чыккан экен, ал анткен экен, минткен экен» деп айтканы да кулагымда турат. Агезде жашмын да, жакшылап маани бербегендиктен, азыр эчтемеси эсимде калбаптыр. Кийин билсем, алайлык Курманжан датка тууралуу айтчу турбайбы. Генерал ууга да ышкылуу эле. Жылдыз, Кундуз деген эки алгыр тайганы, Акшумкар деген кушу боло турган. Бош боло калса эле ошолорду алып, ууга жөнөшчү. Кээде 20-30 дан каз-өрдөк байланып келип, аларды коң-

шуларга бөлүштүрүп кирет. Мен: «Ошончо убара болуп, кыйналып анан...» деп күүкүлдөп калсам: «Салт ошондой, баары ооз тийишсин» деп кое турган. Негедир жан-жаныбарларга да жакын эле. Үйдө кичинесинен багып алган эки бугу, бир жейрен, бир турна боло турган. Кийинчерек аюнун эки мамалагын алып келген. Короодо жүрүшчү. Генерал кээде аларга өз колу менен оокат берип кала турган» дейт Айша Масайтова Кулжадагы турмушун эскергенде.

Тактоону талап кылган кээ бир маалыматтарга кайрылсак, генерал Ысакбек чиймелеп ыр жазганга да ышкылуу экен. Маселен, «Түрк ааламы» гезитинин 1992-жылдын 23-июнундагы санына жарыяланган «Унутулгусинсан» деген макалада мындай маалымат берилет:

*«Күн батып, түштү көлөкө,
Азапты салдың жүрөккө.
Асырап баккан гүлүмдү,
Үздүрдүм мен бөлөккө.»*

*Ай батып, түндө көлөкө,
Айрылуу батып жүрөккө.
Өңүп – өскөн элимди,
Жеткире албай тилекке.»*

*Асман турат көгөрүп,
Мен турам үйгө жөлөнүп.
Жигерлер кайда, эл кайда,
Калганмынбы бөлүнүп?»*

Айтууларга караганда, Ысакбек ыр жазчу экен. Жогоруда көрсөтүлгөн саптарынан эле аскердик ишмердин ыр жазууга шыктуу экендиги байкалып турат. Бирок, жазган ырлары арбын болсо да, бизге жеткен ыры ушул гана.»

Генерал Ысакбектин ишмердиги ыймандык-адамгерчилик да, коомдук-саясий да тейинде сыдыргыга салгандай түз жүрүп, жаманатты кылар былык-чылыктардан таза болгондугунун бир өбөлгөсү-дал ошол жан дүйнөсүндөгү руханий көрөңгөнүн молдугу. Ысакбек Мониевдин телегейи тегиз дегидей тарыхый личностко айланышында анын туюм

– тулкундагы рухий башат өзгөчө роль ойногондугун белгилебей коюуга болбойт.

– 38 –

Атына генерал чини кошулуп айтылып, кыргыздын биринчи генералы аталып, Ысакбек Мониев аскер ишмери, таланттуу колбашчы катары таанылып, бааланып жүрөт. Ооба, ал кыргыз улутунун тарыхындагы биринчи аскер генералы. Кыргыз элинин соңку тарыхында өзүнчө аскер курап чыгып, аскер саны 30 миңге чукулдап барган согушчул армияга командачылык кылган инсан жок. Аскерий өңүттөн алып караганда деле ал кыргыз тарыхында теңдешти жок, уникалдуу инсан экендиги талашсыз. Анткени менен, Ысакбекти аскерий ишмер катары гана таанып, ишмердүүлүгүнүн башка салааларын көңүлдөн чыгарып коюу анын өмүр өтөлгөсүн түзүктөп билбегендик же эмгегине калыс баа бербегендикке жатат. Биринчи кыргыз генералынын 47 жылдык кыска өмүрүнө баштан-аяк абай салып көрүңүздөр: ал-таланттуу колбашчы, ал – көкжал төңкөрүшчү (революционер), ал – мыкты башкаруучу, ал – ынталуу агартуучу, ал – чебер дипломат. Генерал Ысакбек өзүнүн кыска өмүрүндө коомдук ишмердүүлүктүн аталган багыттарын бирдей алып жүрүп, бардык жагынан өзүн көрсөтүп, ага тийиштүү сапат, касиеттерди өөнө боюна сиңирген тарыхый ишмер. Анан ар кандай татаал кырдаалда гумандуулуктан тайыбаган жөнөкөй гана адам. Кай жагынан алып карасаң да, андай кең масштабда ишмердик жүргүзүп, тарыхый аренада «жарк» эткен из салган инсан учурабайт тарыхыбызда. Масштабын салыштырып болбос, бирок, Ысакбек феномени дүйнө тарыхында да сейрек кездешчү көрүнүш.

Ысакбек боюнда кезинде энеси Кадича боз үйдө ийик ийрип отурса, ичинде ыңаалап ыйлап ийиптир. Курсактагы баланын доошун уккан кайненеси Болпоч байбиче бул таңгалыштуу ирмемди жакшылыкка жоруп: *«Уул болсоң, бир урууга бий бол, кыз болсоң, бир урууга байбиче бол!»* деп бата берген дешет. (Мону үйлөнүп, туну Ысакбек төрөлгөнчө бир тууган абасы Карагулдун колунда жүргөн эмеспи. Болпоч байбиче ошол Карагулдун жубайы.) Курсактагы балага изги тилек менен антип бата тилеп атып,

чоң энеси өзүнүн каалоо-батасы эселеп ишке ашып, курсактагы бала жарык дүйнөгө келгени анын оюна келбес бийиктикти багынтарын боолгоп билбесе керек. Билмек да эмес. Анткени, агезде феодалдык- патриархалдык түзүмдө жашап, тарыхый өнүгүштөн артта калган кыргыз коомунун тар чөйрөсүндө адамдын бир урууга же аймакка бий болгондон ашкан саясий жетишкендиги түшкө да кирген эмес. Генерал Ысакбек ошол уруучулук-феодалдык аң-сезимдеги элден, артта калган коомдон, дүйнөдөгү саны али миллионго жетпеген кыргыздын чектелүү чөйрөсүнөн суурулуп чыгып, эларалык деңгээлдеги ишмерликке жетиши менен да улуу.

Курсакта ыйлаган сейрек көрүнүш башка жолу да кайталанган көрүнөт. Энеси Кадича: *«Ичимде жатып, эки жолу ыйлап, туйлаган. Бул сөзсүз бирдин ичинен чыгат»* деп айтып калчу экен уулу Ысакбек тууралуу. Чын эле Ысакбек Мониев бирдин ичинен чыкты! Чыгыш Түркстандын кыргыз эмес улуттагы ар кошкон элин артынан ээрчитип, кылым Кытайга каршы курал көтөрүп чыкканы, артында жалпы түрк калктарынын тарыхында кала турган из салгандыгы эмне деген эр тагдыр?! Бирдин эмес, экинин ичинен чыкты дээрлик эрдикке тете го!

Табийгат Ысакбек Мониевге атаа кылгандай дымак, жигер, шык, ички потенциалга ээ адам тарыхта андан да бараандуурак из калтырып, ири бурулуш жасаганга кудурети жетмек. Кудай анын өөнө бой, жан дээрине ошого тете касиет ыйгарган экен. А бул жагынан алганда, кыргыздай аз, алсыз, чөйрөсү тар элдин өкүлү экендиги кайсы бир деңгээлде Ысакбекти өксүтүп, мүчүтүп, жылдызынын жарык жанып, эмгегинин майнаптуурак болушуна кедергисин тийгизгендигин да моюнга алган эп. Маселен, Ысакбек орус же кытай сындуу алдуу-күчтүү, арбын сандуу элдин кулуну болсо, тагдыры кандай болмок, ким билет?

Тагдыр демекчи, генерал өзү жашоо-турмушка философиялык өңүттө кенен ой чаптырып, жазмыш, тагдыр, насип деген түшүнүктөргө өтө терең маани берген көрүнөт. Чыпак казы өлтүрүлгөндө атасы Мону ажыга: *«Чыпакты мен өлтүргөнүм жок, мезгил өлтүрдү, тагдыр өлтүрдү»* дейт эмеспи. Абдулазиз Матанов да мындай учурду эскерет:

– 1944-жыл. Герман согушунан жарадар болуп келген учурум эле. Оштун базарынын башындагы көпүрөнүн жа-

нында чайкана боло турган. Ошол чайканадан чыгып келатсам нары жактан Ысакбек атчан келе жатыптыр. Карапайым кийимчен, жалгыз экен. Учүрашып калдык. Жоон сандан ылдый бутум жок, балдакчан жүргөмүн да. «И, ушундай болуп калдыңбы?» деди Ысакбек. «Бир бутту берип келдим, кожоюн» десем, анан: «А майли, тагдыр да» деп жооткотуп койду. «Сиз качан келдиңиз?» деп сурасам: «Балдарга келдим эле» деп жооп берди. Башка сүйлөшпөдүк. Көрсө, ошондо Оштон аскер алып, аскер даярдап жүргөн экен.

Тагдыр...Ысакбек Мониевдин бешенесине ары сыймыктуу, ары суктанарлык, ары өкүнүчтүү, ары таңгалычтуу, кайталангыс тагдыр жазылыптыр. Баарыдан мурда, анын эр тагдыры эл тагдыры менен камырдай жуурулушкан маңызы менен даңктуу, барктуу.

— 39 —

«Уул болсоң, бир урууга бий бол, кыз болсоң, бир урууга байбиче бол» деп тилек кылган чоң энеси Болпоч байбиче анан: «Ка-ап, баарын сураган экем, бирок өмүрүн сурабай калыпмын» деп тилин тиштеп, өкүнүп калган экен дешет...

Ысакбек ырасында эле кыска өмүр сүрдү. Эр ортону элүүгө жетпей, жарык дүйнө менен коштошту. Анын өлүмүн Бишкектеги туугандары, жубайы Турганбүбү кандайча уккандыгы жөнүндө Сулуу Мониева мындайча эскерет:

- Бир күнү эле, «Аксакал барат экен, үйдөсүңөрбү?» деп сурап, өкмөттөн телефон чалып калышты. Аксакал дегени Совнаркомдун төрагасы Төрөбай Кулатов болчу. Ал киши биздикине анда-санда аялын ээрчитип келип, кем-каржыбызды сурап, сүйлөшүп отуруп кете турган. Төрөбай аксакал аялы менен, дагы эки-үч киши болуп келишти анан. Дасторкон жайып, чай койдук. Баары эле бир кызыктай акыбалда, унчукпай отурушат. «Албайсыңарбы?» дейбиз. Тамашалап сүйлөйбүз. Алар унчугушпайт, жүздөрү суз. Акыры Төрөбай аксакал сөз баштап: «Бир айдан бери айталбай жүрдүм. Москвадан катуу буйрук келди эле, үч күндөн бери үйдөн чыкпай жаттым. Ушундай жаман иш болуп кетти. Генералдан айрылып калдык. Генерал авиакатастрофадан каза болду» деди.

Мону укканда эси оогондун эси ооп, баарыбыз ызы-чуу болуп жатып калдык. Врачтарды да даярдап коюшкан экен, карап атышты. Бизден башканын баары эле уккан экен. Заматта корообуз тааныштарга толуп кетти. Ысак акемин өлүмүн угузган убак 1950-жылдын марты болчу. Ысак акемин мыкты илбирс ичиги бар эле, кийин ошону ырчы Алымкул Үсөнбаевге жапканбыз.

Ал эми Мону ажы баш болгон Чөгөм айылындагы тууган-уругу генералдын көзү өткөнүн ошондон кийинчерек уккан. Угузардын алдында аларга «Ысакбек Чөгөмгө барып, тууган-уругу менен учурашат экен. Сазданып тургула» деген кабар берилет. Чөгөмдөгү туугандары чындап эле Ысакбек келет экен деп ишенип, үй-үйлөрүн даярдап, Мону ажы «келсе той берем» деп камылга көрүп турган күндөрдүн биринде ылдыйдан 4-5 атчандын карааны көрүнөт. (Агезде Чөгөмдө эл аз, машине жол жок. Бирөө-жарым келатса, алыстан эле байкалган.) Атчандар жакындап келгенде Эргеш амин деп коюшчу Папан айылдык кеңешинин төрагасы менен НКГБнын Ош облустук бөлүмүнүн кызматкерлери экендигин ажыратышат. Арасында Ысакбек көрүнбөйт. Меймандар жетип, аттан түшө баштаганда эле Мону ажынын жүрөгү жамандыкты сезип, эчкирип ыйлап жибериптир. «Пекинге бара жатканда самолет жарылып, Ысакбек оо дүйнөгө узады» деген суук кабарды ошолор жеткирет. Тагдыр жазмышына моюн сунгандан башка аргасы жок Мону ажы ошол 50-жылдын август айында Оштун тегерегиндеги элди бүт чакырып, Чөгөмдүн Загыра жайлоосунда Ысакбектин ашын берген.

Генералдын Чөгөмдөгү, Бишкектеги тууган-уругу саясий качкын катары гана жашап, СССР жараны эсептелчү эмес агезде. Ысакбек Чыгыш Түркстандын тагдырын бир жаңсыл кылып, тынч турмуш орносо, Атажуртубузга кайра кетебиз деген ойдо болушкан. Ал ойлору Ысакбектин өлүмү менен кошо ойрондолгондон кийин, 1951-жылдын май айында Москвадан атайын кишилер барат Чөгөмгө. Кытайлык кыргыздардын алдына «кетесиңерби же каласыңарбы?» деген тагдыр чечер суроону коюп: «*Эгер Кытайга кайра кетебиз десеңер, шыпыргыңарды да калтырбай көчүрүп жеткиребиз*» деген маанини кыйытышат Мону ажыга. «*Ысакбектен айрылып, Кытайга эмне*

деп бармак элем. Кетпейм. Союз гражданы болом» деген чечимин билдирет Мону ажы. Анын чечими жалпы тууган-уругу үчүн да акыркы чечим болот. (Албетте, Кыргызстанда калууну каалабай, бирин-серин Кытайга кайтып кеткендер да болгон. Бирок, кызылсуулук качкындардын уюткусу, Ысакбектин жакын туугандары бүтүн бойдон эле калган.) Ошентип, биротоло СССР жарандыгын алып, 1951-жылдан баштап СССР паспортуна ээ боло башташат. Ортолук фондго тай кошкону тай кошуп, торпок кошкону торпок кошуп, ошондон баштап колхозго мүчөлүккө өтүшкөн.

Кийинчерек Мону Чамашев Ош шаарынын чок ортосунан чоң там сатып алып, шаарда да жашаган. Шаарда жаңы курулуштар башталган кезде ал тамды бузуу керек болот. Өкмөт ал тамдын ордуна жаңы там салып, орун-очок алуу үчүн башка жер караштырууну сунуш кылганда Мону ажы Карасуу районунун Мады айылына жакын, Ош-Алай автожолунун 9-километриндеги жерди тандаптыр. Бул тандоосунда ал бир жагынан жер шартынын ыңгайлуулугун көңүлгө алса, экинчиден, тууганчылык жагдайга негизденсе керек. Мадыны негизинен баргы уруусу жердеген. А баргылар Мону ажынын уругуна тага болуп кеткен жайы бар эмеспи. Ошентип, Мону ажы жана анын туугандары Мадыдагы жайдак жерге көчүп келип, там салып отурукташкан. Азыр дүпүйгөн чоң айылга айланган ошол жерде Ысакбектин туугандары Курманжан датка менен Алымбек датканын уруктары менен аралаш жашайт. А бир бөлүгү деле Араван районуна караштуу Чөгөм айылында, Бишкекте, Ош шаарларында, Алай районунда.

Ушул жерде Ысакбектин үй-бүлөсү, бир туугандары тууралуу кабар бере кетүүнүн удулу келип турат. Ата-энеси-Мону Чамаш уулу менен Кадича Муса кызы туну Ысакбектен кийин Чүрөк, Шаакмат, Мырзакмат Бүбүкан, Атакмат, Кожакмат, Сулуу, Ажакмат деген беш уул, үч кыздуу болушкан. Энеси Кадича кичүүсү Ажакмат төрөлгөндө төрөттөн каза табат. Мону андан кийин Таасил деген кызга үйлөнүп, Термез, Абийба, Өмүралы деген эки уул, бир кыздуу болот. Алардын энеси Таасил да төрөттөн каза болгон. Ал эми Мону ажы 1968-жылы 85 жашында Мады айылында дүйнөдөн кайткан.

Генералдын иниси Шаакматты 34-жылы өчөгүшкөн душмандары өлтүрүп кеткен. Атакмат бир үй-бүлөлүк келишпөөчүлүктөн улам Кытайдан Арабияга өтүп кетип, өмүр бою ошол жакта жашап өттү. Ажакмат болсо Кытайдан СССРге качып өткөн маалда, жигит курагында эле оорудан каза болгон. Ал эми карындаштары Чүрөк, Бүбүкан, дагы бир иниси Мырзакматтардын көзү кийинки жылдары эле өткөн. Баарынын балдары, небере-чөбөрөлөрү бар. Термез Мониев Бишкек шаарында жашап, Кыргыз керек-жарак коомунун текшерүү комиссиясынын төрагасы болуп иштеп жүрүп, 1995-жылы дүйнөдөн кайтты. Кожакмат Мониев азыр Бишкек шаарында, Сулуу, Абийба Мониевалар менен эң кичүүсү Өмүралы Мады айылында жашайт.

Ысакбек алгач өзүнүн алысыраак туугандарынын Быйпы деген кызына үйлөнгөн экен. Быйпы эки уул төрөп, бирок экөө тең турбаптыр. Ошондуктан, сегиз жылдан кийин ажырашып кетишет. Андан кийин алган аялы-Мактым. Ал уул төрөп, атын Амбарбек коюшат. Бирок ошол төрөттөн кийин Мактым өзүнө келе албай ооруп, алты айдан кийин каза болуп калыптыр. Уулу Амбарбек да 7-8 ге чыгып, тестиер болуп калган кезинде ооруп, ажал тооруйт. Ысакбек андан кийин Гүлай, Турганбүбү деген эки кызга үйлөнөт. Негизи генерал көп аял алган эркектердин катарына кирет. *«Мактым чачы согончогуна жеткен, созулган сулуу, мыкты аял болчу. Балдары да токтобой, анан ошол аялы да өлгөндөн кийин Ысак акем көп аял ала баштады. Каерде сулуу, жакшы кыз болсо эле барат, алат...»* дейт карындашы Сулуу Мониева. Айтууга карганда, генерал ошол Мактым деген аялын өзгөчө жакшы көрчү экен, кийин да аны жоктоп, *«Мен Мактымдын ордун толуктай албадым»* деп айтып калчу дешет. Чындап эле Ысакбек кийинки өмүрүндө такай кош аял менен жашаган. Бирок, эки аялы бир үйдө жашаса да бирин-бири «эже» деп сыйлап, чыр-чатаксыз күн кечиришиптир.

Ысакбек Кытайда куугунтукталып, СССРге качып өткөндө 3 жашар уулу Абдыкайымды гана алып өткөнгө үлгүрүп, Гүлай 3 жаштагы уулу Маматурсун менен, Турганбүбү кучактагы кызы менен калып кеткен эмеспи. Кийин Турганбүбү түрмөдөн качып чыгып, Фрунзеге кел-

ген. Анын уулу Абдыкайым кыргыз телесинде оператор болуп ишгеп жүрүп, 1980-жылы оорудан улам каза болгон. Абдыкайым Ысакбек уулунун Айчүрөк деген кызы, Жеңиш, Нурдин деген эки уулу, неберелери бар. Баары Бишкекте жашашат. Ал эми алардын чоң энеси Турганбүбү жакынкы жылдарда эле дүйнөдөн кайтты.

Ысакбек 1945-жылы Кулжада үйлөнгөн, таржымалда эскерүүлөрү байма-бай келтирилген аялы Айша Масаитовадан Аскат деген уулду болгон. Азыр Бишкек шаарында жашайт. Ички иштер органдарында иштеп жүрүп, жакынкы жылдары эле отставкага чыккан. Айгүл, Жыпар, Жылдыз деген кыздары, Жаныбек деген уулу бар.

Кашкарда үйлөнгөн уйгур аялынан Азиз деген уулу бар экен, ал азыр Кашкар шаарында жашайт. Жакынкы жылдары эле тууганчылап Кыргызстанга келип кеткен.

Деген менен, Совет өкмөтү Ысакбектин жакындарына түзүк эле кам көрүп келиптир. Маселен, жесирлерине союздук маанидеги персоналдык пенсия чектеген.

– 40 –

Генерал – лейтенант Ысакбек Мониев жана Чыгыш Түркстан улуттук-боштондук кыймылынын Ахмедхан Касими сындуу башка лидерлери бүгүнкү күндө Кытай Эл Республикасында айтарлык өлчөмдө кадырланып, баркталат. Ишмердик жолу окуу китептерине киргизилген. Өмүр өрнөгү тууралуу кытай, уйгур, казак, кыргыз тилдеринде ондогон китептер жарык көргөн. Кулжа шаарында Ысакбектин музейи да бар. Дегеле, Шинжаңдын жалпы эли Ысакбекке өздөрүнүн улуттук баатыры катары баа берип, ошого тете барктаарына күбө болуп жүрөбүз. Канткен менен, башка саясий система, башка нуктагы мамлекеттик саясат өкүм сүрөт эмеспи, Кытайда Ысакбек Мониев тек гана Мао Цзэдун башында турган Кытай компартиясынын жоокери сыңары көрсөтүлүп, Чыгыш Түркстан улуттук-боштондук көтөрүлүшү, Чыгыш Түркстан Республикасынын түзүлүшү жөнүндөгү маалыматтар жашырылып же бурмаланып келаткан жагы да бар.

1944-49-жылдардагы Чыгыш Түркстан улуттук-боштондук көтөрүлүшү, андагы генерал Ысакбектин эмгеги

боюнча коңшу Казакстанда да бир нече эмгектер басылгандыгынан кабардармын. (Тилекке каршы, азырынча алар менин колума тиелек.)

Бөтөн элдер бийик баалап, өзгөчө кадырлап, сыймык туткан, жалпы Туран элдеринин тарыхында өзгөчө из салган улуу инсан Ысакбек Мониев эмне үчүн өз элинде, өз жеринде анча баркталбайт? Баркталмак турсун, алигиче жалпы элдик таанымга ээ болбой, көмүскөдө калып келатат?

Албетте, кыргыздын биринчи генералынын ишмердүүлүгү аң-сезимдүү түрдө жашырылып келген советтик доордун жөнү түшүнүктүү. 1990-жылдардын башталышынан тарта авторитардык – тоталитардык бийлик режиминен да кутулдук. Кыргызстан саясий көз карандысыздыгын жарыялап, өз алдынча мамлекеттүүлүккө жеткени тарыхый-генеологиялык тамырыбызга тереңдеп үнүлүп, өтмүшүбүздүн ак тактарын толтурууга далалаттар башталды. Адилетсиз түрдө унуткарылган тарыхый ишмерлердин эмгегин иликтеп, өз баасын берүү иши көңүлгө түйүлдү. А бирок, мында даде уруучулук-париархалдык аң-сезим туткунунан бошоно албай, тарыхый ишмерлердин эмгегине улуттук деңгээлде адилет баа берүүдө аксап келатабыз. Жамыраган «баатырларды», «хандарды», «улуу инсандары» таап чыктык. А бирок, алардын өмүрүн тереңирек иликтеп, ишмердүүлүгүн калыс талдай келсең, көпчүлүгү кокту-колоттун алкагынан чыга албаган, б. а. өз уруусунун «ханы» же кыргыздын дагы бир уруусун чаап алган бир өрөөндүн «баатыры» болуп чыга келет. Көзгө түшкөн дагы бир жагдай, «өз короомдон кочкор саламга» салып, азыркы шартта ар бир уруу же урук өз ичинен «улуу инсан» таап, аны жалпы улуттук масштабга зордоп чыгарып, мамлекеттик деңгээлде даңазалап, тарых барагына күчтөп киргизүүнү көнүмүш адатка айлантты. А эгер артында күйөр тууганы, колдоп – сүрөөр уругу болбосо, эл, мамлекет үчүн опол тоодой эмгеги бар инсаның деле тигилердин фонунда көмүскөдө кала берет. Генерал Ысакбек да ошондой жагдайга туш болгон тарыхый личностордон.

А мунун баары элибиз тарыхый инсандардын эмгегин, ишмердигин ар тараптан таразалаган акыйкат тарыхый эстутумдан куржалак экендигинин ишаарасы. Мындан чыкты, кыргызда али татыктуу тарыхый ишмерлерге улут

сыймыгы катары мамлекеттик деңгээлде кам көрүүнүн салты, маданияты калыптана элек. Сөз жалгыз Ысакбектин татыктуу бааланбай жатышы жөнүндө кетсе, мында кыргыздын күнкарама, кулчулук психологиясынын тузагын үзө албай жаткан алешемдигинин да үлүшү бар. Дегеним, Ысакбек Мониевдин ишмердигинин бүгүнкү Кытайдын ички-тышкы саясатына каршы келген жактары бар экен, кокус, улуттук сыймык катары көтөрүп чыксак, улуу коңшубуз эмне дейт дегендей чочулоо мамлекеттик деңгээлде да жашап келатканын байкап жүрөм. Чыгыш Түркстан окуялары, андагы кыргыз генералынын ролу-мунун баары тарых экендигин, кытай деген кылым журт тарых эч качан күнөөлөнүп, айыпталбастыгын эң сонун түшүнөрүн, ошон үчүн «Бейжинди чапкан «Манасты» биринчилерден болуп өз тилине которуп, том-томдогон китеп кылып, жайылтып келатканын элебей келаткандайбыз.

Эгерде Ысакбек Мониевдин ишмердиги бөтөн өлкөдө өтпөдүбү, кыргызга, Кыргызстанга кандай тиешеси бар деген мааниде кош көңүл мамиле болсо, бул-көндөйлүк. Кыргыз үчүн улуттук ар-намыс, улуттук рух кымбат болсо, дал ошол бөтөн өлкөдө кыргыздан башка да улуттарды артынан ээрчитип, азаттык үчүн күрөшкө баштап чыккан эрдиги үчүн кыргыз Ысакбекти айрыкча баалап, ошонусу менен айрыкча сыймыктанышы керек!

Ырас, 1991-жылы Ысакбек Мониевдин ысымы Алай районунун Нура айылындагы орто мектепке берилген. 2003-жылдан баштап, Ош шаарындагы бир көчө анын ысымын алып жүрөт. (Кыргызстандын мектептери менен көчөлөрүнө азыр кимдердин гана аты берилбей жатат!?) Бирок, Ысакбектей тарыхый ишмерге мамлекеттик деңгээлде баа берип, атын түбөлүккө калтырууда көчө-көйгө атын берүү менен эле чектелгендик – улуттук чектелүүлүктүн белгиси. Ысакбек Мониев сындуу инсандын эмгеги татыктуу бааланып, улуттук сыймык катары жалпы элдик таанымга ээ болушу баарыдан мурда кыргыз элинин, кыргыз мамлекетинин эртеңи үчүн зарыл. Асман-жерден издеп таппай жүргөн улуттук идеология дегенибиздин бир уңгусу мына ошондо жатат.

СОҢКУ СӨЗ ОРДУНА

Ардактуу окурман! Ушинтип, кыргыздын биринчи генералы Ысакбек Мониевдин өмүр жолун баян кылып, Кыргызстанда жазылган биринчи таржымалды да тамамдадык. Генерал Ысакбектин ишмердиги турсун, ысымы да али элибиздин калың катмарына бейтааныш экендигин эске алып, мен мында ал тууралуу негизинен жалпы маалымат берүү максатын көңүлгө түйдүм. Биринчи болгон соң, бул тарыхый таржымал ар кандай кемчиликтерден куру эмес. Айрым так эместиктер да кеткендир. Ага генералдын ишмердиги, өмүрү жөнүндө материалдардын аздыгы, бизде ушуга чейин эч кандай эмгек жарык көрбөгөндүгү, үзөңгүлөш жүргөн замандаштарынын көпчүлүгүнүн көзү өтүп кеткендиги, КГБнын мураскери УКК Ысакбектин ишмердүүлүгүнө дале жабык тема катары карап, расмий маалыматтарды берип, архивин ачуудан тайсалдаганы сыяктуу жагдайлар себеп болду. Анан калса, ушул кенедей эмгек менен эле Ысакбектей үлкөн инсандын өмүр барагын толук ачып, бейнесин жеткилең тартуу мүмкүн эмес.

Ушул жерден сөз башында «бул саптардын автору генерал Ысакбек менен улутташ болуп эле чектелбейт деп туюк жазган кебибиздин башын да ача кетели. Генерал Ысакбек менин эки атадан кошулган абам болот. Анын атасы Мону менен менин чоң атам Кадырберди бир тууган. Ысакбек менен бир фамилияда болуп, ага жакындатып турган жагдайдын жөнү мындай. Чоң атам Кадырбердини Ысакбекке өчөгүшкөндөр өлтүрүп кетишкенде, атам Улукбек эки жашта калган экен. Аны атасынын иниси Мону колуна алып чоңойтуп, өзүнүн балдары менен катар үйлөп-жайлаган. Ошентип, атам Улукбек Мониев болуп жазылып, ал мага өткөн.

А бирок, бул таржымалда жалаң фактыга, күбө адамдардын айткандарына таянып, аларды бурмалабай берүүгө аракет кылдым. Тууганчылык кан ойнотуп, жалган-жашык маалымат кошуп, көркөмдөмүш этип, Ысакбекти жөнсүз көкөлөтүп, куру даңазалоодон колдон келишинче сактанып, этиеттендим. Себеби, менин жеке туюмумда чындыктан аша секирип, апыртмайга алдыруу генерал абамды көкөлөтпөй эле, тескерисинче, бейнесине көлөкө түшүрүшү мүмкүн деген тыюу турду.

Буюруса, генерал Ысакбектин феноменин, бейнесин жеткилең ачып, ишмердүүлүгүн кенен-чонон иликтөө озуйпасы алдыда.

Ал эми, колунан келген, ийине жеткире иштей билген сүрөткер киришсе, генералдын ары драмалуу, ары трагедиялуу, ары табышмактуу тагдыры, инсандык турпаты көркөм чыгарма үчүн да табылгыс материал болуп бермек.

19-май, 2006-жыл, Ош шаары

ГЕНЕРАЛ ЫСАКБЕКТИН КАТТАРЫ

Жолдошум Турганбүгө, мен, Ысакбектен

Кандай, аман-эсен жүрөсүзбү? Мен да аман-эсенмин. Тукеш, сизден көптөн көп суранарым, окуп билим алууга көптөн көп көңүл бөлүңүз. Кайыр кош. Абдыкайымга салам айтып коюңуз. Кат жазып туруңуз. Мен да кат жазып турам, - деп Ысакбек.

15. 01. 45-ж.

Салам кат

Ысакбектен жолдошум Турганбүгө, Кожо, Маматосмон, Абдыкайымдарга. Кандай, жакшы окуп жатасыздарбы? Турмушуңар жакшыбы? Сиздерден өтүнөрүм, кандай болбосун билим алууга тырышыңыздар. Биз болсок, бардык балдар менен аман-эсен, жакшы жүрүп жатабыз. Кайыр кош, саламат болгула, - деп кат жазуучу Ысакбек.

07. 11. 45-ж.

Сагынычтуу салам кат.

Кымбаттуу жолдошум Турганбүгө

Кандай, сак-саламат турасызбы? Жакын күндө жазган катыңызды алып, өзүңүздү көргөндөй көп кубандым. Бул жакта менен акыбал сурасаңыз, өзүңүз көргөндөй бардыгыбыз аман-эсенбиз. Синдиңиз Айша жакында бир уул тапты! Өзүмдүн ден соолугум бир аз начар. Ошондой болсо да бүгүнесе жакшымын. Жатып калганым жок. Кызмат тарабы бир аз оор. Бир жерде турактап тура албаймын. Ар тарапка жүрүп турам. Ушу быйыл 47-жылы кайталбасам, күздө 10-айда өзүм турган жерге өзүңүздү алдырып алууну ойлоп турам. Сиздерди көрүп кайтууга Акматты жибердим. Кандай сөзүңүз болсо, айтып жибериңиз. Бизди эстебестен таштап койду деп капа болбоңуз. Менин жайым өзүңүзгө белгилүү. Барлык кызмат орундалса, ошондон кийин барлыгыбыз биргелешип, дам алып турууга убакыт жетер. Абдыкайымды жакшы тарбиялаң.

Адам болсун. Жазда жайлоого барсаңыз, той кылып, колун алалдатыңыз. Окууга бериңиз. Акматтан кат жазып жибериңиз. Кайыр кош, көрүшкөнчө саламат болуңуз, - деп жолдошуңуз Ысакбек.

25-апрель, 47-жыл.

Сагынычтуу салам кат

Кымбаттуу жолдошум Турганбүгө, Кожакматка, Абдыкайымга. Кандай саламат турасыздарбы? Мен да жакшы турам. 9-айдын 25инде жазган катыңызды 10-айдын 10у күнү тапшырып алдым. Турганбү, ооруган убактыда не үчүн кабар кылбадыңыз. Менимче, мурунку көөнө ооруңуз козголуп калган болуу керек. Шун үчүн тамак тарабын мыктылоо зарыл. Жана да сууктан сактануу менен бирге өзүңүздү жакшы абайлаңыз. Мындан кийин ар аптада бирден кат жазып туруңуз. Жакында көрүшүү тууралуу аракет кылам. Көрүшүп калабыз. Кожо, өзүңдүн окууң тууралуу жана Абдыкайымдын окуу натыйжасынан жазып туруңузда. Сулуунун кийимдеринен жана да турмушунан жакшы кабар алып тургула. Балдары кимде калды? Жазып коюңузда.

Кайыр кош, саламат болуңузда. Жакында көрүшүүгө насип кылсын, - деп Ысакбек.

11-октябрь, 48-ж.

Салам кат

Кымбаттуу жолдошум Турганбүгө. Сиздин амандыгыңызды сурагандан соң, өзүмдүн аман-эсендигимди маалым этем. Мен кайткандан кийин өз ордума саламат жетип келдим. Тен саламаттыгым жакшы. Сиз менен Кожо экөөңүздүн тең саламаттыгыңыздардын түзөлүп кетүүнө жараткандан талап кылмактамын. Абдыкай жакшы тарабы? Ден соолугу кандай? Мен кайткандан кийин өзүңүздүн ден соолугуңуз кандай болду. Курортко баруу иштери кандай болуп атат? Канча убакытка? Сиз менен ким бармакчы? Расход жагын мага толук жазып жиберүүңүздү көптөн көп өтүнөм. Акай менен Абабакирлер курортко баргандыгы тууралуу да маалум этиңиз. Тукеш,

мен сиздин ооруңуз үчүн бул жерден дары таап жибердим. Бул дары көп кымбат дары экен. Айтууга караганда, сиздин ооруңузду сөзсүз сакайтат. Тапшырып алгандан кийин пропессорлор аркылуу дарыларыңыз. Кожодон каткабар болсо мени кабарландырып туруңуз. Өзүңуз курортко баргандан кийин турган адресиңизди жазып кат берип туруңуз. Расход тууралуу кыйналып калбастан, канча керектигиңизди тартынбастан Ажымдан алып туруңуз. Курортко акча керек болуп калса, тезинен Ажымдан адамдар аркылуу акча алдырыңыз. Тезинен кат жазып туруңуз. Мен да ар убакыт кат жазып турам. Жумаш менен Асанкулга сагынып салам айтып коюңуз. Өзүңуз менен көрүшүү мезгили жакындаганда кабар кылып турам. Кайыр кош, көрүшкөнчө аман-эсен болуңуз.

Жолдошуңуз Ысакбек.

Эсендик кат

Укам Жамшит, сиздин жазып жиберген катыңызды тапшырып алдым. Сиз Турганбүлөрдү жүргүзүп жибердим жана мен сиздин үйдө турамын деген экенсиз. Кылган жардамыңыз үчүн көп ырахмат айтамын. Жана да ар убакыт жардам кылып турушуңузду көптөн көп өтүнөмүн. Мен үйдө болгонумда сизди көрүп, балдарга жардам кылып туруң деп айтайын деп сизди табалбадым. Турганбүгө айтып кеткен элем. Кайыр кош, аман болуң. Турганбү жана да Ажымдардан кат келсе, тезинен мага жиберип туруңуз.

Ысакбек, 11-август, 49-ж.

ГЕНЕРАЛ ЫСАКБЕКТИН АЗАСЫНДАГЫ КОШОК

Генерал Ысакбек баш болгон Чыгыш Түркстан Республикасынын ишмерлери каза болушканда кырк күн аза күтүлдү. Ошондо маркум Ысакбекке арналган кошоктон үзүндү:

О, Асыл, асылы элең о адамдын,
О, Асыл, акылы элең о жамандын!
Асылы белең жериңдин,
Ардагы белең элиңдин!
Кайраты белең жеңиштиң,
Кадыры белең бел иштиң!
Кылычы белең жоокердин,
Касабы белең жоо элдин!?

Барган жериң жаркылдап,
Барктап тосуп алчу эле.
Тайсалбай басып барчу элең,
Барчыны болуп бүт элдин.
Каяша айткан душманың,
Басалбай туруп калчу эле.
Алдыңдан кыя баспаган,
Асылдар кайда, Сиз кайда?!

Алыстан ажал жетиптир,
Ардагым кайда, биз кайда?!
Жан алгыч жерден ала албай,
Асмандан алып кетиптир.
Жаңыдан угуп ыйладык,
Ыйлаган менен не пайда?!
Элиңди салдың бейпайга,
Карачы, асыл карачы,
Арманда элиң бейпайда!
Жеткен ажал жетиптир,
Жерине алып кетиптир.
Кантели, Асыл, кантели,
Ыйлаган менен не пайда?!
Кыйналган кезде асмандан,
Көрүнгөн чыгар Чоң Алай.

Ушул бир кезде Мону Ата,
Көргөндүр түштү бир далай?!
Сапарың шыдыр болбоду,
Шаштырып ажал тороду.
Ажалсыз адам жашабайт,
Акыры Сизди торгоду!

Кайраты белең Бакайдын,
«Манас» деп кантип айтпайын!?
Бээжинди көздөй бет алып,
Келбегениң айтайын.
Жөлөгү элең жериндин,
Жоокери элең элиндин!
Чыгыштын Сары Жылдызы,
Күйбөгөнүн айтайын.
Улушуп, көчө, короо-жай,
Күлбөгөнүн айтайын.
Алып бир кетти шум ажал,
Сүйбөгөнүн кантейин.
Кең Кулжа ичи тар болуп,
Батпаганын кантейин!?
Кадырлуу элиң басалбай,
Жүрбөгөнүн кантейин.
Энелер ыйлап кошоктоп,
Апалар ыйлап, бозоктоп,
Боздогонун кантейин!
Балдарың - Асхат ал ыйлап,
Балдарың солдат баары ыйлап,
Кайрат айткан кары ыйлап,
Кадырлуу журттун баары ыйлап,
Кара кийген кан ыйлап,
Касаба журттун баары ыйлап,
«Өлгөн жок, тирүү» деп ыйлап,
Өксүгөнүн кантейин!?

Өкмөттүн баары ыйлап,
Өкүргөнүн койбоду.
Солдаттардын баары ыйлап,
Солкулдашып койбоду.
«Өлүктү алып келсин» деп,

Өкүмдүктү айтышты эл!
Жерге кирип кетпесе,
Жеткизсин деп айтышты эл!
Түркстандын элдери,
Тике туруп өкүрдү.
Күнү-түнү турушуп,
Күлбөй адам улушуп,
Өлүктү алып келерин,
Жети күнү күтүштү.

Текестеги кыргыздар,
Тегеренип турушту.
Кең Кулжа ичи тар болуп,
Буркурап ыйлап жүрүштү.
Жасалгалуу үй тигип,
Даярданып турушту.
Кашкардан бери канча журт,
Какшаалдын элин сураба?
Улуу Чаттан учкан көп,
Улутунуп келген көп!

Уйгурлар жүрөт өкүрүп,
Ахмет, Ыскак бир эле,
Кечээ эле кетип не болду?
Бээжини бизге не керек,
Барбай койсо болбойбу?
Өкүргөнү андан көп,
Өксүгөнү мындан көп.

Казактар келди ойбайлап,
Ахмет, Ыскак, Далилхан,
Буларга сумдук не болды?!
Аттан салып ойбайлап,
Боздогону андан көп!
Ара шаардан, Камылдан,
Ыйлаганы, ырдаганы билинбей,
Калмактар келди лаңгилеп.
Баш кийимин колго алып,
Барыкташы байкалып,

Орустар жүрдү түнөрүп,
Музыкасын бакыртып,
Аргендей үнүн жаңыртып,
Кайгы мундуу чертишип.
Шибе, Сулаң элдери,
Алар да жүрдү күңүлдөп.
Мусулмандын баары,
Жашы менен карысы,
Селдеси бар казандай,
Эшендер жүрөт басалбай,
Мусулманча койсун деп!
Дунгандарды сураба,
Ыйлабастан дубада,
Жадырашып турушту,
Акыретин сурашып.
«Акырети жай болсун,
Жаткан жерин сура да»!
Укмуш экен дилге бек,
Укмуш экен динге бек!

«Ак кепиндеп алабыз,
Жай жерине коебуз.
Өзүбүздүн тукумду,
Өз кол менен коебуз»
-деген кыргыз андан көп.
Текестеги кыргыздар,
Кошокчусун алдыртты.
Алты күнү күнү-түн,
Кошок айтты кайран эл!
Текестеги кыргыздар,
Тегиз көчүп келиптир.
Тегиргечи, туш кийиз,
Текши баары бүт кийиз,
Сегиз үйдү тигишти.
Кыз-катыны баарысы,
Кара кийип жүрүштү.
Кошокчусу кошконду,
Укпагандар таңыркап,
Уккандардын баары ыйлап,

Улутунуп көбү ыйлап,
Өксүгөнүн койбошту!

Кошокчулар үйүндө,
Кара көйнөк кырмызы,
Кыргыздардын сулуусу.
Кара чачы калдайган,
Кадимки Апаң Буласын,
Муңканып кошкон кошоктон,
Бенденин баары сулаган:
О, Асылым оо, Асылым аа,
Ал уулум менен Ташкенде, ой-ой.
Арга жок кантем, кантем, ой-ой,
Ал боз торгой сымак жаш эле, ой-ой!
Алайда атаң ал кезде,
Алчактап турган жаш элең, ой-ой!
Эркелеп келип калчу элең,
Ой, ийилип салам берчү элең.
Асынып мынтык ийнице,
Айланып Алай келчү элең.
Басканың Кашкар тоолору,
Какшаалдын бийик зоолору.
Ой, карегим, кантем, ой, кантем,
Изинди издээр жан барбы, ой-ой,
Иликтеп табар Хан барбы, ой-ой!?
Баркыңды билген жандары,
Балбылдап күйгөн шамдары.
Көрүнбөй кеткен Көйкапты,
Көрсөтөр бизди жан барбы, ой-ой?!
Арманың айттың, укпадык,
Күйгөндө денең күл болсо,
Күлдөрүн алып келбейби, ой-ой!

Атасын сыйлап алыстан,
Айттырбай сыйлап бир өскөн.
Акынтып ажал алыптыр,
Ажалы жетип алыстан.
Анда ыйлап бөөдөдөн,
Өмүрлүк жары Айшанын,
Өксүгөнүн көрүп ал?!
Көзүнүн жашын тыя албай,
Көз мончок болуп бууй албай,

Көсөмүм кайда кеттиң деп,
Көрбөсөм жаным кыйылбай, ой-ой!
Асхатың ыйлап, эл ыйлап,
Көзүнүн жашы тыйылбайт, ботом!

Баатыры элең элиндин,
Балбаны элең жериндин!
Сыймыгы элең жериндин,
Сырттаны элең элиндин!
Сыздатып кайда сен кеттиң, ой-ой,
Сыздап бир тууган элинди, ой-ой!
Кылычың турат кынында,
Чабылбай турат ыңгырап, ой-ой!
Мылтыгың турат милтеде,
Атылбай калды мүңгүрөп, ой-ой!
Боз топурак жер калды,
Боздоп ыйлап эл калды.
Мүрзөңө бардык өкүрүп,
Кер топурак жер калды!
Кош бол, эми кантели,
Көздүн жашы сел болду,
Боз топурак жер алды.

Кош бол, эми кантели,
Көздүн жашы сел болду.
Тунук башат суу калды,
Толкундап ыйлап ый калды,
Түгөнбөгөн сыр калды!

Ыйлаган менен не пайда,
Өксүсөң дайым бейпайда!
Кош бир туугандар,
Курандан башка айла жок,
Кудайдан башка пайда жок!
Түркстандын элине,
Түгөнбөс кайгы салдың чок!

Жаркыраган күн чыксын,
Такша макхшар күнүндө,
Мүрзөңүзгө гүл чыксын!..

ХАН ТЕҢИРДИН МУҢУ

Боз үй, боз өргөө, өкүрүк, чуу, кайгыруу, капалык, муңдуу музыка, кара кийген катын, кара элечек келин, кайрат айткан кемпир-чал.

Кан-Теңир карап тургандыр,
Калыска көңүл бургандыр.
Алыстан көрүп ал чоку,
Ажайып муңга муңгандыр!
Кан-Жайлак тоосун эриткен,
Какшабай жүрчү жол бекен?
Муз-Дабан музу эрибей,
Муңдуулар жүрчү жол экен.
Токтотуп музду эритсе,
Муздун да шору кетпейби?
Омкоруп ташын кулатса,
Асканын шору кетпейби?
Муз-Дабан өзү чоң ашуу,
Кан-Жайлак ага жанашуу.
Шатынын кечип суусунан,
Түшсөңүз кандай бел ашуу.

Кан-Жайлак жайлоо жер калды,
Муз-Дабан ашууң, бел калды!
Барса-келбес ашууну,
Ашкан элең, ал калды.
Текес бою, Балык суу,
Кара-Канды, Кур жайлоо,
Элиң менен жер калды!

О, тигине Шатыдагы арашан,
Шаттанып тоосун карасаң,
Эшек айдап, качыр минип арада,
Жүргүнчүлөр жүрө берет жанаша.
Бараткандар билбегендир «Хакейди»,
Оролгон ал оромолдо балача.
Кетип барат Кан-Жайлактан ашышып,
Тез өтсөк деп Аксуу жакка шашышып.
Кезигишти кески, туткун, желдетке,

Аксуу суусун кечалбады баарысы,
Токтоп калды айдап жүргөн сакчысы.
«Тез кечкиле суудан» деп,
буйрук берди бир ханзу.
күнөөкөрлөр чурулдашты, ыйлашты,
Бийликпоздор өкүмдүгүн салышты.
«Биз кантебиз өлмөк белек, карыбыз?
«Чакыр, - деди, - карыңарды алдыма»,
«Сыйлагыла, мен адам го алдыңда».
«Мен ханзумун», түшүндүрүп айтып кой,
Суудан бизди чыгарсын да, бачымда!
Анда келди Акмат аттуу иниси,
Бир туугандай болуп ойлоп ал киши.
«Бизди суудан өткөзгүлө,
Качып кеткин, качкын «чанту» кишиси.
Макул болду аргасыздан жок дебей,
Мартабасы улук болсо не демей.
Чуркап келди Аксуу бою аралга,
Анда турган канча туткун жан анда.
Бири жатат, бири ыйлап, бири ырдап,
Бирин көрсөң бири соолуп, баары ыйлап.
-Байке сизге мен келдим,
Демиңизге дем берсин.
Тигинде душман сурашат,
Өткөзүп койсун суудан деп.
-Анысы кандай жан экен,
Ай балтасы бар бекен,
же колундагы куурай бекен, тал бекен?
Байкенди аңдып жүрүшкөн,
Душман бекен, чыр бекен?
-Аңдыган душман көрүнсө,
кантип байке билбейин.
Ажалы жетип турган го,
Азабын азыр берейин.

-Бөбөгүм Акмат, сабыр кыл,
Биз алыска жолду салганбыз.
Айласын азыр ойлоюн,
«Акайканы» биз азыр,
корумга барып коргоюн.

Тамак коюп, аш коюп,

Оозуна бекем таш коюп.

Баланы бакубат кылып бекитти.

Баяке сизге өтүнүч:

Өткөзөбүз бир замат,

Суудан өтүп кечиңиз,

Мен барам артта ээрчишип.

Эки солдат колуна,

Эринбей кишен салабыз.

Эриксиз жүргөн туткунду,

Ээрчитип жолго салабыз.

Алаңгыча болбоду,

«Ай-Тайлап» жолду торгоду.

Кишенде жүргөн туткундар,

Басалбай шайы кайнады.

Башына түшүп ар бири,

Жалынып түшүп ар бири.

Жалынып «жалда» кайдагы,

Кишенде колуң байланса,

Бутуңда «бооту» айланса,

Туткундар кандай жашамак.

Буркурап күн-түн ыйласа.

Шаттыктын көркү шаң менен,

Береке байлык жан менен.

Баланын көркү биз менен,

Эненин көркү сиз менен.

«Ыйлаба уулум, ыйлаба,

ыйласаң мейли биз менен.

Жадырап бир күн жетербиз,

Жайлаган Алай тоо кенен.

Алдей, алдей, алдей, ай,

Алдейлеп баккан уулум, ай.

Азырынча ары жата тур,

Атам азыр келет деп,

Чоң үңкүрдүн ичинде,

Сөөмөйүндү соро тур».

Таш коргонго Акайды,

Салып коюп баарысы.

Акмат, Ысак, Максуттар,
Кетишти кечирмекке черикти.
Барса, сууда туруптур,
Басалбай черүү, баарысы,
Туткун бампай жаамысы.
«Көз ымдашып» алышты,
Ысак бирин алышты.
Акмат болсо суу кечип,
Жетелешип барышты.
Максут болсо баратат,
Туткундардын артынан.
Туткундардын ичинде,
Шамдагайын ким билсин,
Буларынын кимисин?
Ал аңгыча болбоду,
Орто жерде Ысакбек,
Тумшуктап бирин түздөдү.
Арасында бараткан,
Максут сынган баатыры,
Атты камап тик турду.
Алдыдагы Акматы,
Дагы берди кезекти.
Өлтүрбөсө болобу,
Ушундайда кезекти.
Куралдарын алышты,
Өлүгүн сууга салышты.
Туткундарды кутказып,
Зор кумарга канышты.
Суудан ары өтүштү,
Суу четине жетишти.
Күүгүм кирип кечинде,
Суу боюнда бешимде,
Сураштырып бир-бирин,
Отургузду жээгине.
«Мен Алайку» элденмин,
«Мен Улуу-Чат» жерденмин.
«Мен Аксуудан, а бул болсо Ак Тоодон,
Баарыбыз бир атадан-элденбиз».
Бири уйгур, бири сарт,
Кашкарлыктан, Турпандан,

Көпчүлүгү Кучардан,
Тээ тетиги тентиреген Хотандан.
«Силер эмне жүрөсүңөр бул жайда?
«Жакшылыктар, болот бизге кай жайда?»
«Бизге болот биргелешип күрөшсөк,
Бизге жанат, биздин элде бир жайда».
-О, садага, бирге өмүр сүрөлүк,
Чачылса экен бизге дагы күн нуру,
Жакыраган жашылындай күн-түнү.
-Азаматтар, жаш балдар,
Акылы бар баш чалдар,
Ойлонуп кеңеш куралык,
Ойлонбой кантип туралык.
Алыска барчу жол да бар,
Арада жүрчү чөл да бар.
Артыңда аңдып жүрүшкөн,
Душман да бар, жоо да бар.
Биринди-бириң билгиле,
Билишип жооп бергиле.
Азыраак мылтык алыштык,
«Азоосун» сууга салыштык.
Артыңан кууса душманың,
Аны кантип басыштык?
Туткунда жүргөн туугандар,
Туурасын айтам угуп ал:
-«Туулган жерим Чоңалай,
Муз-Дабан аштым бир далай.
Элими көздөй баратам,
Ээрчиди душман кубалай.
Ээрчисе мейли, бир күнү,
Жеңербиз аны биз дагы,
Негизги жеңиш бизде да.
Элинден сурап ал кандай,
«Эриктин таңы атсын» деп,
Эрикпей чуркар жай келди.
Эр азамат уктабай,
Баатырдык кылар пай келди.
Корумдаган баламды,
Азыр барып алайын.
Өлүүбү же тирүүбү,

Аны барып карайын.
Эрчисеңер жүргүлө,
Эрмекти жолдо салайын.
«Ата-баба өстүргөн,
Элинди жоодон корго» деп.
Эне сүтүн биз эмдик, актабасак оңбодук.
Көкө-Теңир урбайбы,
Жер-эне бизди сыйлайбы?
Эл үчүн курман бололук,
Бейиште жатып жыргайлы,
Эмгекти Кудай беретко,
Эрмек бир болсун, ырдайлык.

Аксуунун башы Муз-Дабан,
Муздаган адам турбаган.
Ылдыңкы бери жагында,
Карарган Кара зоосу бар,
Какшып бир жаткан тоосу бар.
Какшыган тоонун ичинде,
«Барса-Келбес» зоокадан,
Аман өтсөк туугандар,
Баарыбыз бир мусулман.

Үңкүрдө бала чыдабай,
Зар ыйлап уктап жатыптыр.
Калаган ташты ыргытып,
Баласын Ата алыптыр.
Алса бала билинбейт,
Тирүүбү же өлүкпү?
Атасы ыйлап өпкүлөп,
Буттарын уруп тепкилеп...
Караса бала жансырап,
Жаткан тура үңкүрдө,
Жанында жаткан эне жок,
Же жардам бир берген берен жок.
«Ыйлаба, балам, ыйлаба,
Ата-энеңди кыйнаба».
Элге жетер кез келди,
Чоңойгондо айтамын,
Мына ушундай кездерди.

Ыйлап бала чыдабай,
Ансайын салат бармагын.
Коюнга баланы ороду,
Өпкүлөп Ата ансайын.
Ак-Суунун башы төтөлөп,
Алайды көздөй жол салды.
Артынан октор атылды,
Чарчаган качкын, туткундан.
Чер-токойго жамынып,
Көрбөгөндү көрүштү,
Көп азапты чегишти.
Калысын айтып Хан-Теңир,
Какшады да, зарлады.
Көргөнүн көрүп Хан-Теңир,
Көксөгөнүн жазбады.

Элиңе эмгек арнадың,
Жериңе бакыт камдадың.
Калдайып караан көрүнбөйт,
Капкайда калды карааның?!
Күркүрөгөн түн элең,
Жаркыраган таң элең.
Түркстандын элине,
Бир кишиче бар элең.
Жаткан жериң жай болсун,
Топурагың май болсун!
Бүтүрбөгөн ишинди,
Урпактарың уласын!
Сенин кылган ишинди,
Жалпы журтуң баары эстейт.
Баскан-турган жеринди,
Көрүп туруп мен эстейм.
Алайдагы күлгөнүң,
Жадырап-жайнап жүргөнүң,
Кашкардагы билгениң,
Жалпы журттун эсинде.
Кулжадагы уюшмаң,
Уюшулуп курулган,
Байрак илип, туу илип,
Көп сандаган улуттан.

Үрүмчүдө турганың,
Табышмактуу сырларың.
Муз-Дабан ашып, тоо ашып,
Барса-келбес жол ашып.
Эшек минип, жөө жүрүп,
Болдуңуз го жөө күлүк.
Кайта келбес жол менен,
Кайта айланып келдиңиз.
Келип Кулжа элине,
Ийилип салам бердиңиз.
Айран-Багды талкалап,
Биригип тууну илдиңиз!
Түркстанды түптөдүң,
Кабагың ачып күлбөдүң.
Жың, Алтайды шаштырып,
Кара-Шаарды калкалап,
Жылдыздын төрүн чалкалап,
Канча журтту калкалап,
Кең Кашкарды жай койуп,
Ынтымак-Достук биригип,
Кең Кулжага шаа коюп,
Түркстандын айчык туу,
Сайылганы эсимде.
Гүлдөп, өсүп турганда,
Гүлүң көккө учту го!
Жыргап элиң турганда,
Жылас болуп тындың го!

*1949-жыл. Арап алфавитинен даярдаган
Абышев Ушурбек. 19-июнь, 1992-ж.
Кемин району, Жаңы-Алыш айылы, №722236,
Эгинчиев көчөсү - 73*

**АБДУВАХАБ
МОНИЕВ** 1974-жылы
Араван районуна
караштуу Чөгөм
айылында туулган.
1998-жылы ОшМУнун
кыргыз филология
факультетин
бүтүргөн. 1992-
жылдан тартып Ош
облустук «Ош
жаңырыгы» гезитинде
корректор, бөлүм
башчы, «Чөгөм» орто
мектебинде лаборант
болуп иштеген. 2000-
жылдан 2004-жылга
чейин республикалык
«Асаба», «Агым»
гезиттеринде
кабарчы, «Учкун»
гезитинде башкы
редактор. 2005-
жылдын майынан
тарта «Ош
жаңырыгы» гезитинде
башкы редактор.

